

ERZİNCAN TARİHİ
CİLT IV
“YAKINÇAĞ DÖNEMİNDE ERZİNCAN”

EDİTÖRLER

Doç. Dr. İbrahim Caner TÜRK

Doç. Dr. Muhammed KÖSE

Bu kitabın tüm hakları Erzincan Valiliği ve
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Rektörlüğü'ne aittir.
Kitapta yer alan bölümlerdeki tüm sorumluluk yazarlarına aittir.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Haberleşme Adresi:

Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

Atatürk Mahallesi Kültür Merkezi

Barış Manço Park İçi

Telefon:0 446 214 30 79

Faks:0 446 214 80 22

E-Posta:iktm24@kulturturizm.gov.tr

Erzincan Valiliği Yayınları
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Yayınları

ISBN: 978-975-17-4615-3

Erzincan-2020

SEYAHATNAME VE COĞRAFİ ESERLERDE ERZİNCAN*

Doç. Dr. İbrahim Caner TÜRK**

ÖNSÖZ

Seyahatname bir edebi türdür. Fakat sadece edebi değil tarihî, siyasî, folklorik, sosyolojik cepheleri de olan bir kaynak eser doğuran bir edebi tür. Seyahatname, gezilen görülen yerler, şehirler, ülkeler hakkında edinilen izlenimleri kapsayan, edebi değerinin yanı sıra tarihî, siyasî, folklorik ve sosyolojik değerleri de olan yazı türüdür. Doğrudan gözleme dayalı eserler olan seyahatnameler, belirli bir zaman kesitinde, belirli bir toplum ve yörenin kültürel ve ekonomik yapısını yansıtabilmekte, dolayısıyla yazıldıkları dönemle ilgili “belge” niteliği taşıyabilmektedir. Bu bakımdan seyahatnameler, sadece edebiyatçıların değil, tarihçilerin ve sosyologların da ihtiyaç duyabildiği başvuru kitaplarıdır. Nitekim ülkemizde yerleşim birimlerinin monografileri hazırlanırken kaynak olarak seyahatnamelerden önemli ölçüde istifade edilmektedir.

Seyahatnamelerde kentlerin fiziki dokuları, nüfusu, etnik yapıları, ulaşım imkânları, topografya, iklim, ticari yapı, ulaşım durumu, tarihi yapılar, halkın etnografik kültürü gibi konularda ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler ışığında Erzincan’ın tarihsel bir analizini yapmak mümkündür.

Erzincan tarih boyunca Avrupa’yı Asya’ya bağlayan yollar kavşağında, tarihî “İpek Yolu” üzerinde önemli bir konaklama yeri ve ticaret merkezi olmuştur. Bu nedenlerle birçok seyyah ve gezgin Anadolu, İran ve Hindistan seyahatlerinde bir bakıma zorunlu olarak Erzincan’dan geçmiştir.

Seyahatnamesinde Erzincan’dan bahseden ilk seyyah İbnü’l Ezrak’dır. İbnü’l Ezrak, Irak-Suriye-Anadolu’yu XII. Yüzyılda gezmiştir. Bu yüzyıldan sonra Anadolu’ya gelen seyyah sayısı giderek artmıştır. Anadolu’ya gelen seyyah sayısının XIX. Yüzyıldan itibaren önceki yüzyıllara oranla daha da arttığı görülmektedir. Bunun temelinde İngiltere, Fransa, Rusya gibi o dönemdeki siyasî güç merkezleri olan ülkelerin aynı yüzyılın başında ivme kazandırdıkları Şark Politikası olgusu yatmaktadır. Bunun sonucu olarak bunlar, Osmanlı Devleti’ni her bakımdan inceleme altına almışlar; incelemenin bir kısmını resmi görevli seyyahlara yaptırmışlardır. Nitekim seyyahların çoğunun sanat tarihi, coğrafya ve jeoloji gibi belirli bir bilim dalında eğitim almış, Rumca, Ermenice, Osmanlıca metinleri okumayı bilen nitelikli kişiler olduğu görülmektedir.¹

Gönderiliş ve geliş amaçları ne olursa olsun, yüzyıllar önce ulaşım koşullarının zorluklarına, uğramaları olası tehlikelere, coğrafyalar arası uzak mesafelere rağmen

* Bu çalışma, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi tarafından, SBA-2016-331 kodlu Bilimsel Araştırma Projesi ile desteklenmiştir.

** Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzincan/Türkiye icanerturk25@hotmail.com.

¹ Adnan Mahiroğulları, Seyyahların Gözüyle Sivas, Sivas, 2016, s. 10.

seyyahlar, bir bakıma ülkeler arası ilişkilerde, farklı dünyaların insanları arasında “kültür elçileri” olmuşlardır. Bu yönüyle seyahatnameler, seyyahın mensup olduğu ülkenin insanlarını, tanımadıkları bir toplum hakkında pek çok bakımdan bilgilendirme imkânı sağlamaktadır. Bu tip eserler, sadece yabancı okurların yararlandığı eserler olmayıp, seyahatnameye konu olan ülkenin insanlarına, özellikle gelecek kuşaklara kendi toplumunu bir yabancı gözüyle inceleme fırsatı da vermektedir.²

Bu çalışmadaki amaçlardan biri, günümüzdeki bir okuru eski Erzincan hakkında bilgilendirmek; başka bir deyişle, seyahatnameler sayesinde mazideki Erzincan ile günümüzdeki Erzincan’ı aynı mekânda yeniden buluşturmaktır. Bir başka amaç, eski Erzincan üzerine çalışma yapmak isteyen araştırmacılara yardımcı olmaktır.

“Seyyahatname ve Coğrafî Eserlerde Erzincan” başlıklı bu çalışmada Türk ve yabancı seyyahlara-gezginlere ait 45 seyahatname-kaynak yer aldı. Gerçi Erzincan’a gelen seyyah sayısı muhtemelen bu rakamdan fazladır ama bazı seyahatnamelerdeki Erzincan ile ilgili bölümlerin çok kısa veya verilen bilgilerin kayda değer olmaması nedeniyle bu tip seyahatnameleri çalışmaya almadık. Diğer yandan dikkat çeken diğer bir konu da coğrafya eserleri olmuştur. Öyle ki bunlardan bazıları seyahatname gibi bilgiler vermektedir. Ancak isimleri farklıdır. Bu tür eserlerin bazılarında, eserin yazarının bizzat yerinde inceleme yaptığına ilişkin bulgular da vardır. Bazılarında ise bir bilgi bulunmamasına karşılık yazar sanki şehri görmüş gibi anlatmıştır. Bunlar değerlendirildiğinde, bu tür eserlerin yazarlarının bizzat gelmese de, şehri görenlerin ifadelerinden hareketle kent hakkında bilgiler verdiği düşüncesine varmak mümkündür. Bu tür eserler de çalışma kapsamında değerlendirilmiştir.

Seyyâhlar, doğu-batı (İstanbul-Tebriz) yolculuklarında, iki yol kullanmışlardır. İlki denizdendir. İkinci yol ise Anadolu’nun kuzey vâdilerini takip ediyordu: İstanbul, İzmit, Bolu, Kastamonu, Tokat, Sivas. Sivas’tan sonra Köse Dağı dönülerek, Suşehrine, Karahisar’a, Refahiye’ye ve Erzincan’a varılıyordu. Erzincan’dan sonra yolcular, Cibice, sonraları da Sansa Boğazlarını aşmak zorunda idiler. Vican’dan sonra Kargın ve Kötür Kalesi ovadaki konaklardır. Seyyâhların vakit ayırdıkları veya dikkatini çeken yöre de Mama Hatun olmaktadır. Tercan-Aşkale-Kandilli-Karabiyık Hanları-Cinis Alaca’dan sonra seyyâh yolcular Erzurum Ovasına varıyorlardı. Bununla birlikte Erzincan’dan geçen seyyâhlar, Trabzon-Bayburd-Erzurum hattını takip edenlere göre azdır.

Çalışmada, çoğunlukla seyahatnamelerin-coğrafî eserlerin birebir aktarılması metodu izlenmiştir. Her seyyahın kente yönelişinden itibaren, şehir hakkındaki gözlem ve değerlendirmelerine ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Seyyahların üzerlerinde durdukları konular her gezgine göre değişiklik göstermektedir. XIX. Yüzyıl seyyahlarının gayri Müslim halkla özel olarak ilgilendiği de görülmektedir.

Bütün bunların sonucunda ilk dönemlerden başlayarak, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar olan dönem içerisinde, Erzincan’a gelen her seyyahın-gezginin gözlemleri ortaya konulmaya çalışıldı. Şüphesiz ki Cumhuriyetten sonra da günümüze kadar kente gelen

² Adnan Mahiroğulları, a.g.e., s. 11.

ve gezi gözlemlerini kitaplarda toplayan yeni seyahatler-coğrafi eserler de olmuştur. Ancak bunlar çalışma kapsamı dışında tutulmuştur.

Seyyahların Erzincan'a geliş ve gidiş yollarını, o yıllardaki yaygın ifadesiyle "İpek Yolu" güzergâhlarını belirten bir harita da çizdirilerek çalışmanın son kısmında okuyucuya sunulmuştur. Genellikle doğal geçişler tercih edildiği için akarsu vadileri ve boğazlar günümüzde olduğu gibi geçmişte de tercih sebebidir. Bu kapsamda Erzincan çevresindeki gezgin güzergâhları Karasu Nehri Vadisi ile Sansa ve Cibice boğazlarını takip etmiştir. Nitekim günümüzdeki demiryolu ve karayolu güzergâhları da büyük oranda söz konusu doğal geçişyollarını takip etmektedir.

Bu çalışmamızda, yardımlarını esirgemeyen tüm emeği geçenlere; İngilizce metinlerin tashihinde yardımcı olan Öğretim Görevlisi Muhammed Dağ'a, Fransızca metinlerin tercümesinde katkıda bulunan Dr. Öğretim Üyesi Can Şahin ve Doç. Dr. Ali Çiçek'e, Arapça metinlerin tercümesinde yardımcı olan Prof. Dr. Süleyman Tülüce'ye, seyyahların güzergâhını gösteren haritanın çiziminde yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Fatih Orhan'a ve Araştırma Görevlisi Mehmet Akif Taş'a, araştırmanın şekillendirilmesinde katkıda bulunan Dr. Öğretim Üyesi Süleyman Lokmacı'ya, zengin kütüphanesiyle kaynak temininde yardımcı olan Dr. Öğretim Üyesi Kemal Taşçı'ya, güler yüzleri ve yardımlarından dolayı Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim.

1. İbnu'l-Ezrak Ahmed Bin Yusuf Bin Ali, Meyyâfârikin Ve Âmid Târîhi, (Araştırma, İnceleme Ve Notlarla Çeviren Ahmet Savran), Erzurum, 1992.

İbnu'l-Ezrak, kendi ifadesine göre, 510 h./1117 yılının Şevval/Şubat ayında Meyyâfârikin(Silvan)' de doğmuştur. Asil, köklü ve tanınmış bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Mardin Artuklu kolunun kurucusu Necmeddin İlgâzi döneminde doğan, onun oğlu Temürtaş ve torunu es-Sâhib Necmeddin Alp yönetimlerinde yaşayan İbnu'l-Ezrak, tarihi bir düzen içinde tertiplelediği eserinde Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde yaptığı gezileri, görevlerini, tanıştığı önemli kişileri ve tanık olduğu olayları oldukça ayrıntılı olarak anlatmıştır. Gezileri esnasında halifeler, sultanlar, emirler, vezirler, kadılar, çeşitli şahıslar ve yöneticilerle görüşmüş, ayrıca çeşitli yerlerdeki cami ve türbeleri de ziyaret etmiştir. Yazar büyük bir hevesle ele aldığı tarihinde devrin siyasi ve içtimai hadiselerini kaydederken zaman zaman kendi hayatıyla ilgili bilgileri de vermiştir.³ Artuk Oğulları ile ilgili hemen hemen yegane ve önemli bir kaynak olan İbnu'l-Ezrak'ın Târih Meyyâfârik'in ve Amid adlı eserinde Erzincan, Erzenkân'daki Deprem ve Tahribatı başlığında geçmektedir.

Bu kısım şöyledir:

"Recep ayının son Çarşamba günü(30 Recep) sabah namazında büyük bir deprem oldu; öyleki Hanbâs, Re'sül-Ayn ve bütün pınarların suları kuşluk vaktine kadar kıpkırmızı çamurlu olarak aktı. Bir süre sonra Erzincan ve çevresinin depremden harap olduğu haberi ulaştı. Zelzele bu yıl Haziran ayının ilk gününde olmuştur.

³ İbnu'l-Ezrak Ahmed Bin Yusuf Bin Ali, Meyyâfârikin ve Âmid Târîhi, (Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren Ahmet Savran), Erzurum, 1992, s.9-10

Erzincan ve çevresindeki yerleşim yerlerinden pek çoğu harap oldu".⁴

2. Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi(952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162), Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar Edouard Dulaurer, Prof. Dr. Halil Yınanç, Ankara, 2000.

Yakın-Şark ve Türk tarihinin incelenmesi ve aydınlanması için bize çok lüzumlu belgeler temin etmiş olan Ermeni müverrihleri arasında, Urfalı Mateos'un Vakayinamesinin hususî bir önemi vardır. XI. Yüzyılın sonunda ve XII. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan müellif, bütün hayatını Urfa'da geçirmiş olup bu mıntakada ve Suriye'de geçmiş olan tarihî olaylara görgü şahidi olmak sıfatıyla bilhassa Yakın-Şark'ın Türkler tarafından açılmasını ve Haçlılarla İslâmlar arasında vukubulan mücadeleyi dikkate şayan bir surette geniş bir şekilde nakletmiştir. Mateos'un Vakayinamesi, gerek Ermeni, gerek Süryani, gerekse Bizans ve Arap müelliflerinin eserleriyle karşılaştırıldığı vakit hiçbir eserde rastlanmıyan birçok yeni olayları ve tafsilâtı ihtiva ettiği görülmektedir. Bu yön, Mateos'un eserinin önemini bir kat daha artırmaktadır.⁵

Vakayinamede Erzincan'la ilgili kısım şu şekildedir:

"484(10 Mart 1045-9 Mart 104) tarihinde, insanlar, Allah'ın şiddetli hiddetine maruz kaldılar. Tanrı, öfkeli bakışlarını mahlûklara tevcih etti. Korkunç bir zelzele oldu ve peygamberin "O zemine nazar ettiğinde titrer"(Mezahir, CIV) diye söylemiş olduğu veçhile bütün yeryüzü sarsıldı. Bütün arz ve mahlûklar bu suretle çalkalandılar. Egeğiatz mıntikasında birçok kiliseler temelinden yıkıldı ve Erzınga(Strabon'un ve Ptolémée'nin "Aciliscéné" diye kaydetmiş oldukları Egeğiatz bölgesi, Dördüncü Ermenistan'da bulunuyordu. Başlıca şehri de Erzınga -bu günkü Erzincan- idi. Bu gün, bütün mıntika bu şehrin adı ile anılıyor. Bu şehir, daha eski zamanlarda "Eriza" tesmiye ediliyordu. Bu, IV. Asra ait bir müverrih olan Agathange'nin kitabında(s. 45 ve 587) görüldüğü "Ezez" şeklinin muzafunileyh (genitif)'i olsa gerektir. Grekler, bu şehri "Justiniapolis" tesmiye ediyorlardı(ED. DULAURIER)) denilen şehir kâmilten harap oldu. Toprak yarıldı, erkek ve kadınlar derinliklerine yuvarlandılar ve bunların derinliklerden gelen acı feryatları günlerce işitildi. Yaz mevsimi idi. Sarsıntılar bütün sene devam etti. Günahlarımızdan dolayı, Allah'ın hiddetine maruz kalan mahlûkların âkibetini nakletmek imkân haricindedir. Bu yaz mevsiminde, yeryüzü karanlıkla örtülmüştü, güneş ve ay kana boyanmış gibi doğuyorlar ve ancak gökün ortalarına çıktıkları vakit berraklıklarını kazanıyorlardı.⁷

⁴ İbnu'l Ezrak, a.g.e. s. 148.

⁵ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar Edouard Dulaurer, Prof. Dr. Halil Yınanç, Ankara, 2000, s. XVII.

⁶ Ermenistan-Armenia (Armenya/Armen) Doğu Anadolu'nun büyük kısmının ilk çağdaki coğrafi adlarından biridir. Pek çok yerde olduğu gibi, anılan coğrafyaya gelen halklar bu adla anılmıştır. Bunun bilahare, heterojen bir topluluk iken Hıristiyanlıktan sonra dinin belirlediği bir kitle olarak ortaya çıkan Ermenilerle alakası yoktur. Belirli bir soya dayanmayan bu kitle, bu coğrafi adı, sonradan kimlik olarak benimsemiştir.

⁷ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi..., s. 81-82.

3.İbn Bibi(El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi), El-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname, Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara, 2014.

İbn Bibi'nin hayatı hakkında bilinenler eserinde kendisi hakkında yazdıklarına dayanmaktadır. Buna göre İbn Bibi, önce Harzemşah sonra da Anadolu Selçuklu hizmetinde bulunan bir aileden gelmektedir. Anadolu Selçuklu Devleti'nde babasından miras kalmış emir ünvanını almış, ölen babasının yerine "Darü'l-İnşa-yi Saltanat" veya "divan-ı tuğra" reisliğine getirilmiştir.

Anadolu Selçuklularının 1192-1280 yılları arasındaki devresi hakkında temel kaynak olan Tarih-i İbn Bibi veya Selçuknâme esas manasıyla ne bir kronik, ne de pragmatik manada yazılmış bir tarih eseridir ve daha ziyade on üçüncü asırdaki yüksek İslam kültürünün parlak ışığında yansıyan Fars dilinde yazılmış bir hatırat kitabıdır.⁸

İbn Bibi, Erzincan hakkında bilmünasebe şu satırları yazıyor:

"Ermen serhaddinde bir ülke var. Burçta parlak bir yıldız gibidir. Orası ünlü ve mamur bir şehirdir. Her yanı güzel bahar gibi süslenmiştir. Çevresinde geniş bir düzlük vardır. Bağrından akan Fırat deniz gibidir. Her dereden bir çay akar. Her çayın kıyısında birkaç tanınmış köy bulunur. Onların her biri cennet gibi güzeldir. Cennetin bekçisi oradaki gibi ağaç görmemiştir. Canın köşesi orada rahatlık bulduğu için akıllı kimseler oraya Erz-i Can(Canın değeri veya değerlisi anlamına gelir) dediler. Geliri bakımından köylerinin her biri öyle değerli ki oraları kimse şehirden ayırt edemez."⁹

4. Abdulah Yakut El-Hamevi, Mu'cemü'l-Büldan, Dersadır Buyut, 1397/1977.

Yâkut el-Hamevî(Öl.626/1229), Mü'cemü'l-büldan ve Mü'cemü'l-üdebâ adlı eserleriyle tanınan coğrafyacı, tarihçi, edip ve seyyahdır. İslam âlimleri tarafından kaleme alınıp günümüze ulaşan en büyük coğrafya ansiklopedisi olan Mü'cemü'l-büldan'da, bölge, şehir, kasaba, köy, mevki, deniz, nehir, ada, çöl, dağ, vadi, ova, ribât, manastırlar vb. coğrafi unsurlar alfabetik olarak düzenlenmiştir. Çok zengin malumât içeren eser bir ilim, edebiyat, tarih ve coğrafya hazinesi olarak nitelendirilmektedir.¹⁰

Mu'cemü'l-Büldan'da Erzincan şu şekilde yer almaktadır:

"Erzencan:

İlk harfin üstün, sonraki harfin sükûn, zayın üstün, nünün sükûnu ile okunur. Cimden sonra elif ve nunla okunur; oranın ahalisi kâfla Erzenkan derler. Bu, güzel, meşhur ve temiz bir beldedir. Hayratı ve ahalisi çoktur. İrminiyye bölgesinde, Rum ve Ahlat beldeleri arasındadır. Erzenür-Rum'la yakındır. Ahalisinin ekserisi Ermenidir. Orada Müslümanlar da bulunur. Onlar ahalisinin ileri gelenleridir. Şarap içmek ve günah işlemek burada apaçık ve yaygındır. Buraya nisbet edilen hiçbir kimseyi bilmiyorum."¹¹

⁸ İbn Bibi (El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi), El-Evâmirü'l-Alâiyye Selçukname, Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara, 2014, s. 1-4.

⁹ İbn Bibi, a.g.e., s. 352.

¹⁰ Casim Avcı, "Yâkut el-Hamevî", DİA, cilt 43, İstanbul, 2013, s. 288-290.

¹¹ Lişseyhü'l İmam Şihabuddin ebi Abdillâh Yâkut bin Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdadi, Mu'cemü'l

5.Marco Polo'nun Geziler Kitabında Erzincan

Marco Polo'nun Geziler Kitabı, Çeviren: Ömer Güngören, İstanbul, 2015.

13'üncü yüzyıl ortalarında iki Venedikli gezgin tüccar, Nicolo ve Maffeo Polo kardeşler Asya'nın içlerine bir yolculuk yaptılar. Hanbalık'ta(Pekin) Büyük Moğol İmparatoru Kubilay Han'ın katına çıktılar. Kubilay Han Polo kardeşler aracılığıyla Papa'ya bir mesaj yolladı. Polo'lar 1269 yılında bu görevle Venedik'e döndüler. Nicolo Polo, yolcuuğa çıkmasından az sonra 1254 yılında doğmuş olan oğlu Marco ile karşılaştı.

1271 yılında yine yola düzülen Polo kardeşler bu kez genç Marco'yu da yanlarına aldılar. Papa'yla görüşükten sonra Kubilay Han'ın başkentine doğru yola çıktılar. Marco Polo Kubilay Han'ın gözüne girdi, güvenini kazandı. Resmi görevlerle Çin'in birçok yerine ve Hindistan'a gönderildi. Marco gittiği yerlerde gördüğü ve duyduğu ilginç şeyleri yazıya geçirdi.

Pololar 1295'te aşağı yukarı yirmi beş yıl sonra Venedik'e geri geldiler. Marco Polo ticaretle uğraşmaya başladı. 1298'de Venediklilerle Cenevizliler arasındaki bir deniz çarpışmasında tutsak düşerek Cenova'ya getirildi, hapse atıldı. Dört yıl süren tutukluluğu sırasında, öykü yazarı olan hücre arkadaşı Pisa'lı Rusticano'ya Venedik'ten getirttiği gezi notlarına da dayanarak gezi anılarını yazdırdı.

Eski bir Fransız lehçesiyle yazılmış olan özgün el yazması günümüze ulaşmamıştır, yalnız çeşitli dillerde ve birbirini tam olarak tutmayan 140 tane el yazması çeviri kalmıştır. Bu çevirilerden biri ilk kez 1477 yılında basılmıştır.¹²

Marco Polo'nun seyahatnamesinde Erzincan şöyle geçmektedir:

“Küçük Ermenistan kralı Kozan(Anadolu'da) kentinde oturur ve ülkesini doğrulukla yönetir. Ülkede birçok kentler, kaleler ve saraylar vardır, halkın yiyecek ve geçim sıkıntısı yoktur. Avlanacak kuşlar ve dört ayaklı hayvanlar pek boldur. Ancak ülkenin havası sağlığa yararlı sayılmaz. Bu ülkenin halkının eskiden yürekli, bilgili ve savaşkan olduğu söyleniyor, ancak şimdilerde bunlar gevşemiş ve yiyip içmeye düşmüşlerdir. Deniz kıyısında bulunan Ayas önemli bir ticaret yeridir. Bu kentin limanına çeşitli ülkelerin tüccarları, bu arada Venedikli ve Cenevizli tüccarlar da gelir ve baharlar ipekli ve yünlü kumaşlar ve başka değerli mallar satın alırlar. Doğu Akdeniz kıyısındaki ülkelere gitmek isteyen kişi doğal olarak önce Ayaş'a gelir. Bu ülkenin güneyinde, şimdi Müslümanların elinde bulunan Kutsal Topraklar, kuzeyinde Türkmenlerin oturduğu Karaman ülkesi vardır. Kuzeydoğusunda şimdi Tatarların elinde olan Kayseri, Sivas ve daha birçok kentler bulunur. Batısında Hristiyan ülkelerine götüren deniz uzanmaktadır.

Türkmenlerin oturduğu bölgede hak üç kesime ayrılmıştır. Muhammed'i sayan ve onun öğretisine uyan Türkmenler kaba ve cahil kimselerdir. Bunlar dağlarda ve başlıca geçim kaynakları olan hayvanları için güzel otlaklar buldukları ulaşılabilecek yerlerde otururlar. Burada turki denilen eşsiz atlar ve yüksek fiyatlara satılabilen katırlar yetiştirilir. Halkın diğer kesimleri kentlerde ve belli yerlerde oturan, ticaret ve el

Büldan, cildi evvel, Darsadır buyut, 1397/1977, 150.

¹² Marco Polo'nun Geziler Kitabı, Çeviren: Ömer Güngören, İstanbul, 2015, s.5-6.

sanatlarıyla uğraşan Rumlar ve Ermenilerdir. En güzel halılar, tavşankanı ve diğer göz kamaştırıcı renklerdeki ipekli kumaşlar bu ülkede dokunur. En önemli kentler olarak Konya, Kayseri ve Sivas sayılabilir. Aziz Blasius din uğruna ölmenin şanlı tacını bu sonuncu kentte giydi. Bütün bu yerler buralara bir yönetici atayan Uzak doğudaki Büyük Kağan'a bağlıdır.

Büyük Ermenistan, girişinde Erzincan kentinin bulunduğu geniş bir bölgedir. Burada özellikle bombazin denilen güzel yünlü bezlerin üretimi yapılır. Yeryüzünde bulunabilecek en iyi sıcak kaynaklar ve sağaltıcı kaplıcalar buradadır. Halkın çoğunluğu Ermenilerden oluşur. Tatarların egemenliği altındadırlar. Bu ülkede daha başka birçok kentler varsa da Erzincan bu kentlerin en önemlisidir ve aynı zamanda başpiskoposun oturduğu yerdir. Bu kentten sonra gelen diğer önemli kentler Erzurum ve Erciş'tir. Yaz aylarında doğulu tatarlar verimli otlaklar için hayvanlarıyla bu yörelere gelirler. Kış yaklaşınca da buralara atların yiyecek bulamayacağı kadar çok kar düştüğü için güneye göçerler."¹³

6. Ahmed Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, İstanbul, 2006.

Ahmed Eflaki ve eseri Ariflerin Menkıbeleri de Erzincan ve çevresindeki manevi yaşam hakkında bilgi veren temel eserlerdendir. Şemseddin Ahmed Eflâkî hakkındaki bilgiler kitabıyla Sâkıb Dede'nin Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyân adlı eserinde verdiği bilgilere dayanmaktadır. Sâkıb Dede'ye göre Eflâkî, Ahi Nâtûr'un oğlu ve Bedreddin Tebrizî'nin öğrencisidir. Zamanının birçok ilmini öğrenmiş ve özellikle yıldızlar ilminde(felekiyyât: astronomi) büyük şöhret kazandığı için halk arasında Eflâkî mahlasıyla tanınmıştır. Birçok gezi yapmış, Moğol hükümdarlarından Keygatu'nun Konya'ya gelişi sırasında(1291) o da buraya gelerek Sultan Veled'i ziyaret etmiş ve daha sonra Ulu Ârif Çelebi'ye kapılandığı için de Ârifî diye anılmıştır. Bazı kayıtlara göre, 1291'den epey sonra Konya'ya gelmiş, burada Sirâceddin Mesnevihan, Abdülmümin Tokatî ve Nizâmeddin Erzincani'nin öğrencisi olmuştur. Onlardan ne gibi dersler aldığı belli değildir.¹⁴

Ariflerin Menkıbeleri'nde şöyle rivayet ederler:

"Erzincan hükümdarı Fahreddin Behramşah(1168-1225)(Bu ve zevcesi İsmetiye Hatun alimlere ve din adamlarına çok hürmet ederlerdi. Onlar ve Erzincan şehri Mevlevi hatıralarında mühim bir yer tutar.) aydın gönüllülerden olup velilere inanırdı.

Onun İsmetî Hatun adında bir de karısı vardı. Bu kadın ismet ve iffette dünyanın Ayşe'si, çağı ve zamanının Hatice'siydi. Veliliğiyle de meşhur olmuştu. Gayb âleminde ona, böyle bir dünya kutbunun şehrin yöresinden geçtiği malum oldu. Derhal bir yorga(rahvana yakın bir hızla giden) ata binerek Bahâ Veled'in(Bâhâeddin Veled, Mevlana'nın babası ve İslam dünyasının o dönemdeki en büyük bilginidir. Sultan-ı Ulema diye anılır) arkasından yola koyuldu.

Has köleler de hemen durumu Fahreddin padişaha bildirdiler. O da birkaç süvariyle İsmetî Hatun'un arkasından hareket etti. Erzincan, Akşehir yöresinde Bahâ Veled'e

¹³ Marco Polo, a.g.e., s. 19-20.

¹⁴ Ahmed Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, İstanbul, 2006, s.1.

ulaştılar. Atlarından inerek yeri öptüler.

Bahâ Veled hazretleri onların gönüllerini aldı ve her ikisini de müritliğe kabul etti. Fahreddin padişah, Bahâ Veled'e Erzincan'a dönmesi için tam bir ciddiyetle hadsiz hesapsız yalvarmalarda bulunduysa da mümkün olmadı.

Bahâ Veled sonunda şöyle buyurdu: "Eğer beni istiyor ve benim âşığımsanız, benim için buşehirde bir medrese yaptırınız: böylece burada bir süre kalmak mümkün olur."

Bunun üzerine Erzincan Akşehir'de onlar için bir medrese yaptılar. Tam dört yıl o medresede herkese ders verdi. Dünya kraliçesi(İsmetî Hatun) Onun hizmetindeydi.

Tam o sırada emirleri takdir eden ve topluluğu ayıran Tanrı'nın takdiriyle Fahreddin padişah ve İsmetî Hatun öldüler(Tanrı'nın rahmetine kavuşsunlar).

Bahâ Veled hazretleri, oradan ayrılıp konak konak giderek Konya'ya bağlı Larende şehrine ulaştı.¹⁵

7. İbn-İ Batuta(1304-1369), Büyük Dünya Seyahatnamesi (Tuhfetû'n-Nûzzar Fî Garâibi'l-Emsar Ve'l-Acâibi'l-Esfar), İstanbul, Tarihsiz.

Ulema kökenli olan bir aileden gelen İbn Batuta, daha 22 yaşındayken Mekke yolculuğuna çıktı. Başlangıçtaki amacı Hac görevini yerine getirmek ve Yakındoğu'daki(Mısır, Suriye ve Hicaz) ünlü bilginlerden ders alarak eğitimini ilerletmekti. İbn Batuta, Tunus ve Trablusgarp üzerinden karayoluyla Mısır'a ulaştığında, içinde dayanılmaz bir gezi isteği uyandı ve "hiçbir yoldan iki kez geçmeme" kuralını benimseyerek, dünyanın olabildiğince çok yerini gezmeye karar verdi. İlk hareket noktası durumundaki Fas'tan herhangi bir yeni ödenek gelmeksizin, birçok sultan, hükümdar, vali ve yüksek görevliden aldığı cömert yardımlarla gezilerini hiç aksatmadan sürdürme imkânı buldu.¹⁶

Gümüşhane seyahatinden sonra, Irak sultanına bağlı Erzincan'ı ziyaret eden İbn Batuta şehre ait izlenimlerini şu şekilde anlatmaktadır:

"Irak sultanına bağlı şehirlerden biridir Erzincan. Bakımlı ve büyüktür. Halkın büyük çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyor. Müslümanlar Türkçe konuşuyor. Gayet muntazam ve canlı çarşıları var. Erzincanî diye bilinen nefis kumaşlar dokunur burda. Ayrıca bölgenin bakır madenleri de meşhurdur. Bakırdan çeşitli ebatlarda kap kakak ve bizim taraflardaki ayaklı çıradanlıklara benzeyen şamdanlar yapılır. Bunlara beysus denildiğini belirtmiştik. Burada Ahi Nizameddin'in tekkesinde kaldık. Nizameddin'in tekkesi benzerleri arasında en güzel olanıdır. Zaten Nizameddin de ahiler arasında en ileri ve ulu kişi olarak tanınmakta. Bizi iyi ağırladı."¹⁷

¹⁵ Ahmed Eflâkî, a.g.e., s. 79-80.

¹⁶ İbn-i Batuta (1304-1369), Büyük Dünya Seyahatnamesi (Tuhfetû'n-Nûzzar Fî Garâibi'l-Emsar Ve'l-Acâibi'l-Esfar), İstanbul, Tarihsiz, s. 18.

¹⁷ İbn Batuta, s. 215.

8.Ruysbroeckli Willem, Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255, (Çev: Zülal Kılıç), İstanbul, 2010.

Büyük Moğol istilâsı Müslüman doğu dünyasını olduğu kadar, Hristiyan batı dünyasını da korku içinde bırakmıştı. Moğol orduları Macaristan'ı geçip, Adriyatik kıyılarına dayandıkları vakit, başta Papa olmak üzere batı dünyası bu sel gibi ilerleyen müthiş istilâ karşısında tedbirler düşünmeye başladı. Moğol tehlikesi karşısında yapılacak ilk iş onlarla dostane münasebetler tesis etmek gibi görünüyordu. Moğolistan'a kadar gidecek olan elçiler, aynı zamanda Moğolların bundan sonra ne yapmak istediklerine dair bilgiler de edineceklerdi. Papa, gönderilecek elçilik heyetlerinin misyonerlik sayesinde, Moğollara Hristiyan dinini kabul ettirebileceğini ve böylelikle maruz kalabilecekleri felâketleri de önleyebileceklerini ummaktaydı. Çeşitli tarikatlar mensup rahiplerin birçoğu, kimi Papa'nın kimisi kralların emriyle misyonerlik yapmak üzere doğuya yollanıyorlardı. Bunlardan birisi de Fransa kralının emriyle yola çıkmış olan tanınmış seyyah Rubruk'tur. XIII.yüzyılın keşif seyyahlarından Rubruk'un eseri ilk defa tam olarak Richard Hakluyt tarafından 1598'de basılmıştır. Bu seyahatname daha sonra çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Moğolların ülkeleri, tarihleri ve sosyal hayatı hakkında Carpini'den sonra ilk köklü bilgileri vermektedir.¹⁸

Rubruk Moğolistan'dan dönerken 1255 yılında Erzincan'dan geçmiştir. Bunu şöyle anlatmaktadır:

“Büyük perhizin ikinci pazarında (21 Şubat) Araxes'ın kaynak sularına eriştik ve dağın sırtını aştıktan sonra, Fırat'a vardık; ırmağı, sürekli batıya giderek, sekiz gün boyunca aşağı doğru izleyerek, Camath(Kemah) denilen bir kaleye geldik. Fırat burada, Halapia(Halep) yönünde güneye kıvrılır; ırmağı geçtik ve çok yüksek tepeler ve yoğun kar arasından batıya ilerledik. O yıl burada öylesine şiddetli bir deprem olmuştu ki, Arsenge(Erzincan) adlı bir kentte, isimleri bilinen on bin kişi ölmüştü; kayıtları olmayan yoksullar buna dahil değildi. Üç gün yol gittikten sonra, depremin yerde açtığı bir yarık ve dağlardan kayarak vadileri dolduran toprak yığınları gördük; eğer sallantı biraz daha şiddetli olsaymış, Yeşaya'da söylenenler harfi harfine gerçekleşecekmiş: “Her vadi dolacak, her dağ ve tepe düzlenecektir.”¹⁹

9. Hamdallah Mustawfi Of Qazwin In 740(1340), The Geographical Part Of The Nuzhat-Al-Qulub, Translated By: G. Le Strange, London, 1919.

Hamdullah Kazvini, 680(1281)'de Kazvin'de doğdu. Kerbelâda Hz. Hüseyin saflarında savaşarak şehit düşen Hür bin Yezîd er-Riyâhî'nin ahfadındandır(torunlarındandır). Gençliğinde tarih kitaplarıyla ilgilenmiş, âlim, edip ve şairlerin meclislerine katılmıştır. Nüzhetü'l-Kulûb, müellifin dostlarının ricası üzerine telifine başlayıp 740'ta(1340) tamamladığı kozmografya ve coğrafyaya dair eseridir. Müstevfi bu kitabı yazarken birçoğu günümüze ulaşmayan çeşitli kaynaklardan faydalanmış, ayrıca derlediği

¹⁸ Wilhelm Von Rubruk, Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255, Çev. Engin Ayan, İstanbul, 2001, s. 7-8.

¹⁹ Ruysbroeckli Willem, Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255, (Çev: Zülal Kılıç), İstanbul, 2010, s.280.

bilgilere önemli ilâveler yapmıştır. Kitabın üçüncü kısmı coğrafyaya ayrılmış olup dört kısımdan oluşmaktadır.²⁰

Eserin Erzincan'a dair kısmı şu şekildedir:

"Erzincan. Dördüncü bölgede (iklimde) yer alır; konumu 74 derece boylam ve 39 derece enlem şeklindedir. Binaları, duvarları kare formlu yontma taş biçiminde olacak şekilde, Selçuklu Sultanı Alaaddin tarafından restore edilmiştir. Mükemmel bir iklimi olan şehrin ortasından Fırat Nehri geçmektedir. Burada yetişen ürünler çoğunlukla mısır, meyve, pamuk ve üzümdür. Şehrin geliri yaklaşık olarak 332.500 dinardır."²¹

10. Francesco Balducci Pegolotti, La Pratica Della Mercature, Edited By Allan Evans, Cambridge, 1936.

F.B. Pegolotti, XIV. YY. gezginlerindedir. Bu yüzyılın ticaret hayatını ve gezilerini "Pazarlama İşi" nde anlatmıştır. Varlıklı ve tanınmış İtalyan tüccar ailesi yanında çalışıyordu. 1335-1340 tarihleri arasında Erzincan yöresinde bulunmuş, çok kısa notlarında, önemli bilgiler vermiştir.

Erzincan'ın da dahil olduğu kervan yolu ve güzergah hakkında malumat ilgi çekicidir. Dudriga, Greboco, Mughisar, Arzinga, Laizazzo, "Gavezere" (al Gavezera sulla montagna per diritto, aspri 3 per soma) ifadesi Tercan'a aittir.²²

11. Johannes Schiltberger, Türkler Ve Tatarlar Arasında (1394-1427), Çev. Turgut Akpınar, İstanbul, 1997.

Johannes Schiltberger, 1381 yılında Münih'le Freising arasında Lohof yakınında Hollers köyünde doğmuştur. Henüz 16 yaşında iken, Macaristan Kralı Sigismund hizmetinde Niğbolu Muharebesine(1396) iştirak etmiş ve yeniçeriler tarafından esir edilmiştir. Önemli yönü Türkiye ve Türkler hakkında verdiği bilgilerdir. Anadolu hakkında verdiği bilgiler arasında medeniyet tarihimiz için çok ilgi çekici noktalar vardır. J. Schiltberger'in eseri 1427'de yazılmış ve 1460'da Augsburg'ta basılmıştır. Aynı sene içinde beş defa yayınlanan eser, büyük bir alâka uyandırmıştı. Sonradan 16. Yüzyılda yeniden basılmış olan eser, 1859 yılında Karl Friedrich Neuman tarafından bastırılmıştır. 1879'da Schiltberger'in seyahatnamesi Londra'da İngilizceye de çevrilmiştir.²³

İlgili eserde Erzincan birkaç yerde zikredilmektedir.

13. Bölüm, Bayezid'in Ankara Savaşı'nda Yenilgisi başlığında: "Timur, ülkesine geri döner dönmez, Bayezid üçyüz bin kişilik bir kuvvet topladı ve Küçükermenistan'a yürüdü, ve onu Timur'un elinden aldı("Küçükermenistan" coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır. Vaktiyle Romalıların hâkimiyet döneminde, Fırat'ın batısında Pompeius

²⁰ Abdülkerim Özyaydın, "Hamdullah el-Müstevfi", DİA, C. 15, s. 455.

²¹Hamdallah Mustawfi Of Qazwin In 740(1340), The Geographical Part Of The Nuzhat-Al-Qulub, Translated By: G. Le Strange, London, 1919, p. 95.

²² Francesco Balducci Pegolotti, La Pratica Della Mercature, Edited By Allan Evans, Cambridge, 1936, s. 28-29.

²³ Johannes Schiltberger, Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427), Çev. Turgut Akpınar, İstanbul, 1997, s. 11-14.

tarafından bir “tabi devlet” kurulmuş ve Vespasion tarafından Roma İmparatorluğu’na ilhak edilmişti.) Bayezid başkent Ersingen’i(Erzincan) ve oranın Beyi Tarathan’ı(Mutahharten) baş eğdirdi. Sonra da memleketine döndü.

32. Bölümde: “Ben, başkenti Ersingen(Erzincan) olan Küçük Ermenistan’da da bulundum. Bundan başka, iyi toprakları olan Kayburt(Bayburt) da oradadır. Kamach(Kemah) yüksek bir dağ üzerinde yer olup, eteklerinden Fırat nehri akar. Fırat cennetten çıkan ırmaklardan biridir. Fırat, önce Küçük Ermenistan’dan geçer, sonra on günlük mesafeyi çölden geçer. Nihayet sular, kumlar içine sızarak kaybolur, kimse nereye gittiğini bilmez.

62. Bölüm Ermeniler, Şehirleri ve Âdetleri başlığında: Ermenistan üç krallıktan oluşuyor: Tiflis, Sis(Kozan) ve Ersingen(Erzincan). Ermeniler Isingkan diyorlar, bu Küçük Ermenistan’dır. Onlar uzun süre Babil’e(?) sahip olmuşlardır fakat artık kendi krallıkları yoktur. Ben orada bulunurken Tiflis ve Erzincan Timur’un oğluna aitti.²⁴

12. Ruy Gonzâlez De Clavijo, Timur Devrinde Kadis’ten Semerkant’a Seyahat, Çev: Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 2016.

Doğum tarihi bilinmemektedir. III. Henry’nin Timur Devleti’ne gönderdiği elçisiydi. Semerkant’a kadar Timur’un maiyetiyle beraber seyahat eden Clavijo, geçtiği yerlerdeki şehir ve ülkeler hakkında oldukça değerli bilgiler içeren notlar yazdı. Yazdığı bu notlar 1582 yılında (Embajada a Tamar Lân) ismiyle İspanyolca; 1859 yılında ise (Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Timour at Samarcand AD. 1403) adıyla İngilizce olarak basıldı. Yazar 1412 yılında öldü.

Clavijo, Trabzon-Erzincan yolculuğunu ve Erzincan’ı şöyle anlatmaktaydı.

“Erzincan’a Varış ve Erzincan Valisi Tarafından Kabul

4 Mayıs günü ikindiye doğru Erzincan’a ulaştık. Ormanlar, dağlar, tepeler içinden geçtiğimiz için yol çok kötüydü. Erzincan civarında hayli kar yağmıştı. Şehir içinden bizi karşılamaya gelenler ve bize “hoş geldiniz!” diyenler çoktu. Fakat biz, doğrudan doğruya kalacağımız yere gittik akşamüstü buranın hâkimi, bize türlü türlü yemekler, yemişler, şaraplar ve ekmekler gönderdi. Pazartesi günü, sabahleyin valinin emriyle bize belirli miktar bir para gönderilerek her gün bize aynı miktarın gönderileceği bildirildi.

Erzincan’da kaldığımız süre boyunca bu para bize ödenecekti. Biz de bu parayı ihtiyaçlarımıza harcayacaktık. Öğle üzeri şehrin valisi bize atlar göndererek kendisini ziyaret etmemizi istedi. Bize bağlı birçok muhafız vardı. Şehir dışında bir meraya doğru ilerledik. Vali, alçak bir sedir üzerinde oturmuştu. Altında ipek bir şilte vardı. Valinin etrafında oneli bir cemaat oturuyordu. Biz görüldükten sonra, birçok asilzade ilerleyerek bizi karşıladı ve bizi valinin bulunduğu yere götürdüler. Vali yerinden kalkarak bizi karşıladı. Bize elini uzattı. Sonra yanı başına bizi oturtarak bizi çok iyi ağırladı. Valinin sırtında ipekten mavi renkli altın sırmalarla işlenmiş bir elbise; başında mücevherli, yüksek bir şapka vardı. Şapkanın tepesinde atkuyruğundan bir

²⁴ Johannes Schiltberger, a.g.e., s. 66, 106-107, 190.

sorgu bulunuyor ve bu sorgu valinin ensesine sarkıyordu. Bu başlık türü, Timur tarafından icat edilmişti.

Güzel yzly bir adam olan vali, kırk yaşlarındaydı. Esmerce biriydi ve sakalı siyahtı. Vali öncelikle bizi gönderen Kastilya Kralı'nın halini sordu. Bize ikram edilmek üzere gümüş bir kadeh alarak, kendi eliyle şarap doldurdu ve bize ayrı ayrı takdim etti. Bunun ardından vali, kadehi maiyetinde bulunan kişilere verdi. Kadehi alan her kişi, ayağa kalkıyor sonra diz kerek kadehi iki eliyle tutuyordu. Kadehi bir elle tutmak, valiye karşı hürmetsizlik sayılmaktadır. Bir insan ancak kendi akranının elinden kadehi tek eliyle alabilmektedir. Kadehi iki eliyle alan her kişi, ayağa kalkıyor, bir iki adım sonra diz kyor ve bu sırada sırtını valiye doğru evirmemeye dikkat ediyor. Daha sonra kadehi içerek ayağa kalkıyor, sağ ayağının dizini yere üç defa temas ettirdikten sonra kadehi iade ediyordu. Kadehteki bütün şarabı bir yudumda içmek adettir.

Vali, huzurunda bulunanların hepsine bu şekilde şarap verdikten sonra hizmetçiler, sırtlarında tahtadan sandıkları taşıyan hayvanları getirdiler. Bunların içinde, yemekle ilgili eşyalarla seyyar ocaklar bulunuyordu. Yükler indirildikten sonra sofralar kuruldu. Etler, sinilere konuldu. Aşağı yukarı yüz tencere çıkarıldı. Bunları hepsi de yuvarlak ve derindi. Bu tencereler, bana svarilerimizin giydikleri miğferler gibi görünüyordu. Etler, sinilere konulduktan sonra tencereler de et ve pirinçle dolduruldu. Her tabağın manzarası başkaydı. Vali ile bizim için kurulan sofranın örtüsü ipektendi. Sofralar kurulduktan sonra herkes bunların etrafında toplandı. Herkesin et kesmek ve yemek için, bir bıçağı ve tahta kaşığı vardı. Valinin yanında, onun yiyeceği eti kesecek bir hizmeti bulunuyordu. Vali, karşısında bulunan iki asilzadeyi kendisiyle birlikte yemek yemeğe davet etti. Nöbet pilava gelince, bu üç kişi, tek bir kaşık kullandılar ve bir sahanda yediler. Kaşığı nöbetleşe kullanıyorlardı.

Toharten ile şah Ali'nin Hikyesi

Biz yemek yerken genç bir Türk geldi. Gelen gencin yaşi, yediden fazla değildi. Yanında on kişi vardı. Hepsi de atlıydılar. Bizzat vali, bu çocuğu merasimle karşıladı ve onu yanına aldı. Bu ocuk, Sinop'taki İsfendiyar'ın yeğeniydi. İsfendiyar'dan daha önce bahsetmiştik. Bu ocuk Timur'un ordughından dönüyordu. Timur, İsfendiyar'a ait araziden yarısını, onun hemşirezadesi olan bu çocuğa vermişti. Aynı zamanda yine Timur'un ordughından Erzincan eşrafından iki kişi daha dönmüştü. Bunlar, nceden Timur tarafından esir edilmişken yine kendisi bunları serbest bırakmıştı. Esir anımlarının sebebi şu idi: Eskiden Erzincan'da Taharten adında büyük bir prens vardı. Bu prens Erzincan ile çevresine hkimdi. Taharten ölürken meşru bir varis bırakmamıştı. Kaldı ki eşi, Trabzon İmparatoru'nun kızıydı. Fakat Erzincan prensi, ölümünden bir süre önce daha önce bize her türlü ikramı gösteren Erzincan valisinin kendi oğlu olduğunu öğrenmişti. Bu yüzden, bu zatın Erzincan ve çevresine hükümdar olması ve mevkiini sknetle işgal etmesi gerekiyordu. Oysa böyle olmamış, Taharten'in yeğeni şah Ali, ülkeye hükmedecek meşru bir varis olmadığını ileri sürerek bu makamı zapt etmişti. Timur tarafından esir edilen iki asilzade şah Ali'nin taraftarlarındandır. Timur, Beyazıt ile savaşarak onu yendikten sonra, doğuya doğru geri dönerken Erzincan'da duraklamış, şah Ali ile onun iki taraftarını hapsederek

şimdiki valiyi tayin etmişti. Bu şekilde Taharten'in gayrimeşru oğlu olmakla beraber asıl oğlu, babasının ülkesine varis oldu. Timur, Şah Ali'nin taraftarı olan iki kişiyi serbest bırakmakla birlikte Şah Ali'yi hapiste tutuyor ve onu Semerkant'a götürüyordu.

Timurlenk ile Beyazıt arasında ortaya çıkan ve savaşla sonuçlanan ihtilafın asıl sebebi, adı geçen Erzincan prensi Taharten'in birtakım hareketleridir. Bunu izah etmek gerekiyor. Sırası gelince bunu da anlatacağım.

Ziyafet

Erzincan valisinin bize verdiği ziyafet bittikten sonra müsaade isteyerek kaldığımız yere gittik ve valiyle maiyetini yalnız bıraktık.

Ortalık karardıktan sonra vali, bize birçok yemek gönderdi. Birçok hizmetçi, bize gelerek hizmet ettiler. Ertesi Salı günü bir ziyafete davet edilmemekle birlikte, bize ihtiyacımıza sarf olunmak üzere tahsis edilen parayı gönderdiler. Çarşamba günü vali, bizi yemek zamanında davet etti. Bizi, ortasında bir fıskiye olan holde kabul etti. Yanında eşraftan birçoğu bulunuyordu. Sazendeler saz çalıyordu. Konak, gerçekten güzeldi ve devlete layık bir şekilde, asil bir zevkle döşenmişti. Vali, içeri girince bize eğildi, sonra bizi kendine yakın bir yere oturttu ve bizimle şarap içeceğini söyledi. Elçilik heyeti içinde bizzat elçi olan ben, şarap içmiyordum. Fakat ben de bu iki içilen mecliste bulunacaktım. Bunun için bana şekerli ve güzel kokulu suyla dolu büyük bir sürahi getirdiler. Vali, bunu tattıktan sonra bana verdi. Kendisine ve bana eşlik eden iki arkadaşım ve diğer kişiler ise şarap içtiler.

Bize şaraptan sonra bol bol et, pilav, çorba getirdiler. Biz de önceden anlattığımız şekilde yemek yedik. Et bittikten sonra bize üzüm ve armut sundular, bal getirdiler. Fakat bütün bu süre zarfında şaraba devam ediliyordu. Şarap kadehi çok büyüktü. Kadehten öncelikle vali içiyor, sonra kadehi yanı başındaki kişiye veriyor, o da bir yudumda koca kadehi boşaltıyordu. Çünkü kadehi bir yudumda boşaltmamak, terbiyeye uymayan bir hareket sayılıyordu. Eşraftan biri, şarap kadehlerini misafirlerle sunma görevini üzerine almıştı. Valinin kendisi de ancak birkaç yudum şarap içmişti. Valinin ismi "Pitalibet" ti. Ziyafet, akşama kadar devam etmiş, akşam da iki arkadaşımınla beraber kaldığımız yere geri dönmüştük.

Erzincan Şehri

Erzincan, nehir kenarında olan bir ova üzerinde kurulmuştur. Bu nehir, herkesin bildiği gibi cennetten kaynaklı Fırat Nehri'dir. Şehrin üzerinde bulunduğu ova, geriden bir dağ sırasıyla çevrilmiştir. Dağların tepeleri karla örtülü olduğu halde vadilerde kardan eser yoktu. Etrafta ve her yerde bağlı bahçeli köyler gözükmüyordu. Bütün ova, buğday tarlalarıyla, üzüm bağlarıyla doludur. Adım başı güzel bahçelere, verimli tarlalara rastlanır. Şehir, pek geniş değildir ve kuleli bir duvarla çevrilidir. Duvarın birkaç yerinde haç işareti görülmekteydi. Şehrin her evinde teras vardır. Evlere, damdan dama gidilebiliyor. Şehir çok kalabalıktır ve birçok cadde ve meydanları vardır. Buradaki memurların çoğu zengin adamlardır. Bunlardan başka şehirde birçok muteber ve zengin tüccarlar bulunuyor. Halkın çoğu Rum ve Ermeni'dir.

Daha sonraları ayrıntılı bir şekilde anlatacağımız yönüyle Timur, Anadolu'ya ilk akın ettiği zaman Sivas adındaki Türk şehrini kuşatarak zapt etmişti. Sivas, Beyazıt'ın müstahkem mevkiilerinden biriydi. Timur, burasını enkaz halinde bıraktı. Beyazıt, Timur' karşılık vermek amacıyla Erzincan üzerine yürümüş, bu şehri Ermeni olan Prens Taharten'den almıştı. Daha sonraları Timur, Ankara'da Beyazıt'ı yenince Erzincan' geri almış, oraya askerlerini yerleştirmiş ve bu şekilde Erzincan'ı topraklarına katmıştı. Bu olayların ardından Erzincan'ın Müslüman halkıyla Hristiyan halkı arasında bir tartışma çıkmış, Müslümanlar Prens Taharten'in Müslümanlar'dan fazla Hristiyanlara müsamaha gösterdiğini, hatta bu yüzden kiliselerin camilerden büyük yapıldığını söyleyerek şikâyette bulunmuşlar. Timur, bu şikâyeti dinledikten sonra Taharten'i çağırarak Müslümanları şikayetlerini bildirmiş, Taharten verdiği cevapta Hristiyanlara gerçekten daha fazla eğili gösterdiğini, çünkü bunların ticaretle uğraşarak kendisine servet getirdiklerini söylemişti. Bunun üzerine Timur, Hristiyanlar arasında muteber sayılan bir papazın getirilmesini emretmiş. Papaz gelmiş Timur, İstanbul Rumları'na ve Cenevizliler'e karşı hissettiği nefret dolayısıyla bu papaza Müslüman olmasını söylemiş fakat papaz buna razı olmamıştı. Bunun üzerine Timur, bütün Erzincan Hristiyanları'nın kılıçtan geçirilmelerini emretmiş fakat Prens Taharten, merhamet dilemiş, merhamet gösterildiği takdirde dokuz bin parça altın ve dokuz bin parça gümüş hediye edeceğini söylemiş. Timur, bu hediyeyi kabul etmekle beraber bütün Hristiyan kiliselerinin yakılmalarını emretmiş ve şehrin kenarında olan kaleyi işgal etmişti. Bu kalenin adı "Kemah"tı Timur bu kaleyi Çağatay prenslerinden birine verdi. Onun bu kaleyi zapt etmesinin sebebi, çok müstahkem olması ve bütün şehre ve etrafına hakim olmasıdır. Birçok kervan, Suriye'den gelerek Erzincan üzerinden Anadolu'ya gitmektedirler. Bu fırsattan faydalanarak Beyazıt ile Timur arasında meydana gelen savaşın sebeplerinden bahsedebiliriz.

Erzincan Prensi Taharten'in Beyazıt'tan Kurtulmak İçin Timur'a Başvurması

Bu sıralarda Erzincan prensi, yukarıda anlattığımız gibi Taharten adında birisiydi. Prens'in toprakları, Türkler'in topraklarına bitişikti. Türk sultanı, bütün bu bölgeye hükümler olmak amacındaydı. Özellikle Sultan, Taharten'in elinde bulunan kaleyi zapt etmek istiyordu. Bunun üzerine Beyazıt, Taharten'e bir mektup göndererek kendisine bir vergi vermesini istedi. Taharten, verdiği cevapta vergi vermeye hazır olduğunu ve Sultanı kendine hakim tanıdığını ve fakat Kemah Kalesi'ni Türkler'e vermeyeceğini bildirdi. Taharten'e bir cevap verilerek bu kaleyi teslim etmesinin kendisi için hayırlı olacağı söylenmiş, aksi takdirde hem kalesini hem de bütün ülkesini kaybedeceği anlatılmıştı. Taharten, bu sıralarda Timur'un ortaya çıkışından ve onun yaptığı büyük işlerden haberdardı. Timur, İran ile savaşmış ve İran prenslerini yenmişti. Taharten, Timur'a adamlar ve hediyeler göndererek Türkler'e karşı kendisine yardım edilmesini rica etmiş, bütün memleketin Timur'un emrine amade olduğunu söylemişti. Timur, bunun üzerine Sultan Beyazıt'a adamlar ve hediyeler göndererek Taharten'in kendi tabiiyetine ve ona ait arazinin himayesine girdiğini, ayrıca Taharten'e karşı bir saldırının yapılmasını kabul etmeyeceğini bildirmişti.

Beyazıt, o zamana kadar Timur hakkında bilgi sahibi değildi. Onun için dünyada kendi kadar zorlu bir hükümdar bulunmadığını sanıyordu. Bu yüzden Timur'un gönderdiği Tatar'ın verdiği mektubu hiddet ve gazapla karşılanmış. Beyazıt, Timur'un

adamına dünyada Timur kadar ahmak bir adam bulunmasına hayret ettiğini, Timur'un hangi cüretle böyle bir müracaatta bulunabildiğini, kendisinin Taharten'e karşı istediği gibi hareket etmekte serbest olduğunu, dünyada herhangi bir adama karşı da aynı şekilde hareket edeceğini söylemiş. Sonra Timur'un bir daha bu hayallere kapılmaması için onu arayıp bulacağını ve esir alacağını Timur'un karısını kullarından birine vererek onu utandıracağını anlatmıştı. Timur, bu karşılıktan haberdar olunca Beyazıt'a bir ders vermek gerektiğine karar vermişti.

Timur'un Akını ve Şehri İstilasını Ankara Savaşı

Timur, Beyazıt'ın cevabını aldıktan sonra Karabağ'dan hareket ederek Erzincan'a geldi. Buradan Türk arazisine geçti. Sivas'ı aldı ve yağmalattı. Karşı gelen Beyazıt'ın oğlu Süleyman Çelebi Sivas'ın enkazıyla karşılaştı.

Timur, daha sonra Suriye'ye saldırdı ve Anadolu'ya döndü. Amacı, yaz mevsimini yukarı Ermenistan'da olan Akhta'ta geçirmektir. Bu sıralarda Beyazıt Erzincan'a saldırmıştı. Beyazıt, Prens Taharten'in sebep olduğu olayın ve özellikle Sivas felaketinin etkisiyle Erzincan'a karşı yürümüştü. Beyazıt, Erzincan'ı zapt ederek Taharten'in eşini esir almış fakat onun serbest bırakılmasını ve hiç kimsenin Erzincan şehrine zarar vermemesini emretmişti. Bunun ardından Beyazıt geri dönmüş fakat Beyazıt'ın Erzincan'ı tahrip etmemesi ve Timur'un Sivas'ta yaptığını yapmaması adamları arasında dedikoduya sebep olmuştu. Daha sonra Ankara Savaşı tezahür etmiş ve Beyazıt yenilmişti.

Erzincan'dan Erzurum'a Seyahat

Erzincan'da 5. Mayıs gününe kadar kaldıktan sonra hareket ettik. Yüksek dağlardan geçtik. Dağların hepsi de çırılçıplaktı. O gün kar yağdı. Hava çok soğuktu. Ertesi gün Şahbağ adlı bir köyde kaldık. Köyün bir küçük kalesi vardı ve yanından bir ırmak akmaktaydı. Köyün etrafını buğday tarlaları kaplamıştı. Ötede beride evler ve köyler görünüyor. Daha sonraki Cumartesi günü Begadiç'te kaldık. Burada tepe üzerinde muazzam bir kale inşa edilmiştir. Bu kasabanın iki köyü vardır. Biri Türkler, diğeri Ermenilerle meskûndur. Bize haber verildiğine göre, bir yıl önce Timur, bu bölgeden geçerken buradaki bütün kiliselerin yıkılmasını emretmişti. Ermeniler, kiliselerini kurtarmak için Timur'a üç bin gümüş parçası hediye etmişlerdi. Timur, bu hediyeyi kabul etmiş fakat kiliselerde yıkılmaktan kurtulmamıştı.

Ertesi gün pazardı. Buradan hareket ederek Erzincan'a bağlı diğeri bir köye vardık. Buranın da güzel bir kalesi vardı. Ertesi gün açıkta yattık. Çıplak tepelerden geçtik. Sonra her tarafı yeşillik içinde olan, sulak yerlere vardık. Bütün bu bölge, Türkmenlere aittir. Türkmenler bu sırada göç ediyorlardı. Hepsi de Müslümandılar. Salı günü ilerledik, genellikle ırmaklarla sulanan çimenler arasından geçtik. Öğle üzeri Timur'a bağlı olan Erzurum'a ulaştık.²⁵

²⁵ Ruy González de Clavijo, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, çev: Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 2016, s. 89-95.

13.Uzun Hasan Fatih Mücadelesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri Caterino Zeno Ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, Tercüme Ve Notlar Tufan Gündüz, İstanbul, 2016.

Caterino Zeno'nun Seyahatnamesi

Osmanlı-Akkoyunlu savaşlarının başlamasının arifesinde Venedikliler, Uzun Hasan'ın bir an önce Osmanlılar'la savaşa tutuşması için elçiler göndermeye başladılar. 1471'de yola çıkan Caterino Zeno bunların ilki idi. Venedikli elçiler geçtikleri ülkeler ve edindikleri izlenimler ile Uzun Hasan'ın hal ve hareketlerine dair gözlemlerini mektuplar vasıtasıyla devamlı olarak Venedik Cumhuriyeti'ne bildirmişlerdir. Bu seyahatnameler XVI. Yüzyılda başta İtalya olmak üzere pek çok ülkede yayınlanmış ve itibar görmüştür. Bu seyahatnameler gerek Osmanlı, gerekse Akkoyunlu tarihi için önemi birer kaynak eser durumundadır.²⁶

İlgili eserde Erzincan ve çevresine dair siyasi vs. izlenimler şu şekildedir.

"Bizim peygamberimiz İsa Mesih'in doğumundan sonra 1450 yılında Cihan Şah İran hâkimi idi. Büyük işler yaptığı için kendisine "Uzun" dedirten Hasan Bey, küçük bir kalenin sahibi, olarak kalmak istemediğinden yavaş yavaş kendisi kadar güçlü olmayan diğer kardeşlerinin hakkını gasp edip, hâkimi buldukları eyaletlerden el çekti.

Onlar ya savaşçı kişiler olmadıklarından, ya da diğer sebeplerden uzun Hasan'ın makam ve mevkii taleplerine karşı mücadele etmek yerine rahatlığı seçtiler. Bu yüzden o, hiç bir zahmet çekmeden itibar ve şöhret kazandı. Uzun Hasan, yiğit, savaşçı ve her türlü zorluktan azade idi. Bu nadiren büyük hükümdarlarda görülen bir fazilettir. Bunlardan nasiplenmiş olurlarsa, bu faziletlerini kendi makam ve mevkileri adına kullanmaları ve halkın hakkını layıkıyla vermeleri şartıyla askerlerinin gönlünde taht kurarlar. Değilse, bu şartlara uymayan kişi akılsızlığa ve haddini aşmaya bağlı kalacaktır.

Uzun Hasan böyle bir yolu seçti. Çok geçmeden bir grup savaşçı ona bağlandı. Seçkin 500 atlıyı etrafında toplayıp, büyük bir kalesi olan meşhur Amid şehrine akın düzenledi. Talihi öylesine yaver gitti ki, kaleyi bütün şöhretine rağmen feth edebildi. Bunun etkisiyle dönemin insanları da ona destek oldular. Bu yüzden kolaylıkla İran ülkesinin padişahı olabileceğini düşündü.

Sonra onlardan büyük bir ordu topladı ve eğer Cihan Şah kendisi ile savaşırsa şansını denemek için mücadeleye hazırlandı. Bunun üzerine Cihanşah İran'da bulunan neredeyse ordusunun tamamıyla Uzun Hasan'a karşı gitti. Uzun Hasan Cihan Şah'ı Erzincan Ovası'na çekti. Orada onunla savaşıp, onu esir etti.

İran ordusu Eylül ayında Tercan'a girdi. Geldiler, öldürdüler, yaktılar ve halkı yağma rüzgârına tutup, parça parça edip, yüreklerine korku ve vahşet saldılar. Öyle ki bu tufan karşısında herkes kaçtı.

²⁶Uzun Hasan Fatih Mücadelesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, Tercüme ve Notlar TufanGündüz, İstanbul, 2016, s. VII.

Uzun Hasan, Erzincan'dan ve Tokat'tan geçerken vardığı her yerde aynı hışım ve kinle şehirleri ve köyleri yakırdı.

Türk sultanı kalabalık askerle Amasya'dan hareket etti. Sivas ile Toroslar arasında yer alan küçük bir ovaya vardılar. Niksar ve Koyulhisar'ı geride bıraktılar, madenleri ile ünlü Şebinkarahisar yakınlarında durdular.

Bu beldenin sakinlerinin hepsi kaçıp dağlara sığınmışlardı. Bu yüzden ordu bir yerde durmaksızın, geniş bir ovada yer alan Eğin şehrine kadar ilerlemeye devam etti. Orada bir kilisede yanında-böğründe pek çok kitap görünen bir bilgin buldular. O, etrafındaki bütün gürültü-patırtıya ve bağrıış-çağrıışa rağmen okumakla meşguldü. Akıncı süvarilerinden biri onu kılıçla parça parça etti. Halkın diğer kısmı Fırat ırmağına doğru kaçmıştı. Türkler oradan çıkıp Erzincan adlı bir kasabaya vardılar. Burası Küçük Ermenistan'dır. Buradan, Malatya'ya kadar fazla bir mesafesi bulunmayan Fırat ırmağına yaklaştılar. Türk ordusu buradan ayrılıp, ırmağın akış yönünün aksine sahil boyunca ilerlediler. Uzun Hasan, ırmağın öbür tarafında bütün İran ordusuyla saf tutmuştu. Oldukça yüksek kıyıları ile büyük bir akarsu olan Fırat Irmağı, çok sayıda kum adacığı meydana getirdiğinden bir kıydan öbür kıyıya geçmek oldukça kolaydır.

Uzun Hasan, Partların soyundan olan Lesdianslardan meydana gelen görkemli bir orduya sahipti. Bu ordu aynı zamanda İranlılar, Gürcüler, Kürtler, Tatarlar ve bunlara hükmetmekte olan onun oğulları Uğurlu Mehmed, Halil, Zeynel ile Karaman Beyi Pir Budak gibi şöhretli beylerden oluşmakta idi. Ama her ne kadar Uzun Hasan'ın ordusu güçlü ise de karşısında güçlü bir Türk ordusu buldu ve ortasına kendisinin hakim olduğu savaş meydanında yer aldıklarını gördü.

İlk mücadeleleri İranlılar kazandı. 29-32 Bu savaş, 1473 yılında meydana geldi. İranlılar 10 bin, Türkler 15 bin kayıp verdiler.

Mehmet önce Bayburt sonra savaş yaptıkları Fırat geçidine vardı ve hiç bir direnişle karşılaşmadan ırmağı geçti. Daha sonra Erzincan taraflarına gitti; köyleri ve şehirleri sakinleri tarafından boşaltılmış olarak buldu.²⁷

Ambrogio Contarini Seyahatnamesi

Ambrogio Contari'nin seyahatnamesi ilk önce 1486'da Vicenza'da "Questo e el viazode mister Ambrogio Contarin Ambassade de la illistrussimasignoria de Venesia al signor Uxuncassan Re di Persia" adıyla yayınlandı. 1524 yılında ise G.B. Ramussio tarafından "İtinerario del Magnifico et Clarissima messer Ambrogio Contarini" adıyla ikinci baskısı yapıldı. XVII. Yüzyılda Fransızca ve Latince'ye tercüme edildi. 1873'te ise Hacluyt Society külliyatı içinde İngilizce olarak neşredildi.

Venedikli asil bir aileden gelen *Ambrogio Contarini*, gençlik yıllarında İstanbul'da bulunmuş ve ticaretle meşgul olmuştu. Osmanlı-Venedik savaşlarının başlaması üzerine ülkesine dönen A. Contarini, Venedik Cumhuriyeti tarafından Uzun Hasan nezdine elçi olarak görevlendirildi. Misyonu Uzun Hasan'ı Osmanlılara karşı

²⁷ Uzun Hasan Fatih Mücadelesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, s. 12, 13, 23, 28, 29, 33, 34.

kışkırtmak ve Venedik ile eş zamanlı olarak Osmanlı topraklarına saldırması konusunda Uzun Hasan'ı ikna etmekte.²⁸

Contari'nin seyahatnamesi Osmanlı-Ak-Koyunlu mücadelesinin Venedik cephesini aydınlatması bakımından önem taşımaktadır. Bununla birlikte, XV. Yüzyılda kuzey yolundan Doğu'ya ulaşmanın ne kadar büyük tehlikeler arz ettiğini, bu sebeple kuzey yolunun ticarî bakımdan neden gelişmediğini öğrenmemiz açısından ayrıca değer taşımaktadır. Elbette sadece bunlar değil, Uzun Hasan'ın Otlukbeli Savaşı'ndan sonraki durumu hakkında Seyyah Barbaro'nun naklettiklerini doğrulama imkânı da bulunmaktadır. Keza, sadece Venedik'in değil, Osmanlı Devleti'ni yakın veya uzak tehlike olarak gören pek çok Avrupalı devletin de Uzun Hasan'dan değerli bir müttefik yaratmaya çalıştığı gözlemlenebilmektedir.²⁹

14. Josaphat Barbaro, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, Tercüme Ve Notlar Tufan Gündüz, İstanbul, 2016.

Fatih Sultan Mehmed zamanında Osmanlı Devleti'nin doğuda Akkoyunlularla batıda ise Venedik Cumhuriyeti'yle giriştiği mücadeleler esnasında Akkoyunlular ile Venedikliler Osmanlılara karşı ittifak kurma çabasında olduklarından birbirlerine elçiler göndermekteydiler. Elçiler Osmanlı topraklarını kullanmaksızın ya güneyden Karaman, Ramazanoğlu ve Dulkadir topraklarından geçerek, ya da Kuzey'den Tatar ülkesini kat edip Karadeniz'in kuzeyindeki yolu kullanarak İran'a ulaşıyorlardı.

Bu elçilerden biri olan Josaphat(Giosafa) Barbaro, önce tüccar olarak daha sonra elçi sıfatı ile Doğu'ya iki yolculuk yaptı. İlkinde 1436 ile 1452 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyindeki Tatarlar arasında bulundu. İkinci yolculuğunu ise Venedik-Osmanlı savaşlarının hız kazandığı bir dönemde elçi sıfatıyla 1474 ile 1478 yılları arasında İran'a yaptı. Her iki bölgede Türklerin hâkimiyetinde olduğundan gördüğü, şahit olduğu, hatta duyduğu şeylerin büyük bölümü Türklerin hayatına dair konulardı. Bunları yazmak için başlangıçta hevesli değilse de kendisinden sonra bölgeye gidecek olanlara kılavuzluk yapmak, çevresindekilerin merakını gidermek, en azından kendisinden önce Akkoyunlu ülkesine gitmiş olan seyyahların anlattıklarına karşılık kendisinin daha doğru şeyler naklettiğini ortaya koymak amacıyla seyahatnamesini kaleme aldı. O'nun Anadolu, İran ve Kıpçak bozkırlarında Türkler ve Tatarlar arasında geçen seyahat izlenimleri ilk olarak 1543'te İtalya'da yayınlandı. 1873'de İngilizce'ye, 1972 yılında da Farsça'ya tercüme edildi. Türk kültürü ve tarihi bakımından fevkalade değerli olan eser Tufan Gündüz tarafından Farsça ve İngilizce nüshalarının karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesiyle günümüz Türkçesine kazandırıldı.

Barbaro'nun Akkoyunlu ve Tatar ülkelerinin şehirleri hakkında verdiği bilgiler fevkalade değerlidir. Onun tespitleri kendisinden önce seyahat etmiş olan İspanyol seyyah Clavijo ile kendisinden yüzyıllar sonra Anadolu'yu gezmiş olan Charles Texier'e kadar pek çok seyyah tarafından doğrulanabilmektedir.

²⁸ Uzun Hasan Fatih ... s. 4, 9.

²⁹ Uzun Hasan Fatih..., s. 9.

Barbaro, ülkesine döndükten sonra 1494'te ölmüştür.³⁰

Erzincanla ilgili olarak Barbaro'nun hatıratında bilgiler bulunmaktadır.

"Bozkırda bulunulan bir gün, Şah'ın Bağdat'ta -yani Babil'de- oturan oğullarından biri, annesi ile birlikte Şah'ı görmeye geldi. Babasına yirmi iyi at, yüz deve ve birkaç top ipek hediye etti. Daha sonra Şah'ın oğlunun hizmetinde olan ayan ve eşraf da çok sayıda at ve deve takdim ettiler. Şah da hemen onları, benim de önümde, her kim istiyorsa bağışladıktan sonra öğle yemeğini yedi. Fakat çok geçmeden, bozkırda olduğumuz sırada, Şah'ın Uğurlu Mehmed adındaki diğer oğlunun büyük ve meşhur şehirlerden olup babasının hâkimiyetinde yer alan Şiraz'ı aldığı haberi geldi. Çünkü ona babasının öldüğü haberi ulaşmış o da şehri (Şiraz'ı) ele geçirmek istemişti. Bu durum üzerine Uzun Hasan hızla üzerine yürümüş o da Suriye taraflarına kaçmıştı. Fakat tahta oturmaya namzet olduğu anlamına gelen bu olay Akkoyunlu tahtının diğer varisleri tarafından unutulmamış, Uzun Hasan'ın 1478 kışında hastalığının ilerlediği sıralarda onu Erzincan yakınlarında öldürmüşlerdi.³¹

Barbaro, Trabzon'dan Anadolu içlerine ilerlemesi esnasındaki Erzincan izlenimlerini ise şöyle anlatır: "Bayburt'tan beş günlük yol mesafesinde Erzincan şehrine ulaşırsınız. Şehir büyüktür fakat şimdilerde büyük bölümü harabe olmuştur. Oradan iki mil mesafede Güneybatı tarafına doğru sürerseniz görkemli Fırat ırmağına varırsınız. Orada on yedi gözlü, tuğladan yapılmış, güzel ve büyük bir köprüden geçersiniz. Erzincan'dan yola koyulduğunuzda beş gün sonra Harput'a inersiniz."³²

Barbaro, Uzun Hasan Bey'in Vefatından sonra Akkoyunlu coğrafyasının karışmasından dolayı Anadolu'yu terk etmek ister. "Ortamın karmakarışık olduğunu görünce -Uzun Hasan Bey'den ve oğullarındanan! gitmek için izin istemiştım ve onlar da güzel işlerin hatırına rıza göstermişlerdi- Erzincan'a giden ve aynı zamanda orada oturan bir Ermeni ile yola koyuldum. İran'a götürdüğüm yardımcılardan sadece Scalvonie halkından bir oğlan benimle kalmıştı; Bu yolculukta da yine benim yanımdaydı. Eski, yırtık pırtık bir elbise giydim. Karışıklıkların ve çatışmaların korkusundan -genellikle padişahların ölümünden sonra ortaya çıkar- gece-gündüz hızlı bir şekilde sürekli at sürdüm. 31 Nisan'da Erzincan'a vardım. Bir ay orada kalıp Haleb'e gitmek için Haleb kervanını bekledim. Erzincan'dan yola koyulduktan sonra Cymis, Arapgir ve Casseg'den geçtim. Bunlar küçük şehirlerdi. Daha sonra Malatya adlı, ticaret merkezi durumunda ve Mısır Sultanı'nın ülkesinin sınırında olan güzel bir şehre vardık. Erzincan'dan bu şehre kadar çok fazla dağlar ve dereler vardır. Yolları bütünüyle taşlıktır. Yolda, ahalisi çok fazla olmayan beldelere ve evlere rastladık."³³

³⁰ Josaphat Barbaro, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, Tercüme ve Notlar Tufan Gündüz, İstanbul, 2016, s. VII-VIII, XI, XV.

³¹ Josaphat Barbaro, a.g.e., s. 69.

³² Josaphat Barbaro, a.g.e., s. 90.

³³ Josaphat Barbaro, a.g.e., s.102.

15. Kemah Fetihnamesi

Kemah Kitabı, Bir Derkenar Yılmaz Kurt, Ankara 1996.

Kemah Fetihnamesi-1

Yavuz Sultan Selim Çaldıran'da Şah İsmail'i mağlup edip, ordusunu dağıttıktan sonra Tebriz-Kars ve Pasinler yolu ile Amasya'da kışlamak üzere geri döndü. Kemah Kalesi'ne sığınmış bir kısım hasımlar, Erzincan'a hücum ile buradaki Akkoyunlulardan (Bayındiriler) bazılarını şehit etmişlerdi. Bazı tecrübeli beyler, kışı Amasya'da geçirmekte olan Selim'e "Kemah Kalesi düşmanın elinde bulunduğu müddetçe Bayburt-Erzincan-Kiğı'da emniyeti sağlamanın mümkün olamayacağını" söylediler. Kemah'ı muhasaraya giden ilk kuvvetler müstahkem olan kaleyi fethedemedi. Bunun üzerine harekete geçen Yavuz 19 Mayıs 1515'te emrindeki kuvvetler ile Kemah Kalesi önüne geldi ve aynı gün içinde kale, uygun yerlerden çevrilip güçlü bir top ateşine tutuldu. İkindiye doğru kaleye Osmanlı askerleri çıkmaya muvaffak olup, sancak çekildi. Kale kumandanı Varsak Mehmet 300 adamıyla sonuna kadar diremişti. Nihayet akşam vakti olduğu saatlerde karşı koyacak hiçbir asker kalmamış, kaledeki diğer kadın, çocuk ve ihtiyarlar esir edilmişlerdir. Kalenin fethinden sonra askerlere yaptıkları işler sayesinde terfi ve ihsan dağıtımı olmuştur. Zaferi müteakip ertesi gün, kaleye teşrif eden Yavuz Sultan Selim, etrafı seyr-ü temaşa edip, görülecek yerleri dolaşmış 27 Mayıs'a kadar 8 gün barada kalıp, kaleyi tamir ettirdikten başka, bir de burç ilave ettirmiştir.³⁴

Böylece "fethi, selatin-i izamdan kimseye müyesser olmamış" olan Kemah Kalesi Yavuz Sultan Selim tarafından zabtedilerek Osmanlı topraklarına katılmış oldu. 27 Mayıs günü kalenin içine muhafızlar koyup, Kemah'ı müstakil bir sancak olarak Karaçimoğlu Ahmed Bey'in idaresine bırakıp Kemah'dan ayrılmıştır.³⁵

Yavuz Sultan Selim Han'ın Kemah Kalesini fethettikten sonra, bu fetihle ilgili olarak oğlu Şehzade Süleyman'a(Kanuni Sultan Süleyman) yazdığı Cemaziyelevvel ortası 921(Haziran 1515) tarihli fetihname.

"Sahibi olduğum saltanat tacının ve memleketimin kıymetli şehzadesi, yüksek hilafet incisi oğlum Süleyman Şah:

Bu fermanı alınca bilmiş ol ki, bu senenin Rebiülahirin 5'i (19 Mayıs 1515 cumartesi) günü Kemah üzerine yürüdüm. Her taraftan ejder ağızlı toplarımla gök gürültülü ve yıldırımlar gibi ateş açarak kale bendlerini dövdüm. Kale içindeki Kızılbaşların başına kıyamet alametleri gibi ateş yağınca, muharebe etmekten bile aciz kalarak sersemlediler. Askerlerim hiç telaşsız hücum ederek kale burçlarına çıkıp İslam bayrağını diktiler. İkindiye yakın fetih tamamlanarak kötülerin başı kesildi. Kale içindeki ehli İslam malum olduğundan, dinsizlerden temizlendi. Kale beyi ve dizdarlar tayin edildi."³⁶

³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi II, Ankara, 1995, s.271

³⁵ Kemah Kitabı, Bir Derkenar Yılmaz Kurt, Kaymakam, Ankara 1996.

Kemah Fetihnamesi-1, s. 24-25.

³⁶ Kemah Kitabı, s. 51.

16. Nasuhüs-Silahi (Matrakçı), Beyânı-I Menâzil-İ Sefer-İ İrakeyn-İ Sultan Süleyman Han, Hazırlayan Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara, 1976.

Kanuni devrinde yaşayan tarihçi, matematikçi, hattat, silahşör ve nihayet ressam olarak ün kazanmış Matrakçı Nasuhü's-Silahi'nin Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han adlı eseri verdiği bilgilerin de ortaya koyduğu üzere, onun Kanuni dönemi tarihinin 1533-1536 yılları arasındaki ilk İran seferini konu edinmiş olan bir bölümüdür. Bununla birlikte, Nasuh, bu eserinde, bu sefer sırasında konulup göçülen konak yerlerinin yani menzillerin resimlerini yapmak, bu resimlerin uygun yerlerinde bu konakların adlarını yazmak suretiyle eserini, gerçekten bir Menzil-name haline getirmiştir. Konulacak yerleri ve bu yerler arasındaki uzaklıkları bildiren eserlere menzil-nâme adı verilir. Konaklar, diğer bir deyişle menziller arasındaki uzaklıklar, genel olarak saat hesabıyla verildiği halde, Nasuh, bunları mil olarak belirtmektedir. Eser, XVI. Yüzyıl yol ve menzilleri bakımından son derece önemli bir kaynak olduğu kadar aynı zamanda yüksek bir sanat eseridir. Özet halinde de olsa seferin tarihini de vermektedir.³⁷

Matrakçı'nın ikinci eseri sayesinde de Osmanlı ordusunun 1533-1536 ve 1548-1549 seferleri sırasında Erzincan ve çevresinden geçtiği yerleri açık olarak tespit etmek mümkün olmaktadır.

Eserin Erzincan ve çevresi ile ilgili kısımları şu şekildedir:

Pazartesi, 7 Safer 941/17.VII. 1534

1533-1536 seferinde: Kabaklıca Ova nam-ı diğer Aktepe

1548-1549 seferinde: Aktepe Yaylası

"Fi 27 Rebiyülahir sene 955/5.VI.1548, Mil 26, Mezkûr konak ziyade uzak olup, inişlü, yokuşlu, taşlu, çamlı dağlar aşılır ve bir ulu çay geçilür amma yolu vasi' yerlerdür. Yolda iki yerden köprü geçilür. Arpa ellışere alındı."

Salı, 8 Safer 941/18. VII.1534

1533-1536 seferinde: Yassı Çimen

1548-1549 seferinde: Büyük yurdu geçüb Yassı Çimen Yaylası

"Fi 28 Rebiyülahir, sene 955/6.VI.1548, Mil 18, Mezkûr konak uzak olup, konağa gelince sarp taşlı, inişlü, yokuşlu çıplak yayladan, kar üzerinden aşılır. Otlı, sulu ve yer yer bataklı yerlerdur. Taraf-ı şimali Bayburt, taraf-ı kiblesi Kemah'dur. Güzel yaylalardur. Arpa altmışara ve buğday otuzara alındı."

(İlgili resimde, bir Antilop'un su içtiği nehir kenarında bir köy)

Çarşamba, 9 Safer 941/19.VII.1534

1533-1536 seferinde: Karaviran

1548-1549 seferinde: Karye-i Girmane

³⁷ Nasuhüs-Silahi (Matrakçı), Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han, Hazırlayan Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara, 1976, s. VII.

“Fi 29 Rebiyülahir sene 955/7.VI.1548, Mil 12, mezkûr konak miyane olub, konağa gelince dere içinde gelinür. Kaynağa yakın yerde ziyade sarp inişlü, yokuşlu yerlerdür ve taşlı yerdür. Konaktan Erzingan görünür. Arpa ellişere alındı.”

(İlgili resimde, nehir kenarında on evlik bir köy)

Perşembe, 10 Safer 941/20.VIII.1534

1533-1536 seferinde: Erzincan

1548-1549 seferinde: Erzincan önünde develer

“Fi gurre-i Cemaziyelevvel sene 955/8.VI.1548, Mil 12, oturak yevm: 2, mezkur konak orta olub, konağa gelince inişlü vasi’ yerlerdür. Deve yağlanmak için iki gün oturak olundu. Arpa, yirmişere alındı.”

(İlgili resimde, genellikle surları olan bir şehir. Ortasından nehir geçiyor. Sur dışında önde iki kubbeli küçük yapı dikkati çekiyor.)

Cumartesi, 12 Safer 941/22.VIII.1534

Pazar, 13 Safer 941/23.VII.1534

1533-1536 seferinde: Çubuk Boğaz

1548-1549 seferinde: Çubuk ovasında çayır, Fırat kenarında

“Fi 3 Cemaziyelevvel sene 955/10.VI.1548, Mil 12, mezkûr konak orta olub, konağa gelince vasi’ yerlerdür. Kızılbaş’tan iki nefer ulus melikin getirdiler. Arpa ellişere idi ama hiç ele girmez idi.”

Pazartesi, 14 Safer 941/24.VIII.1534

1533-1536 seferinde: Derbend-i Şubha(Cibice) Hanı

1548-1549 seferinde: Şubha Hanı geçüb yayla

“Fi 4 Cemaziyelevvel sene 955/11.VI.1548, Mil 18, mezkûr konak uzak olub, konak yeri asıl Han idi. Geçilüb yayla başında boğazda konuldu. Konağa gelince ziyade, inişlü, yokuşlu dar yerlerdür. Zahmet çekildi ve çok develer, atlar kaldı. Konak yeri, çayurlu, çimenlü yerdür. Uzak konakdur. Bu konakda Ulama kethüdası Erzurum’dan geldi. Arpa otuzbeşe alındı.”

Salı, 15 Safer 941/25.VII.1534

1533-1536 seferinde: Resim yok

1548-1549 seferinde: Karkın önünde çayır

“Fi 5 Cemaziyelevvel sene 955/12.VI.1548, Mil 8, mezkûr konak dahi yakın olub, konağa gelince inişten inilür. Konak yeri vasi’ çayırlu yerdür. Arpa otuzbeşe alındı.”

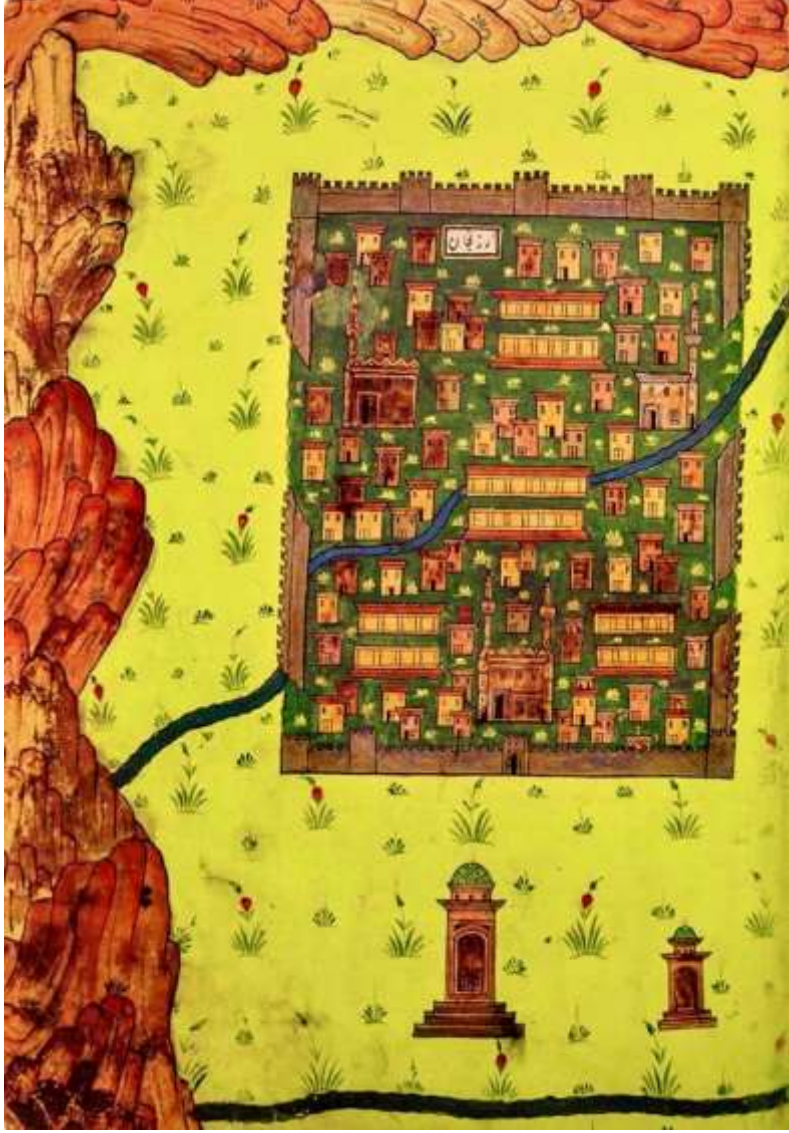
Çarşamba, 16 Safer 941/26.VII.1534

1533-1536 seferinde: Tercan’ı geçüb Kala-i Hüban

1533-1536 seferinde: Mama Hatun

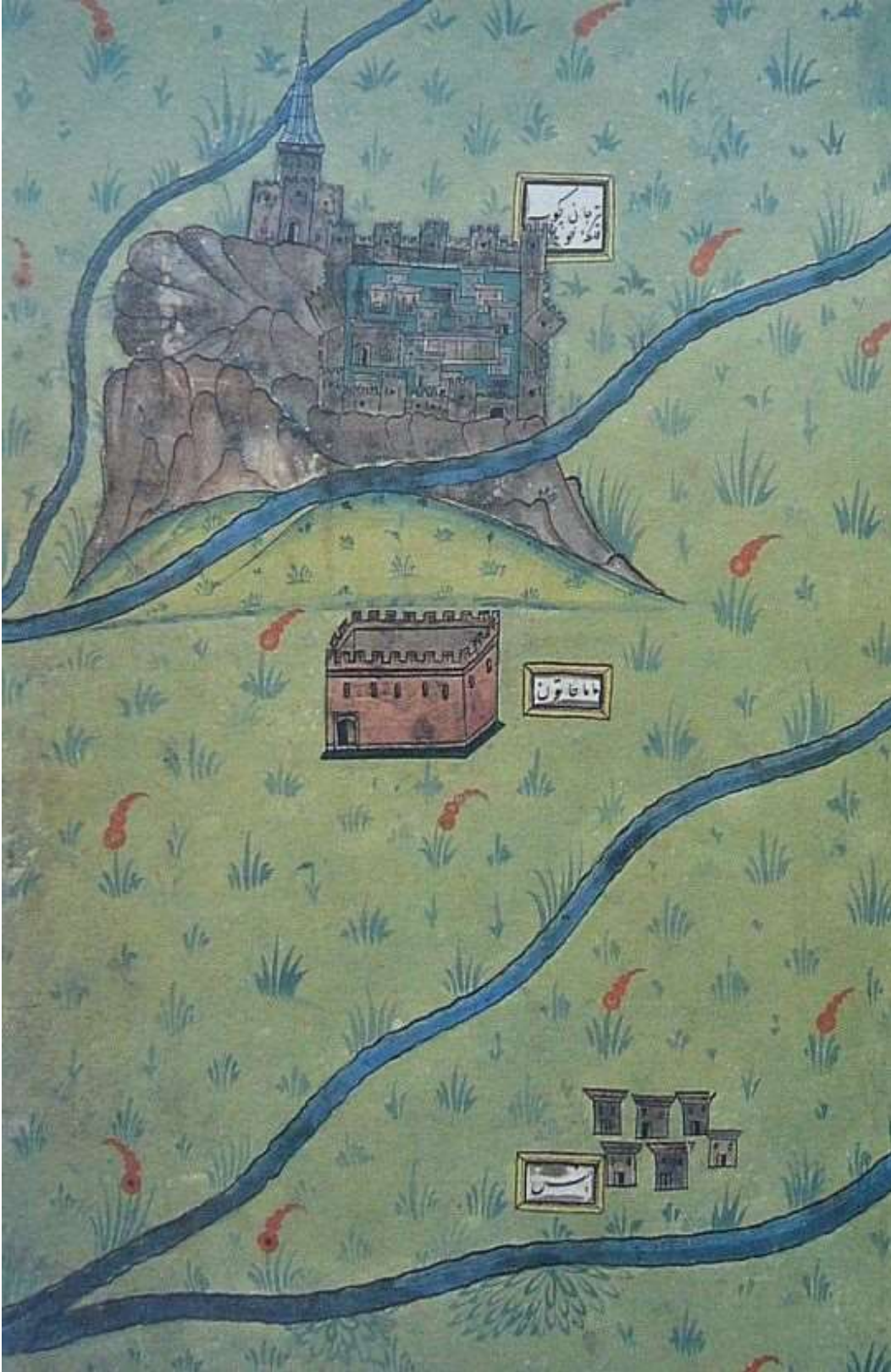
1548-1549 seferinde: Kala-i Hübna altında Karasu üstünde çayır ki sahra-i Tercan'dır.

"Fi 6 Cemaziyelevvel sene 955/13.VI.1548, Mil 8, mezkûr konak gayet yakın olub, konağa gelince vasi' yerlerdir. Kötür dimek ile maruf karyenin önünde Fırat köprüsü geçilir. Ramazanoğlu Piri Bey yolda giderken el öptü. Kızılbaş'tan bir korucu dahi geldi. Arpa yirmibeşere alındı."³⁸

Matrakçı Nasuh'un Çizmiş Olduğu Erzincan Krokisi

³⁸ Nasuhüs-Silahi (Matrakçı), a.g.e., s.76-79.

Matrakçı Nasuh'un Çizmiş Olduğu Tercan Krokisi

17. Feridun Bey, Münşeatü's-Selâtin 1, İstanbul, 1274. s.399-400, 586.

Münşeatü's Selatin, Feridun Ahmed Bey'in(Öl. 982/1583) hükümdar mektupları ile ferman, berat, fetihname vb. suretlerini topladığı eseridir. Uzun yıllar Osmanlı bürokrasisinde görev yapan ve önemli memuriyetlerde bulunan Feridun Ahmed Bey'in en dikkat çekici çalışması olan eser münşeat türünün alanındaki en büyük derlemesidir. Kitabın adı ebced hesabıyla telifinin sona erdiği 982(1574) yılına tekabül eder.³⁹

Feridun Bey, Münşeatında Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferinde geçtiği Erzincan ve çevresi hakkında şu kısa malumatı vermektedir:

"Yevm rabia fi 25 minh Erzincan karbinde Fırat kenarı konağına ki Türkmen beylerinden Ferruhsad Bey Pâbûs hümayuna ol gün gelüp Kızılbaş bed-meaş ümerasından Tercan Beyi Ahmed Bey dil tutulub bir miktar serh ser şekavet eser başlarıyla otağ hümayun getirülüb mezbur dilden haber alınub katl olundu ve Anadoluyla Rumeli askeri meymene ve meysere alay gösterüb dide-i hard temaşalarından hayran ve endişe-i revanın tasavvurunda mütehayyir ve sergerdân oldu. Yevm hamis fi 26 minh ila yevm sebt zikr olunan pençşenbe günü leşker muzaffer Kemah ve Bayburd etrafında akın salub ganimet bi-şümar ele getürdüler."⁴⁰

Yevm hamis fi 10 minh Erzincan konağına Şirvan beyi tarafından adem geldi. Yevm Cuma fi 11 minh oturak yevm sebt fi 16 minh otak gitdi. Yevm ehad fi 13 minh Çubuk yurdunda derbend ağzında konuldu. Sarp yerlerdir. Yevm isneyn fi 14 minh Zorun Hanı geçilüb konuldu. İki konak bir oldu. Konağa gelince bir mertebede saab taşlu yoldur ki vasf olunmaz. İstanbul'dan buraya gelince buncaleyn saab ve dişvar menzil görülmemiştir. Yevm sülesa fi 15 minh karye-i Mans önüne konuldu. Miyane konaktır. Merhum Sultan Mehmed, Uzun Hasan üzerine vardıkda mezkûr karye önünden Fırat'ı geçüb varmış imiş. Yevm rabia fi 16 minh Mama Hatun hanından berüde Hoybar nam harab kala kurbunda konuldu. Yevm hamis fi 17 minh oturak yevm Cuma fi 17 minh oturak. Yevm sebt fi 19 minh Ağustos oturak yağmur yağub ziyade soğuk oldu. Tercan Sahrası'nın etrafında olan dağlara kar yağdı. Yevm ehad fi 20 minh oturak. Padişah hazretleri ikindu vaktinde süvar olub, paşalar dahi binüb oturak olmanın asli cebehane gelüb yetişmek için idi. Tiz gelmemesi malum olub cebehane sefer ahir olunca Kemah Kalesi'nde konulmak emr olundu. Yevm esneyn fi 21 minh otak gitti. Yevm sülesa fi 22 minh ibtida-i Eylül Penk Konağı'na uzak menzildir ve hem gayet saab derbendleri vardır. Konak dahi derbend içindedür. Yevm erbea fi 23 minh Halas Konağı'na miyandan artıkdur ve konaktan kalkacak târ ve saab taşlu yer geçilür ve konağa gelindikde serasker tarafından sipahi oğlanlarından iki nefer ulaklar gelüb... Yevm hamis fi 24 minh Çermük Konağı'na asıl Sultan Selim Konağı Alaca Han ba'de Çermük idi. İki konak bir oldu. Sehl saab yeri vardır. Diyarbekir'de kışlamak mukarrer oldu. Yevm Cuma fi 25 minh oturak. Yevm sebt fi 26 minh Erzenirum Kalası geçilüb konuldu."⁴¹

³⁹ Abdülkadir Özcan, Münşeatu's-Selâtin, DİA, cilt 32, İstanbul, 2006, s. 20.

⁴⁰ Feridun Bey, Münşeatü's-Selâtin 1, İstanbul, 1274, s. 399-400.

⁴¹ Feridun Bey, a.g.e., s. 586.

18.Aşık Mehmed B. Ömer, Menâzirü'l-Avâlim, Hazırlayan Mahmut Ak, Ankara, 2007.

983-984(1576-1577) yılında 20 yaşında iken Trabzon'dan ayrılarak çokça ilim kazanmak ve istediklerini elde edebilmek için bazı memleketleri gezmek gayesiyle seyahate çıkan Aşık Mehmet, 983 veya 984'de başlayıp 1006 yılında Şam'daki ikametine kadar geçen 25 yıla yakın bir süre içinde Hazar Denizi'nden Macaristan'a, Kırım'dan Kahire'ye kadar Osmanlı Devleti'nin ulaşabildiği en geniş sınırlar içinde seyahatini tamamlamıştır. Seyahati sırasında muayyen yerleri merkez seçerek, o daire içerisinde kalan mıntıkaları gezmiştir. Aşık Mehmet, seyahatleri sırasında pek çok eseri inceleyip birçok yeri gezip görünce birikimini yazıya geçirmek istemiştir. Bunun sonucunda Menâzirü'l Avâlim(Alemlerin Tablosu) adlı eser ortaya çıkmıştır. Eser, tarih ve coğrafya araştırmaları için kıymet arzetmektedir.⁴²

Eserin Erzincan'la ilgili kısmı şöyledir:

“Müşterik'de vâriddür ki Erzen dört mevzi'dur: Evvel suk'-ı Ermîniyye'de belde-i ma'rûfedür. Erzenü'r-Rûm dimekle ma'rufdur. Sâni kezâlik Ermîniyye'den Ahlat kurbında bir beldedür. Sâlis Erzencândur ki kezâlik Ermîniyye'de belde-i meşhûredür. Yakut, Müşterik'de bu üç Erzen'i Ermîniyyedendür deyü irâd itmekle Erzenü'-Rûm ile Erzencân'dan gayri Ermîniyye'de Erzen var idiğü mesmû'um değüldür.⁴³

Erzincân

Feth-i hemze ve sükûn-ı râ-i mühmele ve feth-i zâ-i mu'ceme ve sükûn-ı nûn ve feth-i cim ve elif ve âhiri nûn iledür ve cîmden 'ıvaz kâf-i 'Acemî ile Erzengân dahi dinilür ve Takvîmü'l-büldân'da feth-i zâ-i mu'ceme ile mazbûtdur. Ammâ elsine-i hak-ıdiyâr-ı Rûm'da meşhur olan kesr iledür. |On sekizinci iklim-i 'örfi olan Ermîniyye ve Errân ve Âzerbeycân'da Ermîniyye'dendür.<

İbn Sa'îd kavli üzere Erzengân Sîvâs ile Erzenü'r-Rûm beynindedür ve Erzengân ile Sîvâs beyni kırk fersah ve Erzengân ile Erzenü'r-Rûm beyni kırk fersahdur ve Erzenü'r-Rûm ile Erzincân beyninde olan tarîkun mecmû'ı merâ'i ve çimen-zârdur. < Âsârü'l-bilâd'da vâriddür ki Erzincân'da bir cebel vardır ve bu cebelde bir gar vardır ve bu garun sakfından bir âb nâzil olup hacet-i sald olur| ve râkîmü'l-hurûf Erzenü'r-Rum'da ârâm itdiğüm eyyâmıda Erzincân halkınun ba'zından mesmû'umdur ki Erzincân kadrde Erzenü'r-Rûm'dan dündür ve Hicret-i Nebeviyyeden mi'e-i 'âşirede Erzincân'da birkaç def'a tezelzülât-ı şedide vâkî olup bir def'a olan zelzelede ekser ebniyesi bi'l-küllîye sâkit ve münhedim olmuşdur ve halkı ke'l-evvel ta'mire himmet üzredürler-'ammereha'llâh-.⁴⁴

19.Jean-Babtiste Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Çeviren Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2006.

Jean-Babtiste Tavernier 1605'de Paris'te doğan bir Fransız tüccarıdır. Tavernier 1631 ile 1663 arasında Ortadoğuya altı seyahat yaptı ve bu seyahatleri sırasında Anadolu'nun

⁴² Aşık Mehmed b. Ömer, Menâzirü'l-Avâlim, Hazırlayan Mahmut Ak, Ankara, 2007, s. XLII, LXXVII.

⁴³ Aşık Mehmed, a.g.e., s. 762.

⁴⁴ Aşık Mehmed, a.g.e., s. 905.

çok çeşitli köşelerine uğradı. Tavernier, eski kervan yolunu izleyerek, Tokat, Erzurum ve Tebriz'den geçerek İsfahan'a ulaştı. Jean-Babtiste Tavernier'in "Les Six Voyages" adlı yapıtı ilk kez 1676'da çıktı. Diğer dillere de çevrildi.⁴⁵

Tavernier, 1632'deki ve sonraki Anadolu seyâhati esnasında Erzincan arazisinden geçmiştir. O yüzden kuzey yolu hakkında güzergâh tesbitini kolaylaştırmaktadır.

Tavernier'in Erzincan'daki izlenimleri şu şekildedir: "Çavuşköy'den çıkarken yüksek ve sarp bir dağla karşılaşılıyor ve bu özelliklerinden ötürü Acıdağ adıyla anılıyor. Bu dağ geçtikten sonra, Ciogan Deresi(Şeytan Deresi) adı verilen bir ovada konakladık; bu ovadan Erzurum'a kadar, sadece üç köy var: Aşkale, Cinis ve Ilıca. Bunlar aynı zamanda kervan menzilleri. Bu son üç gün boyunca, henüz cılız olan ve kaynağı Erzurum'un kuzeyinde bulunan Fırat boyunca ilerledik. Bu ırmak boyunca yetişen, birçok deveyi yükleyebilecek kadar bol ve iri kuşkonmazı görmek çok harika."⁴⁶

20.Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Dördüncü-Beşinci Kitaplar, Türkçeleştiren, Zuhuri Danışman, İstanbul, 1970.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî(İstanbul, 1611-Mısır, 1685?) Seyyah, yazar. Kütahyalı Derviş Mehemed Zillî'nin oğludur. Babasının yakın ilgisiyle özel dersler alarak yetişti. IV. Murad'a musahib olarak Saray'a girdi, başta Melek Ahmed Paşa olmak üzere Osmanlı devlet adamlarının hizmetlerinde bulundu. Seyahat heves ve aşkıyla özel görevli, gönüllü seyyah olarak Orta Avrupa'dan Balkanlar'a, Kırım'dan Kafkasya ve İran'a, Rumeli ve Anadolu'ya, Arap yarımadasından Kuzey Afrika'ya pek çok yeri gezdi ve izlenimlerini, anılarını, derlediği her türlü bilgiyi kaydederek dünya edebiyatının önde gelen eserlerinden Seyahatname'yi kaleme aldı. Eser, 18. Yüzyıl ortalarında İstanbul'a getirilmişken çok az sayıda istinsah edilmiş olan nüshalarına önce Batı'da ilgi gösterildi. Türkçede ilkin Müntehabat-ı Evliya Çelebi(1843) adıyla büyük çoğunluğu ilk ciltten yapılmış bir seçme ile adı duyuldu. Beş kez basılan bu seçmeden sonra Seyahatname'nin 1896-1928 yılları arasında ilk sekiz cildi Arap harfleriyle, 1935 ve 1938'de de son iki cildi Latin harfleriyle yayınlandı. Bu yayın ve daha sonra bundan yapılan sadeleştirilmiş yayınlar sansür, yayına hazırlama hataları ve okuma yanlışları yüzünden yeterli ve kullanışlı bulunmadığı için güvenilir bir çeviri yazı ile(10 cilt, 1999-2007) ve yazarın diline fazla müdahale edilmeden günümüz Türkçesi ile yeniden yayınlandı. Seyahatname'nin bazı ciltleri başta İstanbul, Bursa ve Kahire olmak üzere birer şehir monografisi niteliğindedir.⁴⁷

Seyahatnamede Erzincan ve çevresi şu şekilde yer almaktadır:

Kemah Kalesi'ne Gidiş

Ketür köyünden kalkıp Fırat nehri boyunca mamur yerlerden dokuz saat giderek (Şirim) köyüne geldik. Kemah sınırındadır. Buradan yine güneye, Fırat boyunca 7 saat giderek (Emin) köyüne konduk. Bu da Kemah sınırında olup, tuzla emininin hasıdır. Buradan yine Fırat kenarınca giderek (Kemah) kalesine geldik.

⁴⁵ Jean-Babtiste Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Çeviren Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2006, s. 10-12.

⁴⁶ Jean-Babtiste Tavernier, a.g.e., s. 58-59.

⁴⁷ Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Türkçeleştiren, Zuhuri Danışman, İstanbul, 1970, s. 5-15.

Felah yeri, yani Kemah kalesinin vasıfları:

Eski kayserlerden birisinin yapısıdır. Sonra Uzun Hasan'ın eline geçip, Timur kuşatmasına uğramışsa da, dayanmıştır. Sonra Birinci Sultan Selim(Yavuz) şehzadelğinde Trabzon'da iken bir yolunu bulup bu kaleyi fethedip içine asker koymuştur. Sonraları Şah İsmail isyan ederek bu kaleyi eline geçirmiştir. Sonra Sultan Selim müstakil padişah olunca, ilk önce Acemlere gâza ilan edip, deniz gibi askerle Anadolu içinden geçerek bu Kemah kalesini kuşatmıştır. Kale, (Bıyıklı Mehmed Paşa) eliyle fethedildikten sonra daha birçok kaleler alarak Acem içerilerine doğru ilerlemiştir.

Kale, Sultan Süleyman yazımına göre Erzurum toprağında (Kuruçay) voyvodalığı hükmündedir. Erzurum Paşasının has ve subaşılığıdır. Üç yüz akçe ile nâiblikdir. Kercas, Kuruçay, şehir adlarındaki nâhiyelerinde kadısına senede üç bin kuruş has olur. Ahalisi peygamberin şeriatına itaatlıdır. Bir hâkimi de kale ağasıdır. Beşyüz kale neferleri olup tuzladan maaşlarını alırlar. Yeniçeri serdarı, sipâhi kethüdâyeri nakîbü'l eşrâfî, âyân ve eşrâfî vardır. Bir hâkimi de Fırat nehrinin karşı tarafında bir saat uzaklıktaki yedi yüz evli Kömür köyünde oturan tuzla eminidir. Kardan beyaz, Kırşehir tuzundan lezzetli tuzu olur ki, dünyaca meşhurdur. Bütün Kürdistan ve Türkmenistan'dan Bingöl yaylağına çıkan adamlar, mutbak tuzlarını hep bu Kemah şehrinden alırlar.

Bu şehrin beğenilen bir şeyi de, ince ve sağlam çadır bezidir ki, benzerinin hiçbir diyârda olmak ihtimali yoktur. Rumelindeki (Drama) bezinden âlâ, temiz peçe gibi bezi olur. Hattâ halk dilinde "Kemah bezi, Erzincan kozu, Bayburt'un kızı" diye darbimesel olmuştur.

Kömür köy yakınındaki bağlardan akan Kömür suyu Kercas dağlarından gelip, Kemah kalesi dibinde, bir gün uzaklıktaki (Sultan Melik Gazi) tekkesi yakınında Fırat nehrine dökülür. Bunun takriben karşısında (Mübârek) köyü vardır. Mâmur köy olup, Erzurum kalesi kullarının hasıdır.

Allahın hikmeti, bu mübârek köydeki mağaraların içinden Temmuz ayında akan lezzetli sular, donup buz olur. Hâlbuki kış günleri, hamam suyundan ziyâde ılık olur. Cenabı Hakkın garip hikmetidir. Bütün vilâyet halkı (Katık peyniri) dedikleri peynirlerini bu mağaralarda muhafaza ederler. Böyle soğuk bir mahzendir.

Bu yerlerde Erzurum'dan gelirken Fırat nehri üzerindeki bir göz büyük köprüden geçip, beyüz adım kadar yokuş yukarı (Keyan) denilen kayalı yerleri aşmalıdır. Göklere baş kaldırmış kayalardır. Kaleye çıkarken bu Keyan kayaları sağ tarafa düşer. Cehennemın esfeli ve gayyâ kuyusu gibi uçurumdur.

(Ayn-ı Munzur) dedikleri nehircik de burada Fırat nehrine karışır. Bu çay, Munzur dağından çıkıp şehrin bahçeleri içinde (Salmi) deresiyle birleşip (Keyan) altında Fırat nehrine karışır. Berrak, saf bir atlayan sudur.

(Keyan kayası) denilen yer, kale gibidir. Oradan bir âb-ı hayat gibi su kaynar. Buraya yakın (Ali kayası) derler bir kaya vardır. Bu şehir halkının inancına göre, Hazreti Ali gelip belini dayayarak istirahat ettiği için, hâlâ bel ağrısına yakalanmış olanlar, o kayaya belini koysalar, şifa bulurlar derler. Ama hassası Allahtandır. Şehir ahalisi bu

kayaya (Gizli kaya) derler bu kayadan yokuş yukarı Müslüman olmayanların varoşudur. İki hanı, iki hamamı, bir câmii vardır. Hamamının birisi mahkemeye bitişik (Çorbacı hamamı) diğeri de Keyan'a yakın Fırat nehri kenarında (Kethüdâyeri hamamı) dır. Varoş etrafında bahçeler çoktur. Bu varoştan yukarı büyük kalesi göklere uzanmıştır.

Kemah kalesinin şekilleri:

Beş köşeli, şeddadvarî bir güzel kaledir. Burc ve duvarları büyük taşlarla yapılmıştır. Erzurum serhaddinde benzeri yoktur. Fırat nehri aşırı bir havâlesi var. Ama, ondan zarar gelmez. Kibleye bakan bir kapısı ile, ondan içeride iki kat kapıları vardır. Üçü de murassa', sağlam demir kapılardır.

İlk kapının iç tarafında sağ ve solunda ikişer tunç toplar vardır. Yolları yirmiyedişer karış olup, üç kantar ağırlığında gülleler atarlar. Şurası tuhaf ki, böyle ağır, acâip, kalkıp inmesi zor topları, bu yalçın kayalar üzerine nasıl çıkarıp da koymuşlardır? İçerideki kapının üst tarafında bir pehlivan güzü, bir Hazreti Ali ok ve yayı asılmıştır. İç kalede toprak örtülü altıyüz kadar ev vardır. Fakat dar yerde olduğundan bağırsız, bahçesiz evlerdir. İçerisinde (Kara-Yakup oğlu), (İbrahim çelesi)'nin evlerinden başka bahçeli ev yoktur.

Kale içinde terkolunmuş boş arazi çoktur. Hatta boş olan yerlerde beş adet buğday anbarı vardır. İçerisi Seim Handan beri pirinç çeltiği ve darı ile doludur. Gören, bugün harmandan gelmiş de anbara konulmuş zanneder, kuşatma sırasında asker bununla geçinir.

Bu iç kalede onbir mihrab vardır. Üçü câmidir. Kale kapısından içeri (Bey câmii) gayet büyük ve eski usul yapıdır. Bir kârgir minaresi vardır. Bundan başkaları tahta minareli olup, diğeri minâresiz mescidlerdir.

Kalenin kuzeyinde, şehîdler kapısı üstünde büyük, küçük 32 adet top vardır. Kapıdan aşağı kayadan kesme su yolu ile, tâ aşağı nehre inen su yolu vardır. Kuşatma sırasında oradan su alıp, susuzluk giderirler. Aşağıda birbirine yakın üç adet su sarnıcı vardır. Birisi âb-ı hayat, biri küherçileli su, diğeri tuzlu sudur..

Bu şehrin de güzelleri dünyaca tanınmıştır. Şehir, Erzurum toprağında olup ahalisi Türktür. Ama, garib dostu, dindar, halûk adamlardır. Mahsullerinden çadır bezi, beyaz ve lezzetli tuzu, katık peyniri dedikleri katmer peyniri meşhurdur. Midilli'nin lor peyniri, Şamı şerifin kariyşe peyniri gibi peynirlerden tâze, lezzetli ve hazmi kolaydır.

Bir de ilkbaharda bu şehrin dağlarına (Selvi) adında Allahın bir kuşu gelip, bostan ve bağlarına konar, Kemah halkı bunun mevsimini bildiklerinden varıp kuşu avlarlar. Tüylerini yolup, tuz ile turşu yaparlar. Kışın yerler. Çok lezzetli bir kuştur. Kuvvet verici eti vardır. Elllerinden kurtulan kuşların bir kısmı başka yerlere göçerler.

İtalar yakınında (Kened efendi) ziyareti ile köprü başında (Melik Gazi Sultan) ziyâreti vardır. Şehir, cadde üzerinde olmadığından kârban yolu değildir. Taşlık bir yerde olup, Fırat nehri (Dumlu sultan) dağından gelip bu şehrin topraklarını sular. Bu kalenin kayasını dolanıp, batıya akarak (İzoli) Kürdleri içinden geçer Bingöl'den sonra

(Murad) suyunu da alır, sonra Fırat nehri Malatya yakınında (Kömür hanı) geçidinden akar, Harput, Eğin, Palu, Diyarbekir gibi yerlere gitmek isteyenler, Fırat'ı gemi ile geçmeyince geçemezler.

Bu şehri üç gün seyrettikten sonra, paşanın malı olan Kuruçay voyvodasının muhasebesini görüp bakaya malından yedi yüz kuruş alındı. Hakîre, ayakbastı ücreti olarak yüz kuruş verdiler. Tuzla emini Emîr Hasan ağadan bekaya mal için (tahsili gecikmiş) yüz elli kuruş aldık.

Buradan giderek diğer işlerimizi görüp, dönüşte yine bir gece Kemah'da misafir kaldık. Ertesi günü sabahleyin Fırat nehri kenarında 9 saat giderek (Şurim) köyüne geldik. İki yüz evli bir köy ve zeâmettir. Buradan da Fırat nehri boyunca kâh kâh sarp yollar ile 10 satte (Cibice hanı) konağına vardık. Eski zamanda mâmur ve şenlik bir yer imiş. Yine kuzeye giderek Fırat nehrini sağ tarafımıza aldık. Buradan kalkıp bir geniş sahra içinde giderek (Cimin) köyüne geldik. Erzincan toprağında mâmur bir köydür. Ketesi, keşkeği meşhurdur. Burada büyük tipi ve karlar, boran zahmeti çekip canımızdan bıktık. Buradan kalkıp ileri, Erzincan kalesine geldik.

Erzincan Kalesi:

Erzene'r-rûm şehrendendir.(sırf Erzurum malıdır) Azerbaycân'dan ve bilâd-ı Ermen'den değildir. Devlet-i Âl-i Osmân'da dörd "Erzen" şehri vardır. Biri şehri Erzen(Birecik kurbunda kal'a-i Rum derler)Cezîre-i Dicle içredir, ol kadar imâr değildir. İkincisi Erzen-i Ahlât'dır kim cümle tevârîhde musarrah şehri azîmdir. Üçüncüsü Erzene'r-rûm ki, galat-ı meşhûrî Erzurûm'dur. Dördüncüsü Erzen-i Erzincan'dır kim Rûm hâkinde gayet sevâhil bâğ-ı İrem-misâl ürdibehişt bir kûşe-i heşt behiştir. Nice yüz mülûk mâlik olmak için bu şehri kadîm üzre niçe bin ceng-ü cidâl etmiştir (Burası bir irem bağı gibi bahçe olup, nice bin hükümdarlar, buna sahip olmak için kudretlerini sarfetmişlerdir) Nihayet 885(1480) senesinde padişâh olan Sultan Zâhirüddin, Yıldırım Bayezid Han'ın -yıldırım gibi- dört çevresindeki düşmanlardan intikam aldığını, ne tarafa yönelirse muzaffer olduğunu görünce, Amasya kalesinin fethi günü Amasya'ya gelip, Erzincan kalesinin anahtarlarını Yıldırım Bayezid Hana teslim etti. Hazreti padişâh da büyük cömertlik göstererek Erzincan tahtını yine Sultan Zâhirüddin'e ihsan etmiştir. Fakat sikke ve hutbe yine Yıldırım Bayezid namına olmuştur.

Bu halin üçüncü senesinde Sultan Zâhirüddin vefat ettiğinden memleketi Karakoyunlu şâhlarından (Kara-Yusuf) un eline geçmiştir. O da bunu yedi sene elinde tuttuktan sonra, nursuz Timur meydana çıktığından Kara-Yusuf korkusundan tahtını ve rahatını bırakıp, Bağdat hâkimi Sultan Ahmed Celâyir ile beraber Yıldırım Bayezid'in yanına kaçarak onun gölgesine sığınmışlardır.

Timur bu iki padişâhı Yıldırım Handan istediye de vermedi. "Şehrinden ve mülkünden kov!" dedi. Fakat Yıldırım Bayezid Han Timur'un sözüne bakmadı. Bu olay Timur'un, Osmanlılarla muharebesine sebep olmuştur. Timur, Kara-Yusuf ve Sultan Ahmed Celâyir dahi Adalya'dan gemilere binip Mısır'a kaçarak (Sultan Berkok)"a sığınmışlardır.

Beri taraftan Erzincan taraflarına (Uzun Hasan) mâlik olarak burada para kesmiş ve

hutbe okutmuştur. Hâlâ Mevlevî hanı yakınında darbhâne görünür.

Beri taraftan Yıldırım Bayezid Han cennete göçüp, Erzincan'da ise Uzun Hasan müstakil olmuştur. Yıldırım Bayezid Handan sonra şehzâdeleri Mûsâ, Süleyman ve şehzâde Mehmed çelebiler zamanında Anadolu hercümerç olup, nihayet Çelebi Sultan Mehmed müstakil padişah olmuştur. O zaman, Uzun Hasan ile uğraşmağa vakti olmadığından, Uzun Hasan tâ Fatih zamanına kadar Osmanlı ülkesine el uzatmakla meşgul olmuştur.

Nihayet 878(1473) senesinde Fatih, bunu meşhur savaşta (Otlukbeli savaşı) mağlup ederek, bürtün Erzurum ve Erzincan taraflarını almış ve buraların ikinci fatihi olmuştur. Sonraları Bayezid Han asrında (Bayezidi Veli), Sultan Selim (Yavuz) şehzâdelikle Trabzon'da vali iken Şâh İsmail bir aralık Erzincan'ı zabtetmiştir. Sonra Sultan Selim Osmanlı tahtına şan ve şevketle cülûs edince, Şâh İsmail'in üzerine ordu çekip, Erzincan sahrasına gelmiş ve 921 (1515) senesinde harpsiz aman ile bu Erzincan'ı almış, o halde Erzincan'ın üçüncü fatihi olmuştur. Süleyman Han yazmasına göre Erzurum toprağında, paşa hasından ayrılmış olup, hâkimi subaşısıdır.

150 akçalık şerif kazadır. Nahiyeleri ve köyleri vardır. Kadısına altı kese has olur, hükûmettir. Şeyhülislâmı, nakibüleşrâfı, sipâhi kethüdâ-yeri, yeniçeri serdari, yüzelli adet ticaret erbâbı kale neferleri vardır. Hâkimleri, muhtesib ağası ve şehir naibidir.

Kalesi bir düz, ferah sahranın ortasında dört köşe, kayalık küçük ve güzel bir kaledir. Ama dört duvarı gayet alçaktır. Dört çevresinde kaleleri sağlam değil.. Kale eskidir. Hendeği alçaktır. Abaza Paşa Erzurum'da isyan ettiği vakit hendeğini, burç ve duvarlarını tamir edip muhafaza ettiler. Fakat Abaza'dan kurtuluş olmadığından çaresiz kaleyi ona teslim ettiler.

Bir demir kapısı vardır. Dışardaki varoşundan şehre, hendekten köprü ile geçilir. Kalenin içinde ikiyüz adet bağısız, bahçesiz evi, bir câmi vardır. Başka imâreti yoktur. Çünkü kalenin içi dardır. Dış varoşunda 1800 kadar evler var. İki katları azdır. Yetmiş mihrabı var, yedisi câmidir. Yedi kadar derviş tekkeleri vardır. En meşhurları (Hazreti Mevlânâ tekkesi) olup içinde her gece Mevlânâ âyini olur. Mevlânâ evladından Çelebi Efendi de, tekke sahasında gömülüdür. Vakıfları kuvvetlidir. Kütüphanesinde Hazreti Mevlânâ'nın e' yazısı ile bir Kur'an-ı Kerim, bir de Mesnevî-i şerif vardır.

(Abdülkadir Geylânî tekkesi) de meşhurdur.

Hamamların en meşhurları, bir kalem hamamı ile, İskender hamamıdır. Onbir kadar büyük hanı vardır. Kırksekiz mahallesinde kırk çocuk mektebi var. Bilginleri, salih adamları çok olduğundan her câmi ve medresesinde ücretsiz okutan dersiâmları vardır. Bütün bilgiler okutulur. Zeki, olgun, soylu, anlayışlı, namazını kılan, hâluk, halim adamları vardır. Hepsisi de kısa elbise giyerler. (Şöhret âfettir) diye ipek elbise giymezler. Güzelleri çoktur. Ama kadınları adviye gibi afife (çok edepli, dürüst, namuslu) olduklarından gayet örtülüdür. Ayaklarına çizme, başlarına diba arakcin (takke) giyip gezerler. Küçük, kârgir bedestanı var.Bütün kıymetli mallar orada mevcuttur. Çarşısında elli, yüz kadar küçük dükkânı vardır. Havası oldukça iyidir. Doğu tarafında dağ aşırı Erzurum iki konaktır. Buraya kar yağar. Fakat üç günden fazla durmaz. Yaz, kış sebzesi eksik değil.. Her türlü hububatı çoktur. Yiyeceklerinden

yetmiş türlü sulu armudu meşhurdur. Hattâ paşaya buradan 17 türlü sulu armut verdiler. Üzümü yenisi gelinceye kadar kalır. Zerdalisi, armut kurusu, dut kurusunun beyaz ve sarısı, mor ve siyah dutu meşhurdur. Çarşı ve pazarında dut kurusu sattıkları gibi, yük yük diğer memleketlere de gider. Başkaca timarı vardır. Çeşitli dut pekmezini günlük ve bahar ile terbiye ederler. Bir kâsesini içene tâze hayat verir. Mesîreleri çoktur. Meyvaları iki günde yük hayvanlarıyla Erzurum'a götürülür. Erzurum'u meyva ile doyuran bu şehirdir.

Ziyaret Yerleri:

Bağlar içinde (Hazreti Hızır makamı), biricik bir yerdir ki herkes ziyâret eder. (Mevlevihâne şeyhi Halid efendi ziyâret yeri), (Hemdem Paşa ziyâret yeri).. Sultan Selim vezirlerinden olup Çıldır gazâsına giderken vefat ederek bu şehirde gömülmüştür. Daha çok ziyâret yeri vardır. Fakat bilmiyoruz.⁴⁸

Kayalık Eğin kalesinin vasıfları:

Eğin denmesine sebep bu şehri kayserlerden (...) kızı Eğin adlı bir kızın yapmasıdır. Hazret-i Ömer evladından Emir Ömer bin Lokman'ın fethidir. Sonra küffar eline düşmüşse de Harun-ür Reşid asrında Seyid Câfer Battal Gazi tekrar fethetmiştir. Sonra yine küffar istilasına uğramış ve nihayet Selçuklulardan Sultan Alâüddin fethelemiştir. Nihayet Selçuklulardan sonra yine küffar eline düşüp Timur hadisesinden sonra Çelebi Sultan burayı küffar elinden aman ile almıştır. Hâlâ üçyüz kadar hıristiyanı örfi vergilerden affolunmuştur. Kalesi Fırat nehri kenarında bir tepe üzerinde olup dört köşedir. İç şehir olmakla o kadar süslü değildir. Fırat'tan su yolu vardır. Kâfi miktarda cebhânesi var. Şehir Süleyman Han yazması üzere Sivas eyâletinde olup yüzelli akçalık şerif kazadır. Sipahi kethüdâ-yeri, yeniçeri serdarı, kale ağası, kale neferleri, muhtesib ve şehir nâibi dahi vardır. Malatya buraya bir konak mesafe olmakla köylerinde olan reâyânın tekâlifi örfiyesini Malatya tahsildarı tahsil eder. Şehrin ekseri imaretleri kayalar üzerinde olup bağları Fırat kenarında ve aşağıdadır. Fırat üzerinde (Burma köprü) bu şehire yakındır. Kalede ve aşağı şehirde bin adet toprakla örtülü mâmur evleri vardır. Kâfi miktarda câmi ve mescitleri üç medrese ve kırk çocuk mektebi vardır. Sanatlarından Eğin yayı meşhurdur. Çarşısı baştanbaşa yaycılardır. Halkı ekseriya kemandar olduklarından şehir adları arasında bu şehire (Kemancılar diyârı) derler. Bütün askeri sinekeş, kemankeş, serkeş yiğit kişilerdir.⁴⁹

21.Katip Çelebi, Cihannüma, İstanbul, 2013, Editör Said Öztürk, Metin sadeleştirme: Said Öztürk, Hüsnü Koyuncuoğlu, Hüseyin Yorulmaz, Dursun Küçükbaltaç, Ahmet Eryüksel, Ramazan Tuğ, Yılmaz Karaca, Yahya Okutan.

Osmanlı bilim ve düşüncesinin mümtaz şahsiyetlerinden birisi olarak Katip Çelebi(1609-1657), on yedinci yüzyılda yetişmiş en büyük bilim adamı ve düşünürdür. O, adeta İslam dünyasında yeni bir aydınlanma hareketinin yılmaz destekçisi ve dur durak bilmez emekçisi gibidir. Bu bitmez tükenmez azmin neticesinde o, 48 yıl gibi kısa bir ömre –hayret verici bir şekilde- bugün de hala ellerinden düşmeyen binlerce

⁴⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., Dördüncü Kitap, s. 72-78.

⁴⁹ Evliya Çelebi, a.g.e., Beşinci Kitap, s. 103-104.

sayfalık 22 adet abidevi eserler sığdırmayı başarmıştır.

İslam coğrafya literatürünün son büyük yazarı olan Kâtip Çelebi, klasik İslam ve Batı coğrafya geleneğini birleştirerek Cihannüma isimli eserini kaleme almış ve zamanına göre yeni bir çığır açarak İslam ve Batı dünyasında haklı bir şöhret kazanmıştır.

Eserde bahis konusu edilen ülkelerin coğrafi konumu, mali durumu, idari bölümlenmesi, yönetim biçimi, siyasi sistemi, halkların örf ve adetleri hakkında geniş malumat aktarılır.⁵⁰

Eserde Erzincan ve çevresi şu şekilde yer alır:

Erzincan

Erzurum'dan 40 fersah mesafede, merası çok olan bir şehirdir. Burada bir dağda bir mağara vardır. Bu mağaranın tavanından bir su iner, sert ve pürüzsüz bir taş olur. Bu şehirde birkaç defa deprem olduğundan binaların çoğu yıkılmıştır. Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad yarısını yenilemiştir. Havası güzeldir. Fırat suyu buranın açığından geçer. Hububat, pamuk, üzüm ve meyvesi boldur.⁵¹

Kemah

Fırat nehri üzerinde bayındır bir kasabadır. Kalesi vardır. Erzincan ile araları bir merhaledir. Burayı 798/1395 yılında Yıldırım Bayezid'in kumandanlarından Timurtaş Paşa fethetmiştir. Bul beldede serçe gibi küçük kuşlar bulunur. İlbahar'da Benî İsrail'e inen, bildircin benzeri bir kuş olan Selva gibi, bu beldeye de bulut ile bu kuşlar iner. Belde halkının önemli bir yiyeceğidir. Tadı helvaya benzer. Birkaç gün yavruları alınmayıp yuvalarında kalırlarsa kanatlanıp uçarlar. Peyniri gayet muteberdir. Nahiyeleri Kuruçay, Vâdi-i Vank ve Urla'dır. Muteber bir kaza olan Urla'nın yakınlarında gümüş madeni olduğundan Gümüşhane de derler. Maden bir-iki saat uzaklıkta olduğundan maden yakınlarında büyük ve mâmur bir kasaba kurulmuştur. Bu maden emanet(Osmanlı Devleti'nde mukâtaaların emin denilen memurlar tarafından işletilmesi yöntemi) yoluyla işletilmektedir. Ahalisi Rumca konuşur. Burası gümüş, bakır ve altın çıkaran bir mukataadır. Gevanis'ten gelen bir küçük ırmağı vardır. Erzurum paşası tarafından bir subaşının kontrolü altındadır.

Tercan

Diğer adıyla Dercan, orta büyüklükte bir şehirdir.

Eğîn

Arapkir'in bir merhale kuzeyinde, Sivas'ın üç merhale doğusunda, Fırat'ın batı yakasında kayalık bir dağın dibinde kurulmuş bir kasabadır. Suyu tuzludur. Bu dağın dibinden Fırat kenarına kadar bağlar ve bahçeler yer alır. Çok meyvesi olur. Eğîn dağlar arasındadır. Dağın eteğinde kurulu olan Eğîn kasabası içindeki bir taş altından tatlı suyu olan bir pınar çıkar. Bu su Fırat'a dökülür. Eğîn kasabası bu suyun iki

⁵⁰ Kâtip Çelebi, Cihannüma, Editör Said Öztürk, Metin sadeleştirme: Said Öztürk, Hüsnü Koyuncuoğlu, Hüseyin Yorulmaz, Dursun Küçükbaltaç, Ahmet Eryüksel, Ramazan Tuğ, Yılmaz Karaca, Yahya Okutan, İstanbul, 2013, s. X-XI.

⁵¹ Kâtip Çelebi, a.g.e., İkinci cilt, s. 657.

yakasına kurulmuştur. Kasaba, dağ yamacında birbiri üstünde yapılmış ev ve mahallelerden oluşur. Camisi ve hamamları vardır. Kasaba, karşısında bulunan Fırat'ın öte yakasındaki kayalık dağlar ve batısındaki son derece yüksek kayalarla çevrilidir. Fırat'ın öte yakası Çemişgezek semtleridir.⁵²

22. Joseph De Tournefort, Tournefort Seyahatnamesi, Çeviren Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2013.

XVII. Yüzyıl seyyahlarından olan Tournefort(1656-1708), bitki bilim profesörüdür. Fransa dışişleri Bakanı Mönsenyör Kont de Pontchartrain'in 1699 yılının sonuna doğru, sadece doğa tarihi ile antik ve modern coğrafya hakkında değil, ticarete, dine ve oralarda yaşayan farklı halkların törelerine ilişkin konularda da gözlem yapma yeteneğine sahip kişilerin yabancı ülkelere gönderilmesini krala önermesiyle Tournefort, gayet resmi bir biçimde keşif için Doğu'ya gönderilmiştir.⁵³

Gezilerini yansıtan ve yirmi iki bölümden oluşan kitabında Tournefort, Doğu Anadolu'da Erzurum-Tokat güzergâhındaki yolculuğunu yirmi birinci mektubunda şu şekilde ifade etmektedir:

“Yirmi Birinci Mektup

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi

Mosenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

14 Eylül. Sabahın beşinden öğlene kadar düz, ama çok kurak ve kavruk arazilerde yürüdük ve bu yüzden hiçbir bitkiye ve tohuma rastlamadık. Kervanımızda yaklaşık olarak ancak üç yüz kişi vardı; bunların hemen hemen hepsi Tokat'a, İzmir'e, İstanbul'a ipek götüren Ermenilerdi. 15 Eylül'de, saat beş buçukta yola çıktık ve öğlene doğru Erzurum ovasında, Ilıca köprüsünün altından geçen Fırat'ın bir kolunun kıyısında konakladık. Bu ırmağı hep solumuza alarak ilerlemiştik, ama arazi bir önceki günden daha çorak geldi bize: Fırat'ın batıya doğru akmasını belirleyen kayalardan başka bir şey görmedik.

16 Eylül. Sabahın dört buçuğundan öğlen bire kadar dar, sevimsiz, işlenmemiş, yalnızca bir tek kervansarayı olan ve Fırat'ın hep batıya akmakla birlikte birçok kıvrımlar çizdiği bir vadide yürüdük. Yirmi dört deveden oluşan bir kervandan Tokat yolunda birçok haydut olduğunu öğrendik, bu yüzden ırmağı iki kez aşmak zorunda kaldık. Haydutların gelmekte olduğu haberi üzerine toplandık, direnebildiğimiz kadar direnmeye karar verdik. Yürüyüş sırasında ipek yüklü atları ortamıza almaktan da geri kalmadık ve kimi zaman atlar, kimi zaman artçılar arasında yürüdük. Saat on bire doğru, daha da dar bir vadinin girişine ulaştık; tepenin sırtlarında bu tehlikeli yeri görebileceğimiz bir yere ulaşınca, geçidin durumunu görmek üzere üç tüfekçi gönderdik; ne mutlu ki, yalnızca dağda yürüyen üç dört silahlı adam gördükleri

⁵² Kâtip Çelebi, a.g.e., İkinci cilt, s. 913.

⁵³ Joseph de Tournefort, Tournefort Seyahatnamesi, Çeviren Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2013, s. 44.

haberini getirdiler; böylece geçidi tek sözcük etmeden ve elden geldiğince acele ederek geçtik. İşte tam o noktada Fırat güneye doğru büyük bir dönüş yaparak diğer kollarına yaklaşıyor ve Mamahatun'dan geçiyor. Güneybatı yönünde yolumuza devam ettik ve geçide yarım saat uzaklıkta, oldukça sarp bir dağın yamacının ortasında, ne bir köyün, ne de bir kervansarayın görüldüğü ıssız bir yerde konakladık; tenceremizi kaynatmak için tezek bulmakta bile çok zorlandık.

17 Eylül. Yolumuz kısıydı, ama rahat değildi; Bütünüyle çıplak bir dağdan geçtik; dağın eteğinde iyi ekilmiş bir vadiye girdik ve dört saatlik bir yürüyüşten sonra, oldukça güzel bir köy olan Karabulak(Karakulak) yakınlarında konakladık. Aynı gün, bizimki kadar güçlü bir ipek kervanına katıldık; bu kervan bizden iki gün sonra Erzurum'dan yola çıkmış, ama azledilmiş bir paşanın haydutların başına geçtiği söylentisi üzerine daha hızlı yol almıştı. Bu katılım bizi çok mutlu etti; sabahın beşinde, hep birlikte, Akpınar'a gitmek için Karabulak'tan ayrıldık ve bu köye öğleden sonra saat birde ulaştık. Çok yüksek ve bütünüyle çıplak bir dağdan geçmeseydik, bizim için yol çok daha rahat olacaktı.

18 Eylül. Sabah dörtte yola çıktık, ama çok uzağa gidemedik: Saat sekiz kırk beşte, batıya doğru akan bir derenin kıyısında konakladık. Çamlarla dolu, inmesi çok güç bir dağdan geçtik; yol, dar ve kıvrıla kıvrıla uzanan bir vadiye ulaşıyordu; vadinin solunda, yuvarlak kemerli, çok eski zamandan kalmışa benzeyen eski bir su kemeri vardı. Aynı gün, daha ileride, Vatiza(Fatsa)'da denize dökülen ırmağı geçtik; bu ırmak güneyden gelir; oysa haritalarımızda doğudan geldiği gösterilmektedir.

19 Eylül. Çok dar başka bir vadide kuzeybatıya doğru yürümeye devam ettik; daha sonra, batıda, kıyısında Sukme(Sökmen) köyü bulunan güzel bir derenin aktığı oldukça güzel bir ovaya girdik. Bu köyün biraz ilerisinde, anayolun sağında, Eskiçağ'dan kalma iki sütun görülüyor; daha küçük olanın üstünde, çok eski Yunan harfleri var, ama haydutların korkusundan onu inceleyemedik; dahası yazıtlar bize çok yıpranmış göründü. Belki de üstünde Sukme'nin harabeleri üzerinde kurulduğu bir eski kentin adı yazılıydı. Beş buçuk saat süren bir yoldan sonra, Kermeri(Germürü) adlı başka bir köyün yakınında konakladık.

20 Eylüldeki yürüyüş yedi saat sürdü; tıpkı Kermeri gibi, evleri çok kötü yapılmış başka bir köyde, Sarvular(Sarıcalar olabilir)'da durduk. Dağdan inerken, tehlikeli yerin girişinde beş-altı atlı haydut gördük; üzerlerine ateş açacağımız tehdidini savurunca geri çekildiler. Tüfeğimiz, tabancalarımız, kılıcımız ya da mızrağımız elimizde atlarımızdan indik; çünkü aramızda bütün bu silahlarla donanmış insanlar vardı, ama bunları kullanmakta kararlı olanların sayısı çok değildi; bana gelince, doğrusunu söylemek gerekirse, o gün kendimi savaşa hazır hissetmiyordum. Yürüyüş sırasında ipek balyalarını ortamımızda taşıyor ve en çevik süvarilerin yarısı kafilenin önünde, yarısı da arkasında yer alıyordu. Yakın tepelerin üstünde, çeyrek mil uzaklıkta birkaç haydut göründü; bununla birlikte, girişinde on-beş yirmi haydudun mevzilendiği küçük bir vadiyle son bulan küçük bir ovaya girmekten çekinmedik; bizim düzenli bir biçimde geldiğimizi görünce, haydudlar geri çekilme kararı aldılar. Bunlar, kendilerini güçlü gördüklerinde soygun yapan dağlılardı ve ne aralarında anlaşabilme, ne de planlı kötülük yapabilme yetenekleri vardı. Eğer bize ciddi bir

saldırıda bulunsalar, ipek balyalarının yarısını alıp götürmeleri işten değildi. Sabaha doğru tam balyaları yüklerken bize saldıran birkaç gece haydudu daha becerikli çıktı, yükleriyle birlikte iki katırı alıp götürdüler ve bir daha onların izine rastlayamadık. Geçtiğimiz dağlar çok hoş bataklıklarla kaplıydı ve aralarında çamlar, karaardıçlar ve ardıçlar da vardı. Bütün bu bölgelerin karpuzları harika; en güzellerinin eti soluk kırmızı, çekirdekleri siyaha çalan kırmızı-kahverengi, diğerlerinin eti açık sarı renkli ve siyah çekirdekli; kavunların eti ise beyaz.

21 Eylül. Sabah saat beşte yola çıktık, haydut korkusuyla sürekli tetikte durmak koşuluyla ülkenin en yüksek, en sarp ve can sıkıcı dağından geçtik.(Dikmebel, veya Tekmanbeli olabilir) Çok sayıda ender rastlanan bitkiyle karşılaşmamız tedirginliğimizi yatıştırdı.⁵⁴

23.Feldmareşal Helmuth Von Moltke, Moltke'nin Türkiye Mektupları, Türkçesi Hayrullah Örs, İstanbul, 2016, s. 321-323.

Helmuth von Moltke 26 Ekim 1800 tarihinde Meklenburg'un Parchim kasabasında doğdu. 1819 senesinde Danimarka ordusunda subay olmuştu. 1822'de Almanya hizmetine girdi, 1835-1839 yıllarında Türk ordusunda askerî öğretmen ve tahkimat uzmanı olarak çalıştı. 1840'ta Almanya'ya döndü ve az zamanda değerini gösterdi. 1857'de Danimarka ile Prusya arasındaki savaşta genelkurmay başkanıydı ve bu savaşı fiilen idare eden oydu. 1870 Alman-Fransız savaşında Alman orduları genelkurmay başkanı olan Moltke, harbin kazanılmasında en büyük etkenlerden biri oldu. Kendisine bu harpte feldmareşallikle kont ünvanı verildi. 1891 senesi 24 Nisanında öldü. Askerî meziyetlerinin yanında geniş bilgisi, kudretli kalemle de şöhret kazanmıştı.

Moltke'nin memleketimizde kalmış olması askerî bakımdan büyük bir fayda sağlamamış olabilir; buna karşılık Türkiye mektupları gibi gerek içindeki bilgiler, gerek yazılış tarzı bakımından üstün değerde bir eserin meydana gelmesi gerçekten çok hayırlı olmuştur. Bu kitapta görmesini ve anlatmasını bilen üstün bir insanın kalemle çizilmiş nice portreler ve manzaralar buluyoruz.⁵⁵

Fırat Kenarında Eğin'e Seyahat

Malatya, 8 Nisan 1839

Birkaç gün önce küçük bir geziden döndüm. Bu sefer doğrudan doğruya kendi arzumla ve her iki Fırat ordusu arasındaki, henüz hiçbir haritaya şöyle böyle doğru sayılabilecek gibi olsun kaydedilmemiş araziye tanımak maksadıyla dolaşmışım.

Burada, elli altmış saatlik mesafeden de görülebilen bir nokta olan Munzur Dağı'nın yüksek doruğunu trigonometrik doğrular için esas nokta olarak alabildiğim, yolda da pusula elde olarak gittiğim için, harita almada sadece hüküm sürmekte olan ilkbaharın, başka yıllardan çok yüksek olan karlar yüzünden, sarp ve tehlikeli yollarda karşımıza çıkardığı engellerden başka yenilecek bir zorluk yoktu. Ne kadar uğraşılırsa uğraşılırsın 78 saatlik yolu altı günden az zamanda almak mümkün değildi. Bu sırada

⁵⁴ Joseph de Tournefort, a.g.e., s. 216-218.

⁵⁵ Feldmareşal Helmuth Von Moltke, Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar, Türkçesi Hayrullah Örs, Ankara, 1960, s. VII, XIII.

atla geçilmesi imkansız tepelerden kurtulmak için Arapkir'den dolaştım. Burası, derin bir boğazda, güzel yemiş ağaçlıklı, oldukça önemli bir şehirdir. Fırat'ın değil, hemen hemen onun kadar önemli bir suyun, Arapkir suyunun kenarındadır. Buradan sonra kuzeye doğru, daima Munzur Dağının keskin sırtı yönünde ilerledim. Bu bölge bir yayladır ama karlar ve korkunç bir derinlikte açılmış, diplerinde ufacak derelerin aktığı boğazlar bunu hatırlatmasa insan bu kadar yüksek bir dağ düzlüğünde bulunduğu farkına varamayacak. Güneş bu sonsuz gibi görünen kar sathına parlak ışıklarını saçıyor, bu da Türk serpuşu ile insanın gözlerini müthiş kamaştırıyor. Ben tatarların gözlerinin altına barut sürmek âdetini uyguladım. Bu, insanı çok rahatlatıyor.

Nihayet iki köye rastladık, bunlar yan yana gibi görünüyordular, fakat, o boğazlardan biriyle ayrılmışlardı. Dik kaya yamacından aşağı inmek ve öte tarafta yeniden yukarı tırmanmak için bir saatten fazla zaman lazım. Monoton manzara Fırat'a yaklaştığım zaman değişiklikler göstermeye başladı.

Şimdiye kadar üzerinde ilerlediğim yayladan Munzur'un yüksek, dış dış, ta ağustosa kadar karla örtülü doruğu ne kadar yüksekse, onun eteğindeki uçurum da yayladan o kadar derine iniyor. Bu boğazdan Fırat'ın kuzey kolu akıyor. İnsan birdenbire ta aşağıda, dimdik 3000 4000 ayak yükselen kaya duvarları arasına sıkışmış, çağlaya çağlaya akan nehri görüyor. Aşağıda vadi o kadar dar ki nehir bunu tamamıyla dolduruyor. Yolu da kayadan oymak ya da barutla açmak lazım gelmiş. Bazen hayli yüksekliklere çıkan bu uçurum kenarındaki patika kışın Ermenistan yaylasıyla Kürdistan arasında işleyebilen tek yoldur. Uçurumun ta kenarından gidebilecekleri için tam da katırların çok hoşlandıkları bir yol. Dik virajları takip ederek hayvanlarımız bizi birkaç dakikada kar bölgesinden aşağıya indirdiler ve çok geçmeden kendimizi tatlı bir sıcaklık içinde bulduk.

Gece bastırıldığında, yakındaki güzel Habunos köyüne varabilmek için, yeniden oldukça yükseklerde tırmanmak zorunda kaldık; parlak bir ayışı vardı, Fırat da aşağımızda parlıyordu, karlı tepeler de çok geçmeden ta yakınlarımıza sokularak etrafımızı çevirdiler, bu sebeple ertesi gün nehirden hemen hemen dik olarak 1500-2000 ayak yükselen kaya duvarı boyunca bir yaya yolundan atla gitmek gibi bir zevke eriştim. Bu yoldan yavaş yavaş yeniden aşağı indik; kayalar gittikçe birbirine yaklaştı ve yolu, nehrin keskin bir dönemecinde, vadiyi terk etmeye ve sonsuz zikzaklarla adamakıllı yüksek bir tepeye tırmanmaya mecbur ettiler. Sarp sırta varınca insan, önünde yeniden Fırat Vadisini ve ta aşağıda Eğin şehrini görüyor. Bu şehirle Amasya benim Asya'da gördüğüm en güzel yerler. Amasya daha garip ve hayret verici, Fakat Eğin daha muhteşem ve güzel; burada dağlar daha muazzam, nehir daha önemli. Aslında Eğin birbirine ulaşmış bir sürü köyden meydana geliyor. Bütün evler ceviz ve dut ağaçları, kavaklar ve çınarlarla gölgelenmiş bahçelerin ortasında olduğu için şehir büyük bir alanı kaplıyor. Yukarıdan görüldüğü zaman tamamıyla vadide imiş gibi görünüyor; fakat nehrin kenarına varılınca evlerin bir kısmının yukarıda, çeşit çeşit garip şekilli taşlık ve kayalıkların üzerinde kurulduğu ve vadinin dik yamaçlarının ta 100 ayak yüksekliğe kadar meyve bahçeleri ve bağlarla örtülü olduğu görülüyor. Birçok küçük sular dağdan aşağı çağlayarak iniyor. Bunlardan birinin üzerinde beş değirmen saydım, her değirmenin çatısı ötekinin tabanı hizasında idi, öyle ki su bir çarktan ötekine dökülüyordu. Ağaçların çiçek açma zamanında yukarıdan görünüş

anlatılamayacak kadar güzel olacak.

Eğin Ermenilerin baş şehridir. Asya'nın uzak bir köşesindeki bu derbende Ermeni sarraf yani banker, eğer paşa, yani patronu ona bir iki milyon kuruş borçlu kalır ve kendisi de alışverişten bir o kadar karlı çekilirse -çünkü hesaba üç dört milyon fazla yazmıştır- hazinelerini kaçıtır. "Kalfa" yani yapı ustası, "bakkal" yani yiyecek satan, "hamal" yani yük taşıyıcı hep buraya döner. Çünkü uzun zamandan beri adet, Eğin'den bütün genç erkeklerin on sene için baş şehre gitmeleri, orada vebadan ölmeleri ya da zengin olarak kayalık vadilerine dönmeleridir.

Asya şehirlerinden farklı olarak burada evler, düz toprak damlı değil çatılıdır; her evin taştan bir alt katı var, fakat burada kimse oturmuyor. Bunun üzerine iki üç kat yapıyor, bunlardan üstteki daima alttakinden ileri çıkıyor. Büyük pencerelerin üzerinde bir sıra yuvarlak pencere var. Bir cümle ile, sadece evlere bakınca insan kendini İstanbul'da sanıyor.

Karın çokluğu ve izninin kısalığı daha ileriye gitmeme engel oldu. Henüz haritalara adı geçmemiş fakat önemli bir kasaba olan Çemişgezek üzerinden geri döndüm. Bu kasaba güzel bir dağ deresi kenarında, garip sivri kayalıklar arasında burulmuş; derenin karşı kıyısında dikey bir kaya duvarı bulunuyor. Bu yumuşak kumtaşı içerisine bir sürü mesken oymuşlar; fakat kayanın bütün yüzü yıkılmış olacak, ta yukarda bu meskenlerin, giriş yolu olmayan kesitleri görülüyor. Kasabanın yanında güzel bir çağlayan gördüm; bir dere (İsviçre'deki Pissevache gibi) ileri doğru çıkmış bir kayanın üzerinden 60 ayak düşüyor ve aşağıya damla damla yağmur halinde varıyor, fakat bu derenin sadece karların erime zamanında aktığını tahmin ediyorum.

Buradan sonra yolumu eski, Yüksek Pertek Kalesi'ne çevirdim ve orada Murat'ın(Ararat'tan aldığı) güney kolunu aştım. Sonra Harput üzerinden Malatya'ya döndüm.⁵⁶

24. Elhac Zeynelâbidini Şirvanî, Büstânu's-Seyahat, Tahran, 1315.

Azerbaycanlı büyük gezgin ve bilim adamı Hacı Zeynelâbidin Şirvani(1780-1837 veya 1838) ömrünün kırk yılını seyahatte geçirmiş, Kanarya adalarından ve Fas'tan Siyam'a ve Tibet'e, Balkanlardan ve Kafkaslardan Habeşistan'a kadar geniş bir arazide dört büyük gezi gerçekleştirmiş, üçüncü seyahati sırasında (1810-1821) Türkiye'yi de ziyaret etmiştir.⁵⁷

Şirvanî, Erzincan hakkında şu suretle idare-i lisan ediyor:

Erzincan

"... Anadolu bilâdından bir şehri hurrem ve bir medine-i behcet tev'emdir. Nühzettülkülüp sahibi hâce Hace Hamdullah Müstevfi'ye göre: İran beldelerinden olup nice seneler Rumlar da tasarruf etmişlerdir. Düz bir yerde kâindir, dört tarafı gayet açıktır. Şehrin üç veya dört fersah mesafede etrafı yüksek dağlarla ihata

⁵⁶ Feldmareşal Helmuth Von Moltke, a.g.e., s. 279-282.

⁵⁷ Namiq Musalı, Hacı Zeynel Abidin Şirvanî Seyahatnamelerinde Van Gölü ve Havzası, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Mayıs 2014, cilt 1, sayı 2, s.1.

edilmiştir ve dört tarafı mamurü abadandır. Nahiye ve köyleri güzel yapılmıştır. Şehirde ve kurasında çok sular akar; bütün imaretlere ve binalara sarîdir; takriben dokuz bin haneden ibarettir, ekser imaretleri dilküşadır. Kalâsının duvarını, Alaüddini Keykubadi Selçukî yonu taşından yaptırmıştır. Sokakları mükellef, dükkanları musakkaftır. Kârvansarayları güzel, tekâyası merguptur. Kahvehaneleri dilküşa, mescitleri ibadetfezadır. Bu şehirde dört mevsim hükmünü icra etmektedir. Toprağı münbit, suları lezzetlidir. Havası ceyyit ve nafidir. Zemini tarep engizdir. Toprağı güzel, bağları ve bahçeleri çoktur. Meyvaları mebzul ve mütenevvidir. Gölgelikleri pek çoktur. Mahsulatı güzel, hububatı makbuldür. Halkı umumen hüsnü cemel sahibidir, muhlis ehli hal ve erbabı kemaldır. Şehir ve kura seknesi Hanefiyyülmezhep, dağ sükkânı alevîdir. Köşe ve kenarda bazı Hıristiyanlar da vardır. Rakimülhuruf, seyahat aleminde abü havası ve ferah ve rahatı Erzincan'a benzer pek az şehir görmüş müdür. Erzincan eğerçi küçüktür, lâkin gayet safalıdır. Fırat Nehri şehre bir fersah mesafeden geçer."⁵⁸

Ekin (veya Eğin)

Seyyah bu kasabanın Fırat Nehri kenarında, Erzincan'dan beş konak batıda bulunduğunu, yüksek dağlarla çevrelendiğini, orada ziraatin pek gelişmediğini, ama insan yaşamı için normal bir yer olduğunu yazıyor. Kasaba dağınık şekilde yerleşmiş iki üç bin evden ibarettir. Her evin bahçesi vardır. Ahalisi esas itibariyle ticaretle uğraşiyor ve marifet sahibidirler. O diyarın sakinleri Hanefi mezhebindendirler. Bir kısmı ise isevî'dirler. Orada çok sayıda varlıklı ve zengin kişiler yaşamaktadır. Daha sonra seyyah o diyarın biri Hıristiyan ve diğeri Müslüman olmakla iki ünlü şahsiyeti hakkında bilgi veriyor.

O, şehrin Hıristiyan meşhurlarından olan Hoca Abnus'u zahiri ilimlerden ve resmî bilimlerden haberdar bir adam gibi değerlendiriyor, fakat onun ihtiyar birisi olmasına rağmen, yaşına uygun olmayan işlerle uğraştığını, kadınlara düşkün olduğunu belirtiyor. Bir defasında Hoca Abnus çok sayıda güzel kadınların da bulunduğu bir meclis tertip etmiş, Hacı Zeynel Abidîni de oraya davet etmiş, ona bu meclisin cennet, bu kadınların ise huri ve peri olduğunu anlatmıştı. Bunun cevabında seyyah, İslam peygamberinin bir hadisine dayanarak, "bu dünyanın müminler için zindan, kâfirler için cennet olduğunu" söylemişti.

Bölgenin Müslüman ünlülerinden Mustafa Ağa ile münasebetlerinden bahseden Şirvânî, onunla birlikte Erzincan'dan Ekin'e kadar sefer ettiğini gösteriyor. Seyyah, Mustafa Ağa'nın bilgin ve ahlaklı bir adam olduğunu, onunla Yunan filozoflarının ve İslam âlimlerinin eserleri esasında insan faziletleri hakkında sohbet ettiğini yazıyor.⁵⁹

Kemah

"İyi bir kasaba ve rağbet doğuran bir mekandır. Yüksek dağlar arasında vakidir ve kuzey tarafı azıcık açıktır. Fırat Nehri bu kasabanın yanından akıyor. Güney tarafında büyük dağlar vardır, orada çokça ağaçlar bulunmaktadır ve yolları korku ile dolu ve ürkütücüdür. Bu dağlarda Ali-Allahî(Alevi) taifesi yaşıyor ve onlar orada

⁵⁸ Elhac Zeynelâbidini Şirvanî, Büstânu's-Seyahat, Tahran, 1315, s. 69-70.

⁵⁹ Elhac Zeynelâbidini Şirvanî, a.g.e., s. 108.

emniyettedirler. Yetmiş yıldır ki onlar Hünkar'a itaat etmiyorlar, başkaldırı ve isyanla vakitlerini geçiriyorlar. Kemah şehri eskiden muazzam bir yerdi. Fakat zaman ilerledikçe tahrip olmuştur. Şimdi orada yaklaşık 1500 tane ev vardır. Suyu ve havası iyidir. Şehir ahalisi Hanefî mezheplidir, hoş meşrepli bir fırka ve edepli bir topluluktur. O diyarın hâkimi âdil, cömert, misafirperverdi ve insanlık şivesine mümtazdı."⁶⁰

25. C. Texier, Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi Ve Arkeolojisi(Çeviren Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran K.Y. Koprman, Sadeleştiren M. Yıldız), Ankara, 2002.

Ünlü Fransız arkeolog ve gezgini Charles (Felix-Marie) Texier (1802-1871)'in bundan yaklaşık 170 yıl önce Anadolu'da gerçekleştirdiği iki ilmî gezi ve buna dair incelemelerinin yer aldığı *Asie Mineure, Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d'Asie* (Paris, Typographie de Firmin Didot Frères, Fils et C., Editeurs de L'Institut de France, 1862, 1882) adlı eseri yayınlandığı yıllarda ilim dünyasında büyük yankı uyandırmış, Türk aydınlarının derhal dikkatini çekmiş ve Ali Suat Bey tarafından tercüme edilerek "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maârif Vekâleti'nin iki numaralı neşriyatı olarak yayınlanmıştı. Daha sonra Lâtin Harflerine Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprman tarafından aktarılmış, Yard. Doç. Dr. Musa Yıldız tarafından da sadeleştirilmişti.

Eserin Erzincan ve Eğin'e dair kısmı şu şekildedir.

Fırat nehrinin doğusunda kurulmuş olan Ermeni ve Asuri hükümetleri, çok yüksek bir gelişme düzeyine eriştikleri sırada, Kapadokya daha henüz karışıklık halinden çıkıyordu. Çünkü o zamanlar bu saha, yer altı mağma faaliyetinin göstergesi olan yanardağ lavlarının tahribatına terk edilmiş ıssız ve ekinsiz bir alandan başka bir şey değildi. Bir millet oluşturmak için toplanmaya çalışan bu dağınık nüfus, ora medeniyetinin ilk elemanları olan Medler ve Ermenilerle ilişki kurdular. Doğal olarak Armeniya' da ve özellikle Akilisene (Acilicéné)⁶¹de yayılmış olan ateşe tapma, İranlıların gelmesinden çok önce bu Akilisene (Acilicéné) sahasından Kapadokya'ya taşındı. Şu kadar ki Leuco-Syrienlerin hangi dönemde ve ne gibi bir etki altında kuzeye doğru bu akını yaptıkları, tamamen bilinmiyordu. Acaba Sésostri'sin fetihleri dönemine mi rastlamıştı? Bunlara bu dönemden daha eski bir tarih verilemez; çünkü bu sahanın, bundan daha eski bir dönemde yerleşilebilir olması mümkün değildir.⁶²

Eğin'den Trabzon'a giden iki yol vardır: Birincisi doğuya doğru Fırat ya da Karasu yatağını izleyerek Erzincan'a kadar gider; orada batıdan gelen yolla birleşir. Bu şehirde, eski eserlerden bir şey görülmez. Bununla beraber Pont Comana'sı şehrinin yeri denilmektedir. Burayı, kız kardeşi İphigenie ile beraber Taurid' i terk eden Oreste kurdu muştur.

Procopé'un anlattığına göre, Orest Taurid'den kaçtığı zaman, Diyana (Diane)'nın resmini beraberinde buralara getirmiş ve gaipten gelen emirle tanrıçaya bir tapınak

⁶⁰ Elhac Zeynelâbidini Şirvanî, a.g.e., s. 469.

⁶¹ Akilisene (Acilicéné) Erzincan ve çevresinin Bizans dönemindeki adıdır.

⁶² C. Texier, Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi (Çeviren Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran K.Y. Koprman, Sadeleştiren M. Yıldız), Ankara, 2002, Cilt 3, s.4.

yaptırarak kendi saçlarını buraya kurban etmiştir. Bunun hatırası olmak üzere tapınağın etrafında meydana gelen şehre, Comana adı verildi. Fakat tanrıça yine memnun görülmediğinden, Oreste yine yola çıkarak Kapadokya'ya gitti ve orada Toros (Taurique)'e benzer bir dağ buldu. Procope der ki: "Ben bu dağa çok defa şaşkınlıkla baktım ve kendimi Tauriddeyim sandım. Burada, tıpkı Toros'a benzer bir dağ ile Fırat'a benzer Seyhan (Sarus) adında bir nehir vardı." Burası Seyhan üzerinde Şert Kalesi dediğimiz harabenin aslı, Kapadokya'nın Comana'sı olsa gerektir.

Oreste, Pont Comanası 'nda güzel bir şehir kurdu ve biri Diyana (Diane) Tanrıçası onuruna, diğeri kız kardeşi İphigenie'nin anısına, iki tapınak yaptırdı. Bunlar, Jüstinyen zamanında kiliseye çevrildiler.

Procope bu yörelerdeki Fırat suyunu tasvir eder; ırmak çok dar boğazlardan geçer ve bazı yerlerde kamış yığınları atlıların ve yayaların geçebileceği bir tür köprü meydana getirir; bu saha Akilisene (Acilicéné) adını taşır.

Fırat nehri Armeniya'nın bu bölümünü sular, belli başlılarını saydığımız ve hepsi de sağ kıyısında bulunan kolları kendine katar. Bugün, orta Armeniya diye adlandırılan ve başkenti . Malatya (Melitene) olan Leucosyrie'den geçer. Samsat (Samosate)'a, Hierapolis'e ve Suriye'ye kadar ulaşır ve orada Dicle (Tigre) nehriyle birleşir.

Sözünü ettiğimiz ikinci yol batınıkidir. O da Kuruçay' dan geçer; bu vadi, söz ettiğimiz tuz içeren topraklar ile uyumlu alçı taşlı oluşumlarıyla dikkat çeker. Orta nitelikte ürünler veren hükümet tekeline girmiş gümüşlü kurşun madenleri olan küçük bir şehir Gümüşhane' de durur. Kuruçay' dan ıssız denebilecek topraklardan geçerek yedi saatlik bir yoldan Refahiye (Gherdjanis)'ye varılır; bu şehirden Chairam'a göre daha az engebeli, köyler daha sık aralıktır.

Yol Gümüşhane'ye kadar şöyledir:

Termai 2 saat 45 dakika

Edima 5 saat 10 dakika

Zimo 2 saat 50 dakika

Gümüşhane 5 saat

Caravanserai 4 saat 15 dakika

Trabzon 18 saat

Bu yolun tamamı pusulanın kuzeyindedir.⁶³

Yedinci Bölüm

Eğın(Éguine)-Fırat Vadisi

Arapkir'den Eğın'e giden yol, dağlık ve ormanlıklardan geçer; Fırat'a dökülür. Gozduk suyu geçilerek biraz sonra Miram çayının geçtiği Çipik köyü gelir. Bir saat ötede çorak, dağlık ve çıplak Fırat vadisi, kuzeydoğuya doğru uzanır. Yol, çok taşlı ve engebeli ise de küçük Eğın şehrinin civarı, ıssız değildir. Dağlar yeşil, bahçeler sulak, halk çalışkan

⁶³ C. Texier, a.g.e., Cilt 3, s148-149.

ve zekidir.

Eğin'in yeri, Fırat yatağına hâkim bir plato üzerindedir. Uzaklarda Anti-Toros silsilesine ait Munzur(Musur) Dağının tepeleri görülür. Manzara çok güzeldir, şemsiye şekilli çamlar ve Halep çamları, gölgelikler oluşturur. Eğin adı, Ermeniceden alınmadır ve Ağn kelimesinden gelir; kaynak anlamındadır. Eğin, Sivas paşalığına bağlıdır. Arapkir ve Sivas'tan eşit olarak yüz altmış beş kilometre mesafededir. XI. Yüzyılda kurulmuştur.

Halkından iki bin hanesi Müslüman ve yedi yüz hanesi Ermeni'dir. Eğin'in sanayisi, genel olarak Ermenilerin elindedir. Hamamda kullanılmak için mavi renkte pamuk bez dokurlar. Bu havlu ya da peşkirleri, kadınlar örtü olarak da kullanırlar.⁶⁴

26. Par Eugene Bore, Correspondances Et Memoires D'un Voyageur En Orient(Doğu'da Bir Seyyahın Anıları Ve Mektupları), Paris, 1840.

Eugene Bore, 1809'da Angers'te doğdu. Paris Stanislas Koleji'nde iyi bir tahsil yaptıktan sonra, kendini doğu dillerini öğrenmeye hasretti. Arapça, Türkçe, Farsça, Ermenice ve İbranice'yi ileri derecede öğrendi. 1837'de bilimsel araştırma göreviyle İsfahan'a gitti. İran dönüşü İstanbul'a geldi. Katolik Misyoner Okulu'nda öğretmenlik yapmaya başladı. 1850'de İstanbul'da papazlık ünvanı aldı. 15 yıllık bir süreçte Doğu'da ve Anadolu'da Katolik ve Fransız nüfuzunu yaymaya çalıştı. 1866'da Katolik Cemiyeti Genel Sekreterliği için Paris'e çağrıldı. 1878'de öldü. Fransa'da yayınlanan "Journal Asiatique" te (Asya Günlüğü Dergisi), çok sayıda Doğu ile ilgili araştırmaları yayımlandı.⁶⁵

Bore'nin eserinde Erzincan gerek birinci bölümde gerekse ikinci bölümde geçmektedir. Buralarda Erzincan şu şekilde yer almaktadır:

"Konumun dışına çıkmadan, Erzurum'un paşalığı olan Erzincan'da duracağım ve bundan sonrası en önemlisidir. Eski Egerheatz eyaletinde bulunan bu yer Moyse'de Chorene'da (eserinde) ve diğer antik yazarlar arasında "Eriza" ve "Erez" adı altında bahsedilmektedir. Bu bölgeye korkusuzca "Hıristiyan Ermenistan'ın klasik ülkesi" diyebilirim. Gerçekten de Tridates'in hüküm sürdüğü bu bölgede, daha sonra aydınlatmacı ünvanı ile onurlandırılan Aziz Gregory hala sadakatsiz olan Ermeniler'e İncil'in sözünü duyurmaya geldi."

"Her gün inzivadan çıkarlar; bu kutsal yerleri ve diğer çevre vadileri istila ederler; öyle ki Musellim veya Erzincan valisi, şehrinde güvenli olduğuna inanmıyor. Kısa süre önce soyulmuş olan birkaç hacı, geçmişte olduğu gibi artık görev olarak gördükleri bu ziyareti yapmak için gelmeyen diğer Ermeniler arasında dehşet yarattı."

"Providence'in eli, Saint Thaddee'ye kadar uzanan geleneğin geri döndüğü Avak Manastırı'nı gördükten sonra, bizi Erzincan'a güvenli ve sağlam bir şekilde ulaştırdı. Erzincan şehrini sekiz kez alt üst eden depremlerle derinliklerine devrilen zemin,

⁶⁴ C. Texier, a.g.e., Cilt 3, s. 147.

⁶⁵ Dictionnaire de Biographie Française, publiée par M. PREVOSTR d'AMAT, Tome 6, Paris, 1954, s. 1090.

kaosu hatırlatan şaşkın ve ilkel bir yapıya sahiptir.”⁶⁶

“Erzincan’da hacıları Ermenistan’dan çeken yalnızlıkların yakınındaydık ve Hıristiyanlığın ışığıyla aydınlatılan mezarında diz çökmeseydi, bir Hıristiyan’ın bu bölgeleri kusurlu bir şekilde keşfedeceğini düşünmüştük.”

“Bu yükseklığe ulaştığımızda, cılız çamların dikildiği bir vadiye indik. Belli ki yeni bir bölgeye giriyorduk. Topraklarına nüfuz eden tuzlar nedeniyle isimlendirilen eski Taranaghi yöresinin sınırına başlanacaktı. Güneyde Arzen ülkesine kadar uzanıyordu. Bu; bazı yazarların onu nasıl antik Chaldee topraklarında kabul ettiklerini açıklıyor. Suçlandıkları bu karmaşıklık daha ziyade tarihsel bir gerçekliktir. Çünkü Keldani ırkının başlangıçta bu bölgeleri politik hâkimiyetine olmasa bile en azından dinsel sembolüne tabi tutmadıklarına dair şüphemiz yoktur. Hıristiyanlık orada Babil ve Ninova tanrılarının kalıntıları üzerinde kurulmuştur. Tanrıça Anais’in Erzincan’da ve özellikle bıraktığımız Ani’de heykelleri vardı.”⁶⁷

“Yağ konusuna gelince, ülkede çok nadir görülmektedir, bir hasta için gerekli olan birkaç damla yağı Ermenistan’ın en önemli şehirlerinden biri olan Erzincan şehrinde faydasız bir şekilde aradım. Dahası Patrik ve piskoposların ayinlerde kutsalmaları için susam ve tereyağı kullanmak zorunda olduklarını bilmekteyiz.”⁶⁸

“Arzen kelimesi diğer iki Ermeni şehirlerinin isimlerinden oluşmaktadır, Arzingam veya Erize ve Erez ve Erzurum, yani Romalıların kenti Arzen ilkel (en eski) Arzen nüfusunun kalıntılarında oluşan şehir daha doğuda Fırat kaynaklarına yakın bir yerde konumlanmıştır, Selçuklu Türkleri şehri harap ettiğinde tarih 1049’dur.”⁶⁹

27. Par M. J. Saint-Martin, Mémoires Historiques Et Géographiques Sur L’armenie, Tome Premier, Paris, 1818.

Fransız oryantalist, Ermenistan uzmanı, gazeteci, 1824’ten 1830’a kadar da Arsenal Kütüphanesi’nde küratör ve yöneticilik yapan M. J. Saint-Martin(1791-1832)’in İlgili eserinde Erzincan şu suretle tasvir olunuyor:

“Eriza, Erez, halk dilinde Erzenga, Arzenka, Ezenga, Ezinge, Türkçe’de ve Arapça’da Arzendjian(Erzincan) veya Arzenkan. Egegheats hıttasının pek meşhur ve ve pek eski bir şehridir. Anahit mabudesine mahsus mezhebin mahalli olmakla, eski Ermenilerce maruf idi. Bu mezhebin mabetleri, Ermenistan’ın birinci patriği Kirkor(Türk imiş diyenler var) tarafından tahrip edilmiştir. Bu şehir Fırat garbında Kabil-Çardaklı Çayı’nın Fırat ile birleştiği mevkiin şimalindeki bir tepecik üzerinde idi.

Milâdi İsadın bir asır evvel, İkinci Dikran tarafından inşa edilmiş birçok mabetlerle tezyin edilmişti. Ermenistan’da müstesna bir mevki ihraz etmiş ve çok zamanlar, hatta Hıristiyanlıktan sonra bu şerefini muhafaza eylemiştir.

İlk Selçukî hükümdarlarının idaresi altında daha mühim bir şehir olmuş ve

⁶⁶ Par Eugene Bore, Correspondances Et Memoires D’un Voyageur En Orient(Doğu’da Bir Seyyahın Anıları Ve Mektupları), Paris, 1840, Tome Premier, 393-395.

⁶⁷ Bore, Tome Second, 12, 13.

⁶⁸ Bore, Tome Second, 103.

⁶⁹ Bore, Tome Second, 186-187.

zannolunduğuna göre Cengiz Han'ın halefleri devrinde, Timurlenk'in oğulları zamanına kadar, Moğol veya Tatarlar idaresinde kalmıştır. Bu fatihin zamanında Taharten adlı birinin idaresinde idi. Bu zat Timur ile ittifakı sayesinde hâkimiyetini muhafazaya muvafık olmuştur."⁷⁰

28. Research Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight In Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia, New York, 1833.

Ermenistan'da misyonerlik araştırmalarında bulunan batılı iki gezgindir. Amerikan kiliselerinin; (bu/ilgili) mezhepler, Türkler, Türkmenler, Kürtler, Persler ve bunların içlerinde yaşayanlar için ne yaptığını belirlemek üzere Kurul İhtiyat Komitesi bir soruşturma turu kapsamında Ermenistan'a iki misyoner göndermeye karar verdi. Bu iki kişiden biri, gezginlik deneyimi olması, Suriye'deyken tanıştığı Arapçaya aşinalığı ve birazcık pratikle insanlarla konuşabilecek kadar Türkçesi olması nedeniyle seçilen Rev. Eli Smith idi. Diğeri ise, sadece Akdeniz'e gitmiş olmasına rağmen, Eli Smith'e önemli ölçüde yardımcı olabileceği düşünülen Rev. H. G. O. Dwight idi.

Bu ikilinin görevlerinin, komiteyi tümüyle memnun etmek olduğu söylenebilir. Bu görevin sonucunda, bu iki yolcunun bağımsız dergilerde yer alan ilginç ve değerli gerçekler içeren binlerce sayfadan fazla el yazması elde edildi.⁷¹

Seyyahlar, Erzurum'un düşmandan, Ruslardan temizlendiği bir sırada(1828-1829 Harbi sonrasında) Erzincan arazisinden geçmişlerdir. Gezginlerin Erzincan'la ilgili gözlemleri şu şekildedir:

"Dağın diğer tarafında, Germery'den 12 saat uzaklıktaki Erzincan bulunmaktadır. Fırat'ın batı kıyısında, Kail'in o nehrele birleştiği yerde, eski Ermenistan'ın önemli bir kasabasıydı. Şimdi ise, Erzurum pašalığına ait, aynı adı taşıyan bir sancağın başkentidir. Ruslar başkenti alınca, Erzurum paşası kaçtı ve biz oradan geçtiğimizde hâlâ oradaydı ve düşman tarafından da rahatsız edilmiyordu.

Bizim alt tarafımızda yer alan küçük yeşil vadilerde, sürülerini otlatan Kürtlere ait birkaç siyah çadır vardı. Ön Asya'da bizden önce neredeyse hiçbir gezgin Türkmenlerle veya Kürtlerle karşılaşmamış olsa da bu ülkenin en uç noktasındaki bu kişiler, belki de gördüğümüz ilk kamp kurmuş konargöçerlerdi. Bu vadilerden birine inerken, bir saat durduk ve açık havada, yoğun bir yağmur altında, kızarmış bir kuzudan oluşan akşam yemeğini yedik. İlerleyince, sağda solda küçük tarlalar süren birkaç köylünün dışında, bereketli otlaklarla kaplı geniş bir ovaya açılan vadiyle karşılaştık. Vadinin ortasında, gördüğümüz tek büyük köy olan Lori, Germery'den yaklaşık sekiz saat uzaklıkta, sol tarafta belirli bir mesafede göründü ve bu tarafta oldukça büyük bir derenin karşısına geçtik. Baiboort'u(Bayburt) geçip ve Karadeniz'e dökülen bu dere, şüphesiz ki Jorokh'un(Çoruh) ana koludur. Böylece az önce geçtiğimiz sırt, İris ve Akampsis'in sularını ayırır; artık Ermenistan sınırları içinde olduğumuzu söyleyebiliriz. Etrafımızda bulunan verimlilik ve kasvetin bir karşımı

⁷⁰ Par M. J. Saint-Martin, Mémoires Historiques Et Géographiques Sur L'arménie, Tome Premier, Paris, 1818, 71.

⁷¹ Research Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight In Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia, New York, 1833, III-IV.

şeklindeki manzara tamamen Ermeni manzarasıdır, ovalar ve tepeler en yeşil çimenlikle örtülüdür; ancak bu manzarayı süsleyen bir ağaç veya çalılık yoktur. Ardından, ara sıra karla kaplanan Otlukbeli isimli yeşil bir sırt çıktı karşımıza. Burada, doğrudan yolda ve yol kenarında, büyük miktarda gaz üreten ve sarı renkli taşlı bir madde açığa çıkaran birkaç mineral kaynağı vardı. Bunlardan biri, Fırat'ın küçük bir kolunun yer aldığı bu vadide, görünüşe göre yaklaşık yirmi beş fit yüksekliğindeki yatakları ile bir höyük oluşturmuştu. Su tamamen kokusuzdu ve tadı Saratoga'nın ünlü sularının tadına benziyordu.

Germery'ye 12 saat mesafede bulunan Karakulak'ta durduk. Ermenistan'ın ilk köyünde, ilk olarak gezginlerin bu ülkede bulunduğu neredeyse tek konaklama yeri ile tanışmak çok uygun oldu. Bir ahırda uyuduk. Karakulak'ta, 8 veya 10'unda Ermenilerin yaşadığı 40 veya 50 ev bulunmaktadır. Komşu köylerde Ermeniler çoğunlukta ve bazı köylerde hiç Türk yoktur. Bugün İris'in sularını terk ettik, Jorokh'un sularını geçtik ve Fırat'ın sularına geldik; çünkü buradan Fırat'a doğru akan küçük bir dere bulunmaktadır.

10 Haziran. Başladıktan iki saat sonra Karakulak vadisinden ayrıldık ve çıplak bir sırt çıktık; bu bizi güneydoğu tarafında, üzerinde kasvetli bir buz kütlesi bulunan geniş bir karanlık karlı dağ olduğu yönünde bir beklentiye soktu. Buralar, Fırat'tan epeyce uzak bir yerde, eski bir Ermeni kantonu olan ve şimdilerde Erzurum paşalığının bir sancağı olan Tercan ilçesindeydiler. Bize başkentinin Keghe olduğu söylendi; burada iki ya da üç bin Ermeni ailesi bulunuyor. Bulduğumuz taraftan uğuldayarak esen soğuk rüzgâr inişimizi hızlandırdı ve dördüncü saatin sonunda Şeytan Deresi adlı bir vadiyi geçtik. Vadinin görünüşü ve namı, ismiyle müsemmaydı. Geçiş noktasında üç derin dağ geçidi birleşerek tek bir geçit haline gelir. Keskin dönemeçleri ve yüksek sarp kayalıkları, siz ortasına varıncaya kadar, pusuya yatmış bir orduyu gizleyebilir. Her iki tarafta da neredeyse dik bir yükseliş gösteren kayaların ve gevşek taşların üzerinden dolanan yolun zorluğu, kaçış olasılığını azaltacaktır. Tatar rehberimizin bizi uyardığı dört tehlikeli geçişin üçüncüsündeyiz ve korkularının asılsız olmadığına kanıtı olarak, burada soyguncularla savaşırken sakat kalan parmaksız elini işaret etti. Yolda duran bazı nadir mineralleri toplamak için bir anlığına durduğumuzu ve bulunduğumuz yerde altımızdan akan berrak bir derenin ivedi bir şekilde taslağını aldığımızı itiraf edersek, olağandışı sinir zayıflığıyla suçlanmayacağız.

Hemen Fırat'ın kuzey koluna geldik ve atlarımızı kuzey kıyısı boyunca iki veya üç saat sürdükten sonra, yorgun atlarımız çimlerde otlasın diye küçük bir çayırdaki durduk. Bu nehir, Yunan ve Roma yazarları tarafından uygun Fırat olarak kabul ediliyordu, ancak Ermeniler buraya Murat Çayı adını verdi. Burası, üzerinde sadece birkaç sedir ağacı bulunan çorak dağlarla çevrilidir. Buraya otuz milden daha yakın bir alanda yerleşik bir ev görünmüyor ve bir veya iki tanesi tatarlara ait olan ve soyguncular tarafından öldürülen gezginlerin mezarları, bu kadar ünlü bir nehirle ilk kez karşılaştığımızda bir kişinin duygularını harekete geçiriyor. Bulduğumuz çayırdaki ağaçların altında uzanırken, üzerimizden gök gürültülü bir sağanak geçti ve dağdan dağa yankılanan muazzam gürültüsü ile zaten kasvetli olan ortamı daha da korkunç bir hale getirdi. Gecikme, Aşkale'ye kadar 16 saat sürecek olan yolculuğumuzda bizi taşımaları için, atlarımıza gerekli gücü geri kazandırmadı. Aradan dört saat geçmesine rağmen,

atlarımızın daha fazla ilerleyemeyeceklerini gördük. Gece yaklaşmıştı, bardaktan boşalırcasına yağmur yağıyordu, sabah yola çıktığımızdan beri içinde oturulan bir ev görmedik ve postaneden daha yakın bir yer olmadığını da biliyorduk. Neyse ki bir köylü, yolun sol tarafında kalan kısımda, yoldan biraz uzakta bir köy bulabileceğimizi söyledi. Yüklerimizi en güçlü atlara transfer ederek ve en zayıflarına liderlik ederek, gecedan olmadan köye ulaşmayı başardık.

Köyümüz on veya on iki Türk evinden oluşuyordu. Adını kaydetmedim, ama kaldığımız yeri çok bariz bir şekilde hatırlıyorum. Bulduğumuz ahırdansa, grubumuzun geri kalanının yaşlı bir beyefendinin ve hanımın evinde daha rahat edeceğimiz sonucuna varıldı. Burası, en küçük ve en fakirlerden biri olması dışında, genel olarak Ermenistan'ın yeraltı evleri hakkında bir fikir verecektir. Sadece odaların sayısını ve büyüklüğünü artırmak zorundasınız ve ister Türk ister Ermeni olsun, en iyilere sahipsiniz. Duvarların üçünün tamamen toprağa gömülmesi ve sadece kapıyı yerleştirmek üzere yeterince alan kalacak şekilde dördüncü duvarın ön taraftaki açık alana konumlandırılması suretiyle bir tepenin yamacına yapılmış bir evdi. Damda, tepeyi neredeyse orijinal şekline döndüren bir toprak yığını vardı ve ön tarafı, bazı hayvanların yuvalarını andıran bir görünüme sahipti. Duvarları kaba yuvarlak taşlardan yapılmıştı; damı, ağaçların çentiksiz dallarından oluşuyordu, onları korumak için kasıtlı olarak yakılarak karartılmıştı veya günlük ateşle tesadüfen kararmıştı ve zemini ise çıplaktı. Etrafında mutfak ve çeşitli mutfak eşyaları bulunan doksan dokuz ilâ yüz yirmi iki metre (18-20 feet) karelik bir tek odadan oluşuyordu. Bir direğin yanında iki taş arasına bastırılan bir çeşit peynir vardı. Damın yapımında kullanılan çubukların bir benzerinin ucundan bir torba yoğurt sarkıtılmıştı. Başka bir bölümde yaklaşık iki metre (183 cm / altı fit) uzunluğunda silindirik bir yayık asılıydı. Odanın orta kısmında, ısıtıldığında fırın işlevi gören bir kuyu vardı. Bir köşede iki buzağı duruyordu. Ateş yakıp bize halı ve minder vermek için doğrulan yaşlı ev sahibimiz yüksek sesle ve dünyanın değersiz olduğunu hissettiren bir ses tonuyla "la ilahe illallah, Muhammedun rasulullah" (Allah'tan başka ilâh yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir) diye haykırdı. Evini ve tüm malzemelerini bütün gece bize bıraktı ve böyle bir konaklama için minnettar bir şekilde deliksiz bir uyku çektik.

11 Haziran. Ne tarafa gitmemiz gerekiyordu? Germery'de sadece birkaç yeni at temin edebilmiştik, Karakulak'ta ise hiç yeni at edinemiştik; bizi buraya getiren atların çoğu Sheheran'dan (Şiran?) gelmişti. Dün pes ettiler ve biri yolda öldü, böylece onları azletmek zorunda kaldık. Bu köyde de hiç at yoktu. Sunulan tek çareye başvurduk ve öküz arabalarına bindik; Amerika Birleşik Devletleri'ndeki büyük öküz arabaları gibi değillerdi. Bunlar savaş arabaları olmalıydı. Bu arabaların gövdesi, birbirine tutturulmuş keresteler üzerinde sivri üçgen biçimli hafif bir trabzan şeklindeydi. Tekerlekler küçüktü ve sağlam bir tahtadan oluşuyordu, onlarla birlikte dönen bir oluğa sıkıca tutturulmuştu. Boyunduruk düz bir çubuktan ve yaylar yerine, her öküz için içinden iki çubuk geçiyordu ve boynun altına bir ip ile bağlanmıştı. Bükülmüş ham bir deri kordon, bir zincire bağlıydı. Bu tür beş araca bagajımızı yerleştirip kendimiz de bindik ve yola çıktık. Bizim bindiğimiz, eski ev sahibimize aitti ve neyse ki yardım için karısını da yanına almıştı; çünkü bizi çeken küçük hayvanlar o kadar kötü eğitilmişlerdi ki, her ikisi de önlerinden gidip hayvanlara vuruyordu ve onları zapt

ederek tepeden aşağıya doğru bodoslama (tepetaklak) bir şekilde gitmemizi güçlükle engelleyebiliyorlardı. Düzenli bir yol olmadığından, arabalar zaman zaman dengesini kaybediyordu ve dingile hafif bir şekilde bağlı olan gövde, üzerindikilerle birlikte çamura gömülüyordu.

Arabalara bağlı olan hayvanları sık sık değiştirmek için normal yoldan uzakta o köyden o köye gittik ve daha fazla insan gördük. Temiz ve iyi niyetli görünüyorlardı, bize kibar ve saygılı bir şekilde eşit davrandılar ve kendilerinde, Ön Asya Türklerinin kibirli hallerinden eser yoktu. Bununla birlikte, üşengeçliklerine tahammül edemedik ve kendi itiraflarına göre cahillerdi. Her köyde sadece molla ve bir ya da iki kişi okuma biliyordu. Evleri daha önce anlatılanlar gibiydi, ancak birçoğu daha büyüktü. Ancak bizi aile odasına almak yerine, düzgün bir şekilde ahırını gösterdiler. Onlardan birini tarif edeceğim ve bundan sonra bir köyde durduğumuzda, konaklama yerimizin böyle bir yer olabileceğini her zaman söylenmeden hayal etmelisiniz. Bu evler de diğerleri gibi toprak altında ve belki de ev sahibinin aile odasına bir kapı ile bağlıdır. Bir köşede bir baca bulunur ve öncesinde ahırın geri kalanından alçak bir korkulukla ayrılmış ve belki de bir veya iki basamakla yukarıya doğru yükseltilmiş kare bir muhafaza ile çevrelenmiştir. Bu alanın ortasında, bacadan ön taraftaki girişe kadar ocağın genişliğinde olan ve yerdeki iki paralel çubuğun sınırladığı bir geçiş, bu alanı bir yatak eninde iki uzun bölüme ayırır. Yerlilerin konaklaması için bu alanda yere saman, hasır, halı ya da bir yatak, yayılır. Damın bu alan üzerine denk gelen kısmı, ahırın geri kalanındaki kısmından daha yüksek olur ve bir kereste yardımıyla bir kemer şeklinde yükseltilir; ateş yakılan yerin önünde bulunan yaklaşık yirmi beş ilâ elli santimetre karelik (dört ilâ sekiz inç kare) bir delik vasıtasıyla da ahırın tek ışık kaynağı sağlanmış olur. Böylesi, bu tür konaklamaların en iyisidir; daha kötü şartlarda olanlarda yolcunun köşesiyle hayvanının kaldığı yeri birbirinden ayıran şartlardan biri ya da diğeri yetersizken, en iyilerinde ise tamamen farklı odalarda konaklama söz konusudur. Hayvanların meralarda otladığı bu mevsimde, ahırlar boş ve hayvan pisliğinden arındırılmış oluyordu, böylece koku ve pislikten şikâyet etme durumumuz olmuyordu.

Tatar rehberimiz kendisini artık tamamen rahatsız hissediyordu. Uyuşuk hayvanlarımızın hızını artırmak için kamçısının artık çok az etkisi vardı ve Rus yönetiminin etkisi altındaki köylü, Ön Asya'nın menziljies(?) ve siirijies(?)'leri gibi, ofis ve menzil-emry(?) konularında o kadar da saygılı değildi. Bu çıkmazda, bizi uyduruk (kurgusal/suni) bir otorite üstlenmemiz ve ilerlememizi hızlandırmamız için teşvik etti. Yolda, seyahat amacımıza ilişkin olan ve hayal dünyasına giren her türlü söylentiden bahsetmişti; ama en çok hoşuna giden, grubumuzda bulunan kişi sayısının da uygun olması nedeniyle, Rusların Erzurum'u tahliye etmesini sağlayacak elçiler olmamızdı. Bu tür yanlışlıkları yasaklamak boşuna idi; çünkü dili kanunsuzdu ve (söylediklerinin) etkilerine her zaman karşı koyamadık. Sahte ve uyduruk namımız, bizim bilgimiz olmadan, Amasya'da bir şirketteki bir Ermeni'yi, vergi tahsilcisinin suçlamalarından korudu. Tokat'ta iki Ermeni bize büyük bir saygı ile yaklaşıp ellerimizi öpmüş, kişi başına düşen vergiden kurtulmalarını sağlamak amacıyla diplomatik otoritemizi kullanarak vali ile arabuluculuk yapmamızı istemişti; bundan önce neredeyse hiç ayrılmamıştık. Karahisar yakınlarında, yağmacılık alışkanlıkları Ruslar tarafında aşırı

derecede iğrenç görülen bir Kürt partisi ile karşılaşan Muhammed, sahte amacımızı duyurup başarımız için dua etmelerini emretti ve sonra, karşısındakiler ellerini kaldırıp içtenlikle yolculuğumuzun huzur içinde geçeceğini kabul edince eski soygunculara güldü. Ama bu artık bir jest değildi. Ciddi bir şekilde, kendi otoritesinin sona erdiğini ve bize verdiği karakterle insanları tehdit etmek ve onları azarlayarak kendi istediğimiz gibi kişiler yapmak üzere artık otoritenin bizde olduğunu söyledi. Tabii ki, dayatmaya ya da adaletsizliğe karşı koyamadık; ancak son olayların bir şeyleri bu kadar değiştirdiğini gördüğümüz için keyifliydik; Türkiye'nin kalbinde, Avrupalılar olarak bizler Türkler üzerinde kendi Tatarlarının herhangi birinden daha fazla otoriteye sahiptik.

Gün boyunca dört köyden geçtik, her birinde yaklaşık elli-altmış ev vardı, bunlardan birinde Ermeniler yaşıyordu ve gece saat 12'de bizi su seviyesi arabalarımızın gövdelerine kadar çıkan gür bir dreden geçirdi. Daha uzak kıyısında Erganmazar köyünde durduk. Bir kilise ve bir rahibin olduğu ama bir okulun bulunmadığı bu köyde yirmi Türk evinin yanı sıra kırk tane de Ermenilerin yaşadığı ev vardı. Civardaki köylerde de okul yoktu; bize söylendiğine göre, birkaç erkek çocuğa kışın rahipler tarafından eğitim veriliyordu, ancak bu öğrenciler öğrendiklerini yaz aylarında unuttuyorlardı. Ermenilerin Gürcistan'a gitmek üzere yola çıkmaları dün de bugün de herkesin gündemine oldu. Ruslar, nerede olurlarsa olsunlar, Hıristiyan nüfus sayımı yaptılar ve şimdi onlarla birlikte büyük bir kısmını kendi topraklarına taşıyorlar. Bu köydeki ve komşu bir köydeki Ermeniler biz oradayken gitmeye karar verdiler; söylediklerine göre, geride yalnız kalmak istemiyorlardı ve Ruslar gittikten sonra Türklerden intikam almak istiyorlardı."⁷²

29. P.V. Tschihat Scheff, Reise Nach Hoch-Armenian İm Jwahre 1858, Gotha 1867.

Tanınmış gezgin batılı coğrafyacısıdır. 1847-1863 yılları arasında Anadolu'nun hemen birçok yerini gezmiş olup, o zamana dair gayet kıymetli bilgiler vermektedir. 10 Mayıs 1858'de İstanbul'dan yola çıkan gezgin, 11-17 Haziran 1858 günlerini Erzincan yöresinde geçirmiştir.

16-17 Haziran'da Tercan'da araştırma yaparken görülmektedir. Kötür Köprüsü'nde incelemeler yaptıktan sonra, Edebük, Kargın arazisini de yakından gözlemiştir. Kumlar mevki de coğrafi açıdan incelemeye değer bulunmuştur. Tuzla Suyu'na Tercan çayı adını vermektedir.

P.V. Tschihat'ın ifadesine göre Evrencik/Gevrenci'de kilise harabesi vardır. Bu yapı şimdiye kadar kimsenin ilgisini çekmemiştir.⁷³

30. Salnamelerde Erzincan, Salnâme-i Vilâyet-İ Erzurum 1288/1871, Erzurum Vilâyeti matba'sında tab' olunmuştur, Ketebehû Hurşîd Er-Rüşdî, Hazırlayan Naci Okçu-Hasan Akdağ, Erzurum 2010.

Salnâme Farsça sâl (yıl) ve nâme (mektupi kitap) kelimelerinden meydana gelmiştir. Aynı manada nev-sâl kelimesi de kullanılır. Bunlar Türkçe'de "yıllık" kelimesi ile de

⁷² E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight, p. 113-120.

⁷³ P.V. Tschihat Scheff, Reise Nach Hoch-Armenian İm Jwahre 1858, Gotha 1867.

karşılanır.⁷⁴

Salnâmeler genel olarak ilgili vilâyetin geçmiş yıllarını veya bir yılın bütün olaylarını her nevi icraatını, istatistik, ticaret, sanayi, iktisat, tarih, fen ve biyografi bilgilerini özet halinde her sene tertip edilen ve neşredilen eserler hakkında kullanılan bir tabirdir.⁷⁵

Salnâmeler devletin yıllık olarak çıkarttığı yazılı belgelerden biridir. Ait olduğu vilâyetin tarih, coğrafya, jeolojik ve idari yapısı hakkında tafsilatlı bilgi veren mükemmel istatistik cedvellerini içeren bilgilerdir.

Erzurum Vilayet Salnamesinde Erzincan Sancağı'na dair bilgiler şu şekildedir:

Erzincan Sancağı'nın Ma'mûlât ve Mensûcâtı

Livâ-i mezbûrun makarrı olan Nefs-i Erzincan'da haffâfiye ve sarrâciye ve mûytâbiyye ve ehrâm ve seccâde gibi her nev' ma'mûlât-ı pirâye-i çâr sûy-ı husûl ve demir ve gümüşe müte'allık şeyler dahî ma'mul olarak bu cümlede nühâs ma'mûlâtı Merkez-i Vilâyete ve mahall-i sâireye irsâl ve senevî on bin kıyye mikdârı nühâs i'mâl edildiği gibi mensûcâtdan havlu ve hamâm takımı ve yünden ma'mûl çatma yastık ve oda döşemesi ve iplik alacaları ve bazı karyelerde Acem şalına müşâbih bir nev' şal nesc ve i'mâl ve emtia-i mezkûreden Derûn-ı Livâ'da belağan mâ-belağ sarf olunduktan başka Dersa'âdet ve Merkez-i Vilâyet ve mahall-i sâireye dahî irsâl ile sarf ve fûrûht olunduğu misüllü Livâ-i Mezbûr tevâbi'inden Kemah ve Kuruçay ve Kuzucan Mazgîrd ve Ovacık Kazâlarıyla Gercanis Nâhiyesi Kur'âsında kilim ve keçe ve eldiven ve çorap ve aba gibi yünden ma'mûl emti'a-i rehîn mevki'-i husûl olub derûn-ı livâ ve etrâf ve enhâra sarf ve fûrûht olunur.

Erzincan Sancağı'nda Olan Ormanlar

Ovacık ve Mazgird Kazâları'nda tûlen ve arzan beşer saat mikdârı büyük ormanıklar olub ekseri pelit ta'bîr olunan meşe ve ba'zen kavak ağacından ibâret olmakla bu ormanlar yalnız Kazâin-i Mezkûr'un ahâlîsi ihtiyâcâtına sarf olunur.

Kuzucan Kazâsı'nda tûlen beş arzan bir saat imtidâdında kavak ve meşe ve ceviz ağaçlarıyla mahlût kezâlik kebîr ormanlıklar olub Kazâ-yı Mezbûr ahâlîsi hânelerine götürüb ihrâk ederler ve bu ormanlıkların bir ciheti Kiği Kazâsı'na muntehi olur.

Gercanis Nâhiyesinde müteferrik olarak tûlen ve arzen üçer ve dörder saat mikdârı ormanlar olub ekserî eşcârî çam ve meşe ağacından ibârettir. Mezkûr çam ağaçlarından arabalar ile Erzincan ve Kemah ve Eğin Kazâları'na sevk ve fûrûht edilir ve Keban Ma'den-i Hümâyûnu Kalhânesi için dahî nehren sevk ve isâle kılınır.

Kuruçay Kazâsı cebellerinde bazı ufak ormanlık olub yalnız mahrûkât-ı mahalliyeye sarf kılınır.

Erzincan Sancağı'nda Olan Enhâr

Nehr-i Fırât Erzincan ve Kemah Kazâları vasatından cereyân ederek Keban Ma'den-i Hümâyûnu civarında Çat nâm mahalde nehr-i Murad ile birleşir ve Gercanis Nâhiyesi

⁷⁴ İslam Ansikopedisi, "Salnâme". Cilt 10, MEB, İstanbul, 1997, s.134.

⁷⁵ Mithat Sertoğlu, "Salnâme", Osmanlı Tarihi Lügatı, İstanbul, 1986, s.297.

dağlarında nebe'an ve Kemah cihetine cereyân eden K m r ayı dah  mezkûr nehr-i Murad'a munsab olur.

Ovacık Kazâsı'na merbut ziyâret karyesinden nâbi olan Munzur suyu denilen nehrin bazı ufak nehirlere ile birleşmesinden nâşî kesb-i cesâmet ederek Mazg rd ve Çarsancak Kazâları der nundan mürur ile Nehr-i Murad'a karışır.

Kuruçay Kazâsı'nda Kandil karyesinden nebe'an ve şimâlden cenuba doğru cereyân eden Kandil Nehri dah  bazı ufak sular ile birleşdikten sonra Karabudan  ayı nâmını alarak Hosta seffinesi civârında Nehr-i Fırât'a munsab olur.

Enhâr-ı mezk renin Erzincan Sancağı dâiresinde bulunan mahallerinde suyunun azlığı ve bazı mevânı'nın v c d-ı hasebiyle kelek işleme kâbil olamaz fakat yalnız Nehr-i Fırât'da Kemah'dan aşığı kelek işlemekte olup Eğin ve bazı mahall-i kar beye zâhire ve sâire nakl eder.

Erzincan Sancağı'nda Olan Kaplıcalar

Erzincan Kasabası'nda iki saat mesâfede Norgah ve  akırman Karyeleri meyânında kükürtlü ve harâreti mu'ted l bir kaplıca olup bazı emr za nef'i vardır.

Kuzucan Kazâsı'nda Hasan Gazi ve Bozağa Karaderbend  Karyeleri meyânında bir aded kaplıca olup emr z-ı cildiyye nef'-i mücerreb olmakla pek çok adamlar li-eclil-istişfâ yıkanurlar.

Mazgird Kazâsı'nda Bağın Karyesi civârında bir aded kaplıca olup r h ve sızı gibi illetleri dâfi'dir.⁷⁶

31.Fred Burnaby, At Sirtında Anadolu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

1876 yılında bir İngiliz subayı, yanında uşadı ile birlikte Anadolu'yu baştanbaşa dolaşır. O günün zor koşullarında yapılan bu maceralı yolculuğun tek bir amacı vardır: Osmanlı Devleti'nde azınlıkların durumunu yerinde görmek. O yıllarda Avrupa kamuoyunda Osmanlı'da azınlıklar meselesi ile ilgili pek çok haber yazılmakta, çizilmekte ve konuşulmaktadır. Pek çok seyahatnameye imza atan Albay Fred Burnaby'nin yerinde yaptığı tespitlerden sonra kaleme aldığı bu kitap Batı'da çok büyük ilgi görmüş ve adeta "bestseller" olmuştur. Oldukça ilginç gözlemlerin yer aldığı At Sirtında Anadolu, bir "Garplı" nın gözünden "Şark" ın dinden kültüre, müzikten batıl inançlara kadar uzanan zengin ve renkli bir panoramasını ortaya çıkarmaktadır.⁷⁷

Seyyah, Arapkir'den Erzincan Eğin'e yönelen yolculuğunu şöyle anlatmaktadır:

"Heybetli bir tepenin doruğuna ulaştık. Aşadıda büyük bir ırmak gördük. "O nehrin adı nedir?" Diye sordum. "Fırât" diye rahatlatıcı bir yanıt aldım. Demek sonunda Fırât kıyılarına varmıştık-bulduğumuz noktada yaklaşık 120 metre genişliğinde, yaklaşık 3 metre derinliğinde büyük bir ırmaktı. Çok sayıda iri kaya parçası nehrin yatağını kısmen dolduruyordu. Dalgalar, bu engelleri aşarken havada iyice yükselerek sularını

⁷⁶, Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum 1288/1871, Erzurum Vilâyeti matba'sında tab' olunmuştur, Ketebeh  Hurşid Er-R şid , Hazırlayan Naci Okçu-Hasan Akdağ, Erzurum 2010, s. 213, 216, 218, 220.

⁷⁷ Fred Burnaby, At Sirtında Anadolu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 29-30.

sıçratıyordu. Çağıldayan suların sesini bulduğumuz yükseklikten dahi rahatça duymak mümkündü.

Dünyaca ünlü nehrin kenarından ilerlemeyi sürdürdük. Patika sert kayalardan kesilerek yapılmıştı. Kimi yerlerde yolun genişliği bir metreden fazla değildi. Atların ya da binicilerin dar boğazdan aşağı yuvarlanmalarını engelleyecek bir korkuluk ya da duvar yapılmamıştı. Az sonra yol, dağlarda kıvrılarak bizi daha yukarılara doğru götürdü. Aşağımızdaki nehir ancak gümüş bir iplik genişliğinde görünüyordu.

Dağın yamaçlarının aşağı kısımları asmalarla kaplıydı. Sağda solda beyaz taştan birkaç bağ evi görülebiliyordu. Evlerin, bağ bozumu mevsiminde buralarda ikamet eden Ağın'lı zengin Türklere ait olduğunu öğrendim.

Aşağımızda bazı balıkçılar, hasır örgüsünden yapılmış bir kayıkta oturuyorlardı. Gal kayığına benziyordu, ama çok daha büyük boyutlardaydı. Balıkçılar bir tür ağla balık avlıyorlardı; içlerinden biri aynı türden ağın küçüğünü onarmakla uğraşıyordu harıl harıl.

"Burada güzel balıklar yakalanır", dedi rehber. "Kimileri 100 okka(yaklaşık 260 libre) ağırlığındadır. Halk bunları tuzlayıp kışın yer."

Yolun ortasında yere uzanmış yatan hasta askerlere rastladık. Birliklerinden ayrı düşmüş, güneşleniyorlardı. Taburlarının onlardan, iki saat önde olması hiç umurlarında değildi.

"Neyiniz var?" diye sordum adamlardan birine.

"Yürümekten ayaklarım şişti," yanıtını verdi, aynı anda donmuş ayaklarını göstererek."

"Peki ya sizin?" dedim diğerine.

"Ben efendi, bitkinim, açım."

"Yoksa kahvaltı etmediniz mi?"

"Hayır."

Sonra askerlerin yirmi dört saattir hiçbir şey yemediklerini öğrendim! Levazım bölüğündeki bu çöküşten hiç şikâyetçi değillerdi. Adamlar, içerinden birinin diğer yoldaşlarıyla paylaştığı sigarayla avunuyorlardı.

Güzergâhımız bizi yüksek kayalıklardan geçiriyor. Kayalar garip, süslü şekiller halinde kırılmış; Fırat'ın her iki kenarında şaha kalkmış, aşağıdaki sulara tepeden kaşlarını çatarak bakıyorlar. Bir yerde kubbeler, sivri tepeli kuleler kabartma resim gibi göze çarpıyor; diğer yerde adeta bir heykeltıraşın elleriyle şekillendirilmiş benzeyen bir insan figürü çıkıntı yapan bir taşın üzerinde dengede, uçuşumun eşiğinde duruyor.

Nehrin kenarları boyunca çok miktarda dut ve elma ağaçları var. Ağaçları ardımızda bırakıyoruz. Yol durmadan yükseliyor. Suların 400 metre yüksekliğindeyiz. Görkemli nehre tepeden bakıyorum; yılankavi kıvrımlarını ayaklarımızın altında döndürüyor. Kıvrımlar bükülüyor, köpürüyor, kayalıkların ardında kayboluyorlar. Daha yükseğe tırmanıyoruz.

Bitki örtüsü karlarla örtülmüştü artık. Patika, ıssız topraklardan birkaç kilometre devam ettikten sonra bir vadiye indi. Karşımıza Ağın çıktı.

Uzunlamasına, dağınık bir yerleşimi olan kasabanın nüfusu 10.000'di ve Arapkir'e çok benziyordu. Gideceğimiz yere varmadan önce atlarımızla pek çok evin damından geçtik – gideceğimiz ter Ermeni bir tüccarın eviydi, bizim orada konaklamamız için kendisi evden çıkmıştı. Ertesi gün kaymakamı ziyaret ettim – İtalyanca'yı epey iyi konuşan ufak tefek bir adamdı. Şimdiki görevinde sadece yedi aydan beri çalışmaktaydı. Kaymakam, Konferans'ın başarısız geçtiğini ifade etti –daha önce de duymuştum bu haberi- Kısa süre sonra ziyaretim sona erdi.⁷⁸

Otuzaltıncı Bölüm

Ermeni kilisesine gittim. Yerlere camilerdeki gibi kalın İran halıları serilmişti. Duvarlarda şatafatlı çerçeveler içinde birkaç resim asılıydı. Binada dindar bir kalabalık vardı; galeriler, kafes perde nedeniyle yüzleri görünmeyen kadınlarla doluydu. Ancak perdedeki deliklerden merakla bakan ıslık ıslık gözler, bir erkeğin düşüncelerini o tarafa yöneltmek için yeterliydi.

Papaz, birkaç küçük oğlanın yardımıyla elbiselerini giydi. Günlük giysisinin üzerine sırtı altın haç işlemeli, sarı ipekten, ciddi bir giysi giydirildi. Diğer oğlanlar, ellerinde uzun mumlarla koşuşturuyor, birbirlerinin önüne geçmek için adeta yarışıyorlardı. Ve nihayet ayın başladı.

Koro iki ilahi söyledi –biri, yabancı konuğun milliyetine bir iltifat olsun diye İngiltere Kraliçesi için, sonraki ise padişah içindi. Ardından yaşlı papaz cemaate seslendi. Ermeni mezhebinin ölümcül düşmanı Rusya'ya karşı savaşta padişaha yardım etmek üzere ellerinden geleni yapmaları gerektiğini söyledi.

Kaymakam kilisede yanımda duruyordu, vaazdan memnun kalmışa benziyordu.

“Güzel! Çok güzel!” dedi. “Papaz içten mi konuştu diye merak ediyorum.”

Saygıdeğer Türk'ün daldığı derin düşünceler aniden kesintiye uğradı. Bir böcek ısırmıştı kendisini.

“Bu Ermeniler çok pistir, yıkanmazlar.” Diye ekledi. “Hadi gidelim.”

Kaymakam, iki tarafta uzanan sıraların arasındaki dar koridorda yürürken herkes başını eğerek selam verdi. Oradan ayrılıp Protestan kilisesine gittik.

Burası papazın evine ait büyükçe bir odadan ibaretti. Biz içeri girince oğlanlar, İngilizce bir ilahi okudular. Dilimizi bilen papaz, öğrencilerine Latin alfabesini yalnızca okumayı öğrettiğinden anlamlarını bilmedikleri halde sözcükleri pek fena telaffuz etmiyorlardı. Odada hiçbir resim ya da heykelcik yoktu. Sade bir vaftiz kurnası odanın tek süsüydü. İlahi sona erdikten sonra papaz, üzerine ayrıca bir giysi giymeden, bir iki dolaysız, faydalı cümleyle cemaatine seslendi. Nasıl ki Sezar'a vergi ödemek Yahudilerin görevi idiyse aynı şekilde tüm gerçek Hristiyanların da Türk otoritelerine saygı duymaları gerektiğini; Türklerin, bütün dinlere baskı uygulayan bir devletle büyük bir mücadeleye girmenin arifesinde olduklarını, dolayısıyla yakın gelecekteki

⁷⁸ Fred Burnaby, a.g.e., s. 231.

mücadelesinde devlete yardım etmenin, padişah uğruna kanlarının son damlalarını akıtmanın tüm Ermeni Protestanların görevi olduğunu söyledi.

Kasaba sakinleri tüccar bir topluluk değildi. Çoğunun geçim kaynağı tarımdı. Ülkenin iflas bayrağını çekmesi nedeniyle epey şikâyet işitmek mümkündü. Pek çok çiftçinin birikimlerini Türk tahvillerine yatırdığını, sermayelerini kaybettiğini öğrendim. Bana bu bilgiyi aktaran Rum doktor, uzun yıllardır Ağın'da oturmaktaydı.

"Türk doktorlar hakkında ne düşünüyorsunuz?" diye sordum.

"Çok cahiller." Diye yanıtladı; "anatomi ve benzeri derslerin uygulamalı okunmasına izin verilmeyen bir ülkede ne bekleyebilirsiniz ki?"

"Otopsi yapılmasına izin verilmiyor mu yani?" diye sordum.

"Hayır. Hastanın zehirlenerek öldüğünden emin olsanız bile bedeninin ölüm sonrasında incelenmesi için izin almak çok güç. Neticede insanları zehirleyenler cezasız kalıyor. Türk cerrahlar öylesine cahildir ki, ortalama bir ameliyatı gerçekleştirmek bir yana, atardamarı bile dikemezler."

Az sonra İtalyanca sohbetimize kaymakam da katıldı. Dini konularda bağnaz, eğitim düşmanı olan eski Türk okulunda kusurlar bulmaya başladı.

"Ben bir Hristiyan ile Müslüman arasında hiçbir ayırım yapmam," dedi kaymakam. "İnananları dürüst olduğu sürece tüm dinler iyidir."

"Bize aslında yaşlı Türkler için okullar lazım," diye devam etti; "onları çağa uydurmaya zorlayacak, "Babam için yeterli olan şey, bana yetmez mi?" şeklindeki eski deyişi unutturacak bir şey. Yaşlı nesil bu anlayışı aklından çıkarana dek Osmanlı Devleti'nde pek ilerleme olmaz. Bir seferinde bir şirket, Diyarbakır'dan İstanbul'a demiryolu döşemeyi teklif etmişti. Sultan Abdülaziz, siz İngilizlerden borç aldığı paraları saraylarda ve haremde harcamasaydı demiryolu döşenebilirdi. Burada etin yarım kilosu bir peniye satılıyor; limanlarımızda aynı miktarda ete dört peni ödemek zorunda kalırsınız. Maden ocaklarımız da var, ama bunları işletsek bile madenleri taşıyacak araçlarımız yok. Altı aydır Ağın'dayım, diye devam etti. "Her an görevden alınabilirim. Yaptığınız bütün işlerin sizin yerinize geçecek kişi tarafından bozulma olasılığı olunca çalışıp halkın durumunu iyileştirmeye şevkiniz kalmıyor. Biz kaymakamlar az para alıyoruz." Diye ekledi. "Geçinmeye yetmiyor bu para. Daha iyi maaş alsak, konumlarımız daha kalıcı olsa, bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda daha az rüşvet yaşanırdı."

"Civarda çok sayıda Rus ajanı bulunduğu inaniyor musunuz?" diye sordum.

"Kuşkusuz; özellikle de Erzurum'da, orada Ermeni din adamlarıyla entrikalar çeviriyorlar. Diğer şehirlerde Ermenilerin Ruslara anlatacak fazla şeyleri yok. Ruslar, iki imparatorluğun sınırı yakınlarında diğer yerlerdekinden daha az sevilir. Avrupa'da hakkımızda çok sert konuşuluyor," diye devam etti kaymakam. "Bulgaristan'daki katliamlar çok korkunçtu, birkaç fanatiğin işiydi ve Rusların kıskırtmasıyla gerçekleşti. Tüm Türk milletinin birkaç Çerkes'in yaptığı fenalıklarla

değerlendirilmesi bizlere haksızlık oluyor.”⁷⁹

Otuzyedinci Bölüm

Yaklaşık yirmi defa kar yağınlarına devrildikten sonra Hasta Han’a vardık. Burası yol kenarında seyyahlar için inşa edilmiş bir evdi. Yaşlı bir Türk tarafından işletiliyordu. Hancının söylediğine göre civardaki Kürtler bütün yazı komşularını soymakla geçirmişler, neredeyse hiçbiri yargı önüne çıkartılmamıştı.

“Sığırlarımıza el koyuyorlar,” dedi adam, “zaptiyeye rüşvet yediriyorlar. Burada hiçbir şekilde düzen yok. Padişahın hâkimiyeti altındaki topraklarda padişahlık yapmasını istiyoruz.”

Sonradan Erzurum’daki İngiliz konsolosundan, Türklerin Kürtler hakkında anlattıklarını önemli ölçüde doğrulayan bir hikâyeye dinledim.

Sonra Fırat’ın neredeyse yatağına dek inmek zorunda kaldık. Burada bakır cevheri izleri vardı. Az ilerde demir cevheri benzeri bir şeyin dağın yamacını kapladığı bir yere vardık; Birkaç kilometre doğuda toprakta köylülerin yakacak niyetine kullandıkları bir madde bulunduğunu öğrendim rehberden. Bilgiyi bana aktaran kişinin söylediğine göre, bu madde katı ve siyahtı, parlak bir alev veriyordu. Demek ki, yörede büyük olasılıkla kömür bulunuyordu.

Kemah’a yaklaştığımızda Fırat giderek daraldı; pek çok yerde eni otuz metreden fazla değildi. Nehir çok hızlı akıyordu. Ne kar iyi yüzücü olursa olsun, hızlı akıntının içine düşen herhangi bir insanın sağ kurtulma şansı zayıftır. Sularla birlikte dağ yamaçlarından aşağı sürüklenen iri kayalarla gevşek taşlar, yer yer nehir yatağını tıkıyor, suların akışını bir an için durduruyordu. Nehir kabarcıklar çıkartarak kayıyor ve çağılıyor; iri kaya parçalarını öfkeyle kamçılıyıp, bunların üzerinden sıçırıyor en az bin üç yüz metrelik bir düşüşle ummana doğru akıyordu.

Kemah kaymakamı ile birkaç arkadaşı kasabanın varoşlarına yakın bir yerde cirit oynuyorlardı. Çok hoş bir manzaraydı. Güneş karla kaplı dağların üzerinde batmaktaydı; nehir ayaklarımın altında akıyordu; parlak renkli bitkiler, çeşitli renkte kayalar her iki taraftan, bize tepeden bakıyordu; çağlayanlar aşınmış kayalıkların üzerinden sıçrayarak geçiyordu; bu esnada oynadıkları oyundan büyük heyecan duyan kaymakam ve yanındakiler, atlarını birbirinin üzerine sürüp tahta oklarını fırlatırlarken “Allah! Allah!” diye bağıyorlardı.⁸⁰

Kaymakam, bizi görünce oynamayı bıraktı, atıyla yaklaşarak zaptiyeye kim olduğumu sordu. Sabahtan beri aralıksız talim yapıyorlardı. Kaymakamın bütün erkekleri askere alması için İstanbul’dan emir gelmişti. Bölgede eli ayağı tutan her erkek derhal gönüllü yazılmıştı. Kemah’a girer girmez, kasabanın hemen arkasında minyatür bir Cebelitarık olabilecek yüksek bir kaya çaktı dikkatimi. Yaklaşık yüz elli metre yüksekliğindeydi; doruğundaki yıkık kale, Fırat ile kasabanın üzerine sivriliyordu.

Kaymakamla arkadaşlarının bindiği atlar güzeldi. Cinsleri İstanbul’dan çikalı beri

⁷⁹ Fred Burnaby, a.g.e., s. 234.

⁸⁰ Fred Burnaby, a.g.e., s. 239.

yolculuğum boyunca gördüklerimden çok farklıydı. Çoğunun boyu on beş karıştı, bir ikisinininki an altı karışın üzerindeydi. Sorduğumda bunların Türkmen atları olduğunu öğrendim. Bölgedeki atların çoğunun, Erzurum'da buunan ordunun kullanımı için devlet temsilcileri tarafından satın alındığını öğrendim ayrıca.

Kemah'taki evleri büyük bölümü kerpiçti. Kova sarkıtmak için yüksek kol demirleri, uzun demir zincirleri olan çok sayıda kuyu gördük yolumuzun üzerinde. Bir mümin, tepemizdeki bir kuleye çıkmış, Müslümanları namaza çağırıyordu. Tutturduğu yüksek sesli fakat hüznü makam, Muhammed ve İngiliz uşağım tarafından büyük dikkatle dinlenmekteydi.

Otuz sekizinci Bölüm

Kemah 800 haneliydi nüfusu yaklaşık 4000'di. Bütün yörede bol miktarda arpa yetiştiriliyordu. Beş atımın bakımı günde yedi peniyi aşmıyordu.

Yaklaşık beş yıl önce İngiliz bir seyyah tarafından ziyaret edilmişti kasaba. Oysa öğrendiğim ve en yaşlı kasabalının da hatırladığı kadarıyla hiçbir İngiliz, Divriği ya da Arapkir'e gitmemişti.

Ertesi sabah kaymakam beni uğurlamak için şafak vakti kalktı. Yolda bize biraz eşlik etti. Ufak kulelerin altında atlarımızı sürerken ay, soluk ışıklarını eski kalenin üzerine yansıtıyordu. Birkaç dakika içinde dar, ahşap bir köprünün üzerinden Fırat'ı geçtik, kısa bir mesafe dağlardan ilerledikten sonra tekrar nehrin aktığı vadiye geldik. Burada çok sayıda yeşil tarla vardı. Yörenin yaz mevsiminde mısır ve arpa bakımından zengin olduğu söylenir. Verimli meralarda otlayan yüzlerce sığır ve koyun kasabalıların zenginliğini kanıtlıyordu.

Erzincan'a on bir saatlik yol vardı. Şehre yaklaştığımızda atlarımız fena halde yorgunluk belirtileri gösterdiler. Aslında bunun şaşılacak bir yanı yoktu. İstanbul'dan çikalı beri bin altı yüz kilometre yol kat etmişlerdi. Yalnızca kar ve sürekli dağlara tırmanmamız nedeniyle değil, aynı zamanda yüksek irtifada bulunmamız, atmosfer yoğunluğunun azalması yüzünden son üç yüz elli kilometre fevkalade yorucu geçmişti.

Erzincan'ın dış mahallelerine girdiğimizde yol çok daha iyileşti. Dört tekerlekli bir gezinti arabasına binmiş birisi tarafından karşılanınca şaşırđım. Bu kişi, Sivas valisi İshak Paşa'nın adamı olduğunu açıkladı. Vali kendisine yazıp Erzincan ziyaretim süresince onun evinde kalmaya söz verdiğimi söylemişti. Bir uşak yanıma gelip atımı aldı; attan indim, araca binip paşanın konutuna gittim.

Güzel Ermeni kadınlar evlerinin damları üzerinde ayakta duruyorlardı. Örtünmek konusunda Sivas'taki Ermeniler kadar titiz değillerdi. Geçenleri meraklı gözlerle seyrediyorlardı. Paşanın binek arabası Erzincan sokaklarında pek sık görülmüyordu. İki yüz kilometrelik bir alan içindeki tek araçtı. S.242 Yalnızca devletle ilgili bir olayda, dini törenlerde ya da çok önemli bir konuk geldiğinde çıkarılıyordu dışarı. Bu durum Erzincanlı hanımların dikkat kesilmeleri için yeterliydi; uşağımınla benim üzerimizdeki Avrupalı giysiler meraklarını daha da kamçılıyordu.

Erzincan, her ikisi de birer dağın yamaçlarına kurulu olan Ağın ve Arapkir

kasabalarından farklıdır. Büyük bir ovanın ortasında yer alır; ovanın içinden, şehrin birkaç kilometre güneyinden –Fırat’ın burada aldığı isimle- Karasu akar.

Sonra çok zeki bir Türk’le tanıştım. Binbaşı rütbesine sahip bir askerdi ama Anadolu’daki askeri birliklere postal sağlamak amacıyla kurulmuş büyük bir imalathanenin yöneticiliğini yapıyordu. Üç yıl Fransa’da kalmış, orada söz konusu üretim dalıyla ilgili her şeyi öğrenmişti. Ayrıca iyi bir kimyager ve mineraloji uzmanıydı.

Erzurum civarında abanoz ormanları bulunduğunu söyledi bana. Ağaçların büyük bölümü eskiden Ermeni tüccarlar tarafından satın alınıp Fransa’ya gönderilmişti. Son yıllarda bu üretim kolu ihmal edilmişti. Buralardan demir, gümüş ve altın çıkarılabılırdi, ama halk bu madenleri arayamayacak kadar tembeldi. Kurşun madenleri Kürtler tarafından küçük çapta işletiliyordu. Dağlı halkın mermiyle tüfek saçması elde etmek için gereksinimi vardı bu maddeye. Anadolu şehirlerindeki kurşunun tamamı İstanbul’dan getirilmekteydi. Dolayısıyla de çok pahalıydı. Bu durum, Kürtleri ayaklarının altındaki madenden yararlanmaya itmişti. Bana bilgi veren kişinin söylediğine göre, Kemah civarında iyi kalitede kömür vardı. Ancak köylüler, bu maddenin günün birinde maddesi olarak odunun yerini alabileceği fikrinden hoşlanmazlar. Ağaç kesmek madencilikten daha kolay bir iştir. Köylüler şehirde yaşayanların kömür yakmamaları için ellerinden geleni yaparlar. Dağlardan getirdikleri odunları şehirlilere büyük kar oranıyla satarak kazanırlar hayatlarını.

Devlet, Anadolu’da işletilen tüm madenlerin net ürünü üzerinden yüzde yirmi; koyun, öküz ve atların Pazar satış fiyatları üzerinden sadece yüzde iki buçuk oranında vergi almaktadır. Neticede halk, sığır beslemek, hazine bulmak için toprağı kazmaktan daha karlı ve daha az zahmetsiz, diye düşünmektedir.⁸¹

Sivas paşasının bir akrabasını ziyaret ettim. Şişman ve iri yapılı, orta yaşlı bir beydi. Ziyaretim sırasında hasta yatağında yatıyordu. Beni odasına götürdüler. Onunla sohbet ederken İtalyan bir doktor hastayı görmeye geldi. Doktor bey Erzincan’daki tek Avrupalıydı, yarım yüzyıldır buradaydı; söylediğine göre yaşı doksan ikiydi. Yaşlı adamın görüntüsü, iddiasını yalanlıyordu. Benimle hemen anadilinde konuşmaya başladı.

“Hastanın nesi var?” diye sordum.

“İçki, sayın bayım, içki!” dedi yaşlı beyefendi. “O kırk yaşında, bense doksanı aştım ama Türklerin dediği gibi inşallah ben ondan uzun yaşayacağım. Üst sınıfa mensup Müslümanlar alkol kullanmasalar, bu nefis iklimde sonsuza dek yaşayabilirler. Ancak kadın ve şarap yüzünden ömürlerini en az otuz yıl kısaltıyorlar. Bey İstanbul’da yaşıyor olsaydı on yıl önce ölürdü.”

“Neden?”

“İklim yüzünden. İçmekten vücudunda ödem oluşurdu.”

“Neden bahsediyorsunuz?” dedi hasta adam.

⁸¹ Fred Burnaby, a.g.e., s. 242-243.

“Yörede ne kadar ünlü olduğunuzu, herkesin sizi ne kadar çok sevdiğini söylüyordum beyefendi!” dedi doktor.

Hasta adam kibarca gülümsedi ve yaşlı beyefendi şöyle devam etti:

“Sohbet konumuzu sezseydi benim için kötü olurdu. Bana bir daha asla iş vermez, anatomiden pazardaki kasap kadar anlamayan, enflamasyon vakalarını hastalarını yakarak tedavi eden o kör cahil Türk pratisyen hekimi çağırabilirdi.”

“Ne! Beyin ayağını mı yakardı?” diye sordum.

“Tanrı bilir! Ama bey izin verse hiç düşünmeden yapardı.”

Ardından doktor, hastanın nabzını ölçtü, bir-iki kelimeyle avutup ilaç yollama sözü vererek odadan çıktı.

Otuz dokuzuncu Bölüm

Erzincan’ın sivil valisi Mutasarrıf Paşa’yı ziyaret ettim. Altmış yaşlarında gösteren, hareketli, ufak tefek, enerji dolu bir adamdı. Yaradılışında Osmanlılıktan çok Gallilik vardı sanki. Daha önce Vidin’de sivil valilik yapmıştı. Çok kısa bir süre sonra da paşa Vidin’deki görevinden alınıp Erzincan’a gönderilmiş.

Ertesi gün Türk binbaşıyla yürüyerek postal imalathanesini görmeye gittim; imalathane şehrin varoşlarında büyük bir binaydı. Dört yüz elli adam çalıştırılıyordu.

İstanbul’dan bütün işçilere talim yaptırılması emri gelmişti. Günde iki saat bu işe ayrılıyordu.

Ayakkabıcılar binanın dışında iki sıra halinde dizilmişlerdi.

Talimden sorumlu subay adamlarına süngü çalışması yaptırtmaya başladı. İzleyiciler arasında şehirden pek çok insan vardı. Adamların gayretle havayı süngülemelerinden büyük keyif alıyorlardı.

İmalathane temiz ve çok düzenliydi. Önceki iki aya süresince kırk bin çift postal yapılmıştı; refakatçime Erzurum’a 12.000 postal daha göndermesi için yetkililerden talimat gelmişti.

İmalatta kullanılan iplik, Finlayson, Bousfield and Co. Adında Glasgow’lu bir İngiliz firmasından geliyordu. İşletmede imal edilen postallar, ayak bileğinin epey yukarısında bağlanacak şekilde, çok kalın tabanlı yapılıyordu. İngiliz birliklerine dağıtılardan çok daha ağırdılar, uzun bir yürüyüşte askerleri büyük olasılıkla yorarlardı. Bir odada bir-iki Ermeni ve Türk delikanlı dikiş makinalarını çalıştırmaktaydı.

İmalathanedeki tüm işçiler parça başına ücret alıyorlardı. Oğlanlar günde bir ila beş kuruş, kimi adamlarsa kırk kuruş kazanabiliyordu. İşlerin yoğunluğu nedeniyle işçiler, on dört saat imalathanede, iki saat de talim de olmak üzere günde on altı saat çalıştırılıyordu.

Ardından hapishaneye gittim. Burada on dokuz mahkûm vardı. On yedisi Müslüman, ikisi Hıristiyandı; Hıristiyanlardan biri kalpazanlıktan, diğeryse karısını öldürmekten tutuklanmıştı.

Kırkıncı Bölüm

Paşa enerji dolu bir adamdı, şehirdekiler tarafından çok seviliyordu. Erzincan'a geleli sadece birkaç ay olmuştu. Sokakları makul bir düzene sokacak, şehri Anadolu'nun en temiz şehirlerinden biri haline getirecek zamanı bulmuştu. Yörede yetişen pamuktan kumaş yapmak amacıyla makineler satın almayı arzuluyordu. Hâlihazırda ham pamuk İngiltere'ye gönderilmekte, gerekli mallar orada imal edilmektedir. Paşa tüm bu masraftan kurtulup işin yerinde yapılmasını istiyordu. Düşüncesini gerçekleştirmek amacıyla bir şirket kurmayı denemişti, ama Erzincan'ın enerjisi yoktu – halk elinde avucunda bulunan az miktardaki parayı riske atmaya korkuyordu; projeyi yürürlüğe koymak olanaksızdı.

Daha sonra Müslüman okuluna gittim. “Oğlanlara bir-iki soru sorar mısınız? Dedi hoca. Yozgatlı delikanlılara sorduğum matematik probleminde kaydettiğim başarıyı hatırlayıp hemen aynı soruyu yönelttim. Öğretmen çözümü bir türlü bulamayıp bocaladı.

Sivas valisi İshak Paşa'nın parasıyla yapılan camii görmeye gittim oradan. Cami üç yıldır inşaat halindeydi ve ancak yarısı tamamlanmıştı. Duvarlar, şehre yaklaşık on iki kilometre uzaklıktaki taş ocaklarından getirilen taş ve mermerlerden yapılmıştı. İnşaat bittiğinde Anadolu'daki en güzel cami olacağı söyleniyordu.

Kaldığım eve dönerken İtalyan doktora rastladım. Doktorun söylediğine göre tüketim malları Erzincan'da pahalı değildi. İyi bir koyunu altı şiline, seksen yumurtayı bir şiline, 1 kilo 250 gramlık ekmeği, daha doğrusu Anadolu'da temel gıda yerine geçen ince mayasız hamuru bir peniye, dört kilo patatesi yine aynı fiyata satın almak mümkündü. İyi durumda bir atın fiyatı on sterlinden fazla değildi. Yakacak, diğer tüketim mallarına oranla pahalıydı – mangal kömürünün kilosu yarım peniydi.

“Erzincan yoksulların yaşaması için fena yer değil,” diye ekledi doktor. “Neredeyse yarım yüzyıldır burada oturmaktayım. İnsan yılda 50 sterlin kazanırsa gayet rahat geçinebilir.

Şehirden ayrılınca Erzurum yönüne giden düzgün bir araba yolu buldum. Yolun düzgünlüğü fazla uzun sürmedi, üç, dört kilometre yürüdükten sonra tekrar toprak bir yoldan sürdük atlarımızı.

Güzergâhımızın her iki tarafında belirli bir mesafeye kadar bataklıklar uzanıyordu. Etrafımızdaki tarlalarda kazlar ve ördekler besleniyordu. Ördeklerin bazıları çok özel bir cinstendi, o güne dek gördüklerimden farklıydılar. Birini vurmak için yanlarına yaklaşmayı denedim; zira kaz ya da ördek yemek, bizi her köyde bekleyen tavuk seçeneği karşısında iyi bir değişiklikti. Ancak Anadolu'daki yaban kazları en az Manş'ın tarafındaki akrabaları kadar açığözler. Sezdirmeden yanlarına yaklaşmak olanaksızdı.⁸²

32.Henry C. Barkley, Anadolu Ve Ermenistan'a Yolculuk, Çeviren Nil Demir İstanbul, 2007.

⁸² Fred Burnaby, a.g.e., s. 251.

Henry C. Barkley, 19. Yüzyıl İngiliz gezginlerindendir. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı coğrafyası hayli karışıktır. Bu karmaşa içerisinde Balkanlar üzerinden Anadolu'ya seyahat etmiş bulunan Henry C. Barkley, aslında bir demiryolu mühendisidir. Balkanlarda demiryolu döşenmesi işinde görev alan Barkley, Osmanlı coğrafyası özellikle de Anadolu ve Balkanlara yaptığı gezilerle ilgili günlükler tutmaya başlar. Notlarının yayınlanması için yayınevlerinden yoğun teklifler alır ve kitabı 1891 yılında Londra'da basılır. Kitabında tarafsız olmaya çalışsa da Barkley, zaman zaman Batılı bilinçaltının su yüzüne çıkmasına engel olamaz. Osmanlı ülkesinde gördüğü hata, kusur ve eksiklikleri acımasızca eleştirirken gözlemlerini olduğu gibi aktarmaya özen gösterir. Gözlemlerine güvenilen ancak yorumlarına ihtiyatlı yaklaşılması gereken yazar, dönemin günlük hayatına ilişkin çarpıcı bilgiler aktarmaktadır.⁸³

Henry C. Barkley'in eserinde Eğin ve Erzincan şu şekilde yer almaktadır:

Eğin

Öğleden sonra bu dağlardan birinin tepesine geldik ve buradan yamaçlardaki Eğin kenti görüne biliyordu. Nehrin kenarında ıslak zemine kurulmuştu. Altında ve üstünde derin vadiler vardı. Her yanı dağlarla çevrelenmişti ve hiçbir yönde zigzag çizerek ilerleyen merdiven gibi yollardan başka yol yok gibi görünüyordu. Kent sanki kocaman bir hendeğin dibinde duruyordu; ama girdiğimizde kentin gezdiğimiz diğer yerlerden çok daha medeni ve iyi durumda olduğunu gördük. Yoksulluğu bir bakıma zengin olmayı sağlamıştı. Civarı dağlarla kaplı, verimsiz bir bölgeydi ve hiçbir şey yetiştirmiyordu. Yerlileri yiyecek sağlayabilmek için parayı başka yerlerde aramak durumundaydı. Bu yüzden nesilden nesile genç erkeklerin İstanbul'a, İzmir'e, Ege'deki adalara ve hatta Mısır'a giderek banker veya sarraf olarak çalışmalarını Eğin'de gelenek haline gelmişti. On yıl uzakta kaldıktan sonra buraya dönüyorlar, evleniyorlar ve kendilerine ev yapıyorlardı. İlk erkek çocukları doğduğunda, ailelerini geride bırakarak tekrar gurbete gidiyorlar ve bir on yıl daha orada kalıyorlardı. Bu sürenin sonunda geri geldiklerinde genellikle zengin insanlar oluyorlardı.

Kentin tamamında şirin ve bakımlı bahçelerin içine güzel evler yapılmıştı. Burayı etkileyici ve hoş gösteriyorlardı. Sokaklarda ilerlerken, kapıları açık olanların içlerine uzaktan göz attık ve içeri girip huzurlu, sıcak, rahat divanları olan odaların keyfini çıkarmamak için kendimizi zor tuttuk. Ama ne yazık ki, buradaki insanlardan birine yazılmış bir mektubumuz yoktu. Böylece şimdiye kadar kaldığımız en berbat yere yerleşmek zorunda kaldık. Küçük, havasız, zemini toprakla kaplanmış bir odaya. Fermanımızı zaptiyelerin başına götürerek bize daha iyi bir yer bulmasını ve bunun için talep edeceği miktarı vermeye hazır olduğumuzu söyledik. Ama hayır, olamazdı; zaptiye sultanın mührünü öptükten sonra bize yardım etmeye gücünün yetmeyeceğini belirtti. Bu kentte bir gelenek hüküm sürüyordu ve diğer kentlerden farklı olarak yerlileri yabancılardan para alması vali tarafından yasaklanmıştı. Bu çabamızın sonucu durumumuzu iyileştireceğine kötüleştirmişti. Berbat inimize geri döndüğümüzde hava kararmış, bütün marketler kapanmıştı. "Heybe kapağı" bir tutam ekmekten ve çok kirli az baldan başka yiyeceğimiz yoktu. Kötü olan sadece bizim yemeğimiz değildi,

⁸³ Henry C. Barkley, Anadolu Ve Ermenistan'a Yolculuk, Çeviren Nil Demir, İstanbul, 2007, s.2.

atlarımız da bizimle aynı kaderi paylaşmıştı. Zar zor biraz arpa bulabildik ve çok yüksek bir fiyata aldık. Eğin’de o kadar rahatsız olmuştuk ki, sadece bir gece kaldık.

Değişik Bir Köprü

Ertesi gün zigzag çizen yoldan aşağı inerken Fırat’ın üzerine kurulmuş olan bir köprüye geldik ki, atlarımızdan biri yolculuktan kaçmaya karar verdi. Keskin bir dönüş yaparak arka tarafı yolun seviyesinde olan bir evin çatısına doğru tırıs gitmeye başladı. Bu evden başka bir evin çatısına atladı ve diğerine, ta ki yolun sonuna gelene ve caminin çatısında yakalanana kadar devam etti. Sonra da görevinin başına döndü.

Üzerinden geçtiğimiz köprünün mimarisi alışılmışın dışındaydı. Nehrin her iki tarafına da kereste yığınlarından kiriş yapılmıştı, her tabaka kendisinden üç-dört mil ötedekini destekliyordu, hepsi birlikte alt üst olmuş basamaklar gibi görünüyordu.

Bugün izlediğimiz yol şimdiye kadar geçtiklerimizin en kötüsüydü ve bu da yetmezmiş gibi sürekli eşeklerle ve atlarla karşılaştık, solumuzda uçurum varken sağımızda da askerlerden oluşan kalabalıkla mücadele ederek bir mil yürüdük. Bize yol vermek için eşekler ve atlar kenara çekildi, ama üst rütbelerin eşyalarını taşıyan hayvanlar için aynı şeyi söyleyemem; onlar üzerimize doğru sürdüler. Onların ya da kendimizin dar patikadan uçuruma yuvarlanmasını engellemek için atlarımızı patikanın dışında bir yere sürmek zorunda kaldık.

Dört saat boyunca yukarı doğru tırmandık, bazen tepeler o kadar dikti ki atlarımız bizi taşımakta zorlandı. Ama sonunda bir tepenin zirvesine ulaştık ve keskin inen bir bayırdan sonra gördüğümüz manzara moralimizi sıfıra indirdi. Er ya da geç dağlardan kurtulmayı veya en azından daha açık ve düzlük yerlerin geleceğini bekliyorduk, hatta belki de hoş bir koruya girebileceğimizi umuyorduk. Ama önümüzdeki manzaraya bir bakış atmamız umutlarımızın yok olmasına yetti. Gözün görebileceği her yönde miller boyunca büyük kütleler halinde dağlar vardı. Kenarları uçurumdu ve keskin dönüşlerden oluşuyordu; görebildiğimiz bir vadi yoktu, dağ dağ üstüne binmişti ve hepsi karmakarışık duruyordu. Ne bir ağaç, ne bir ev, ne de hareket eden bir yaratık; bomboş, kıraç ve kayalık dağlar; önümüze baktıkça böyle bir yere geldiğimiz için ne kadar aptal olduğumuzu söyleyip kendimize sövdük durduk ve arkamızda kalan Mezopotamya ovalarını sevgiyle andık.

Kuzeyden ağır bulutlar geliyordu ve her an kar bekliyorduk. Eğer önümüzdeki hafta kara yakalanırsak, haftalarca veya aylarca pis bir köyde hapis olacağımız kesindi veya köylerden birine ulaşmayı başaramazsak sonumuzun daha kötü olacağını düşündük. Geri dönmenin lafı bile edilemezdi. İlerleyerek kazandığımız her dakikanın kıymetini bilerek tepelerden aşağı doğru kayarak indik. Sonunda kayaların arasında dolambaçlı bir geçide geldik ve hava kararana kadar burada ilerledik.

Açlık Çeken Köylüler

Bir han geçtik ama ahırları bile doluydu, böylece tekrar ilerledik ve dar bir vadinin üzerindeki bir Türk köyüne geldik. Bu köyde hiç de fena olmayan sıcak bir oda, birkaç yumurta, bal ve yoğurt bulduğumuz için mutlu olduk, İki yıl önceki açlıktan sağ çıkan tek köy olduklarını belirten köylülerin –bunun doğru olduğuna inanıyorum- bize bu yiyecekleri satmaları nazik bir davranıştı. Çünkü geçen iki yıl boyunca buradan askeri

birlikleri geçmişti ve her geçişlerinde köyü boşaltmışlardı. Öküzler, inekler, koyunlar ve kümes hayvanları kalmamıştı. Yenileri alınmıştı, onlar da gitmişti. Dağlarda hiçbir şey yetişmediği için kış için erzaklarını Sivas'tan getirmeleri gerekiyordu. Bu yıl iki kez erzak getirilmişti ama ilki askerler tarafından, ikincisi de Kürtler tarafından alınmıştı. Yaşlı bir adam kara mizahla “dişlerimize şimdi ağır iş düştü çünkü bize kalan tek şey taşlar; üçüncü kez erzak alacak paramız kalmadı, olsa bile zaten çok geç kaldık. Birkaç gün içinde yollar kardan kapanacak” dedi.

Anlatıldığına göre, Kürtler savaş sırasında savaş alanında dolaşarak ülkeye her zamankinden daha fazla rahatsızlık vermişlerdi. Bir akraba güruhu düşmanlarının yanı sıra savaşan arkadaşlarını da yağmalamıştı. Daha öncesinde işledikleri küçük toprakları bu süre içinde başıboş bırakılmıştı ve komşu köylerden çaldıkları dışında bir tutam tahılları bile yoktu.

Ülkenin en iyi yıllarında bile dağlar, köyler için tehlike teşkil ediyordu. Köylü erkekler hayatlarının en iyi yıllarını İstanbul'da ve diğer uzak şehirlerde geçiriyorlardı. Ermeniler hamal veya paşaların uşakları olarak, Türkler kasap, fırıncı, denizci vb. olarak çalıştıktan yıllar sonra doğdukları memleketlerine dönüyor ve her zaman da para biriktirebilecek kadar şanslı olmuyorlardı. Bu zavallı insanlar gurbette oldukları sürede para biriktirebilmek için çok dikkatli ve tutumlu davranıyorlardı; ama ne yazık ki çoğunlukla, ödünç aldıkları bir sent için bir sent faiz vereceklerini söyleyen ve sonra parayı toplayıp kaçan, yakalanırlarsa parayı almadıklarını söyleyen birçok şahit bulabilen Rumlar ve diğerleri tarafından dolandırılıyorlardı.

Namaz Kılan Türkler

Ertesi gün geçtiğimiz yol bir önceki günün tekrarıydı ve yol boyunca herhangi bir olayla karşılaşmadık. Bu geceyi başka küçük bir köyde geçirdikten sonra 17 Aralık(1877) sabahı nehir seviyesine doğru inişe geçtik. Önümüzdeki Kamer(İng. Komer?) kentinden zaptiyelerimizi değiştirdik. Bu sırada kaymakam validen onu resmi odasında ziyaret etmemizi belirten bir davet aldık. Odasına girdiğimizde bu beyefendiyi dört saygıdeğer Türk'le birlikte dizlerinin üstünde dua ederken gördüğümüzde hayrete düştük. Kimse kalkmadı ama kaymakam oturmamızı işaret ederek “rahatınıza bakın ve bir sigara yakın, birkaç dakika içinde serbest kalacağım” dedi. Binlerce kez Türklerin namaz kıldığını gördüm ama hiç bu adamlar kadar özenli kılanını görmedim. Kısa dualar yüksek sesle ton verilerek okunuyordu, önce biri sonra hepsi söylüyordu. Hepsi dizlerinin üstüne çöküyor, alınlarıyla yere dokunuyor, ayaklarının üzerine oturuyor, ellerini kulaklarının arkasına götürüyor, tekrar ayağa kalkıyorlar ve mükemmel bir sırayla saat yönünde dualarını okuyorlardı. Ama bu törenlerini gözlerinin ucuyla bize bakarak bozduklarından, insan yaptıkları işe ne kadar kendilerini verdiklerini merak ediyordu.

Sadece bir kez bir Türk kadınına dua ederken görmüştüm. Toroslarda bir yerde, keskin bir dönüşten sonra, namaz kılan yaşlı bir kadınla karşılaşmıştık. Bu sırada kocası onun eşeğini tutmakla meşguldü. Aynı bu adamların yaptığı gibi eğiliyor ve kalkıyor ve dua ediyordu, ama bizim farkımıza bile varmamıştı.

29. Bölüm

Erzincan

Kamer'den ayrıldıktan sonra nehre paralel ve kenarından ilerleyen bir yol bulduk ve öğlene kadar burayı takip ettik. Geceyi bir Rum köyünde geçirdikten sonra sabah tekrar yola çıktık ve ayın 18'inde öğleden sonra bir boğazdan geçerek kendimizi on-on iki mil uzunluğunda daire şeklindeki ovada bulduk. Ovanın ortasında Erzincan şehri duruyordu. Bu ova ve Harput ovası, Diyarbakırdan Trabzon'a ilerlerken karşılaştığımız tek ovalardı ama burası Harput ovasının tersine büyük bir çölden sadece biraz daha iyiydi. Dağlardan gelen akarsular her yönden ovaya iniyordu. ve eriyen karla birlikte dağlardan parçalanan binlerce, hatta on binlerce ton ağırlığındaki kayayı da beraberinde getiriyorlardı. Kayalar her yöne yayılmıştı ve ovayı verimsiz hale getirmişti. Aslında küçük bir mühendislik yeteneği kullanılarak bu kayalar düzenli bir şekilde kaldırılabilir ve ova zamanla büyük bir bağa dönüştürülebilirdi, şu anda zarar veren akarsular o zaman sulamada kullanılabilirdi.

Hareketsiz Bir Ordu

Erzincan düz bir ovanın üzerine kurulmuş büyük bir askeri istasyondur. Yazları toz yığını, kışları da çamur gölü gibi oluyordu. Sokaklarının çoğu döşenmemişti. Kentte ve çevresinde beyaza boyanmış çirkin kışlalar vardı ve her kahvehane rütbeli askerlerle doluydu; generaller, albaylar, yüzbaşılar vb. Bütün bu adamlar günlerini tahta iskemlelerde oturup kahve ve sigara içerek öldürüyorlardı. Aslında hepsi Kürtleri iki mil ötedeki dağlardan indirmekle görevlendirilmişti.

Her gün ve gecelerin çoğunda borular çalınıyordu ve gördüğümüz tek askeri hareket buydu. Eriha(Kudüs'ün 36 kilometre doğusunda Amman'a giden yolda, Celile giden ana yolun kavşağında yer alan şehir) şehrinin duvarları gibi Kürtlerin de bu sesle dağlardan dökülmelerini mi bekliyorlardı acaba. Ama bu birlikleri hareket etmedikleri için suçlayamam, böyle davranmaları için bir neden göremiyorum zaten. Aynı şartlarda olsalar dünyadaki tüm askerler de onlar gibi davranırlardı. Parasız, kıyafetsiz ve yarı aç bırakılmış bir durumda Zümrüdüanka gibi olan Kürtlere karşı dağlarda ne yapabilirlerdi ki? Rehberleri yok, onları taşıyacak araçları yok veya yaşamak için yağmalayacakları köy de yok. Tepelerde on gün geçirdikten sonra açlıktan öleceklerdir; ayrıca burada öylece oturarak devletin onlardan istediğini yapıyorlar.

Dış Haberler

Kent askerlerle dolu olduğundan boş oda bulmakta zorlandık ve eğer yanımıza gelip bir kahvehanenin üzerindeki odayı göstererek kibar davranan bir yüzbaşının yardımı olmasaydı, geceyi açık havada geçirme riskini almamız gerekecekti. Alçak yerlerde yağmur yüksek yerlerde de kar yağmakta olduğu için durumumuz bayağı kötü olacaktı. Bu nezaketinin yanı sıra arkadaşımız bize güncel haberleri de verdi. Başka anlattıklarıyla birlikte "Türkiye'deki sorunlar bitti, İngiltere Rusya'ya savaş ilan etti, donanma Boğazda ve Gelibolu'da otuz bin askerimiz hazırda bekliyor" diye anlattı. Bu haberlere pek inanmadık ama şehirde bundan şüphe eden de tek bizdik.

Kendimize gelir gelmez, fermanla birlikte selamlarımızı kumandada olan generale göndererek zaptiye talep etmenin yanı sıra elinde olabileceğini düşündüğümüz herhangi bir Avrupa gazetesini de göndermesi için yalvardık. Sivil bir cevap vererek

zaptiyenin hazır olacağını ama herhangi bir gazete olmadığı için üzgün olmadığını belirtti.

Üzerinden geçtiğimiz kötü yollarda atlarımız eziyet çekmişti; zayıflamış ve bitkin düşmüşlerdi. En azından onların iyiliği için bir günü Erzincan'da geçirmeye Erzincan'da geçirmeye karar verdik; ama saatler geçtikçe dağların alçak yerlerine de kar yağmakta olduğunu gördüğümüzden zavallı hayvanlara dinlenmeleri için daha fazla zaman veremedik. Önümüzde sadece bir adım daha kalmıştı, eşyalarımızı ayıkkladık, kurtulabileceğimiz her şeyden kurtulduk ve atların yükünü hafiflettik.

Garnizon Kentler

Başka bir ülkede olsaydı, askeri bir merkez olarak, Erzincan önemli ticari bir merkez olurdu. Rütbeli askerler için evler tahsis edilirdi, oteller, kahvehaneler, pazarlar her yere dağılmış olurdu; her ürünün ticareti yapılırdı ve pazarda istediğinizi bulmanız mümkün olurdu. Ayrıca denize giden trafik hep yoğun olurdu. Ama burada bütün bunlara engel olan basit bir gerçek vardı. Askerlerin harcayacak bir şeyleri yok ve üstlerinin de durumu farklı değil. Eğer sıradan bir asker sigara alabilmek, traş olmak, banyo yapmak ve biraz da soğan almak için yeterli parayı toplayabilirse bile, ödeme yaptıktan sonra yine bir şeyi kalmayacaktır. Eğer parası yoksa ve eğer yapabilirse, bütün bu lükslere para vermeden de sahip olabilir. Pazardan sigara "alabilir" ve para ödemeyebilir. İlk kez gittiği berberi onu kesmekle suçlayabilir ve berbere onu tekmeleyerek ödeme yapmadığı için şanslı olduğunu söyleyebilir. Bağlar veya pazarlardan soğanları tek tek alabilir ve sahibi para istediğinde elindekini göstererek bir tek soğana para istediği için adamı zalim olmakla suçlayabilir.

Hiç kimse bir domuz ağılından iyi bir ev yapmaya cesaret edemiyor, eğer yaparlarsa rütbeli bir asker tarafından el koyulacak veya kira vermesi istenecektir. Ortadan kaybolacakları bilindiği için şehre mal getirilmemektedir. Bütün bunlardan dolayı, bu kadar fazla sayıda asker bulduğu bu yer en fakir ve en sefil yer haline gelmiş.

Askeri karakter

Gezdiğimiz birçok şehirde yerleşik askerler görmüştük ama buradaki talim tarzını ilk defa görüyorduk. Adamlar buldukları her güneşli köşede dolanıyorlar veya ikili üçlü gruplar halinde genellikle de el ele tutuşmuş olarak sokaklarda bir aşağı bir yukarı dolanıyorlardı. Yaptıkları herhangi bir idman ya da tatbikat görmedik. Bitki gibi yaşıyorlardı, tek görevleri mutfaklardaki büyük kazanlardan yemeklerini almak ve su için kaynaklara gitmekti. Rütbeli askerlerin de hayatları farklı değildi. Askerler gibi onlar da aylak aylak dolaşıyorlardı veya bir kahvehanede divanın üzerinde bağdaş kurarak oturuyorlardı ve meşgul oldukları tek şey ellerinden bırakmadıkları teşbihlerini çekmekti. Bin kişiden bir tanesi bile hayatları boyunca bir kitabın kapağını açmamıştı, beş yüzünden biri bile gazete okumamıştı ve bütün bildiklerini kendileri gibi cahil olan insanlarla sohbet ederken öğrenmişlerdi.

Siviller arasındaki durum da böyleydi. Sıradan askerler kaba, pis ve vahşilerdi ama iyi yönleri de vardı. İtaatkârlardı, sabırlıydı, şikâyet etmiyorlardı ve cesurlardı. Çavuşlar ve yüzbaşılarda da bu özelliklerden bazılarını taşıyana rastlanabiliyordu. Ama rütbeleri yükseldikçe her çeşit adiliği görmek mümkündü. Onlar da askerler kadar

cahillerdi ama dürüst ve cesur değillerdi. Erkekçe davranmıyorlardı ve tembellerdi; çoğu alkolik ve afyon bağımlısıydı. Günahlar ve suçlar bilinmiyordu ya da biliniyor olsa bile medeni ülkelerde karşılandıkları gibi karşılanmıyorlardı, günah veya suç işleyen kişilerin hikâyeleri kahvehanelerde eğlence konusu olmuştu. Askerler gibi rütbelilere de geç ve az ödeme yapılıyordu; askerlerden farklı olarak yerli soyarak veya ellerinin altındaki askeri stokları kullanarak bu ödeme olmadan da hayatlarını sürdürebiliyorlardı. Adamları her zaman onlardan tiksiniyor ve nefret ediyordu. Her düzeydeki rütbelilerin geçen savaşta yetersizlik sergilediği söyleniyordu. Çeşitli yerlerde birçok askerle konuştuk ve hepsi üstlerinden bahsederken Türkçe kelimelerin en kötülerini kullanıyorlardı ve konuşmayı genellikle bu adamlar tarafından yönetilirse ya da daha doğrusu sürülürse bir daha savaşmayacaklarını söyleyerek bitirmişlerdi. "Sürülmek" tam da onların durumuna uygun bir kelimeydi. Bir asker safının yüzbaşı önde savaşmamıştı, geride kalarak askerlerine ilerlemelerini emretmişti. Önde olduğu tek zamanlar geri çekildikleri anlardı.

Aralık 20'de(1877) atlarımızın yönünü kuzeye, Trabzon'a doğru çevirerek Erzincan'dan ayrıldık.⁸⁴

33. Par Vital Cuinet, La Turquie D'asie Geographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'asie-Mineure, Paris, 1892.

1880-1892 yılları arasında Anadolu ve Arap vilayetlerini gezen ve Düyun-i Umumiye'nin sekreterliğini yürüten Vital Cuinet (1833-1896), sözü edilen coğrafyadaki vilayet, sancak ve kazalara dair idari, coğrafi, demografik verileri bir araya getirdi. Trabzon, Erzurum, Ankara, Bitlis, Adana, Halep, Van, Konya, Girit, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Mamuretül Aziz (Harput), Musul, Diyar-ı Bekir, Bağdat, Basra, Aydın (İzmir) ve Sivas, Hüdavendigâr (Bursa), Kastamonu vilayetleri, Biga ve İzmit mutasarıflıkları ile İstanbul'un Asya tarafını (Kanlıca, Üsküdar, Kadıköy) gezdi. Vilayet, sancak ve kazaların nüfusu, nüfusun etnik yapısı, okullar gibi bilgilerin yanı sıra; ticaret, ihracat, ithalat, denizcilik, üretim, tarım, hayvancılık, ulaşım, nehir, dağ, maden, orman, tuz gibi doğal kaynakların istatistiki verilerini gözler önüne seren ve imparatorluğun ekonomik potansiyelini ortaya koymayı amaçlayan çalışma, Ağustos 1890'dan itibaren, La Turquie d'Asie başlığı altında Ernest Leroux tarafından Paris'te yayımlandı. Eserin dördüncü cildi beş sene sonra 1895'te tamamlandı. Cuinet'nin üzerinde çalıştığı, Suriye, Lübnan ve Filistin'in verilerinin yer aldığı beşinci cilt ise 1896'daki ölümünden sonra ayrıca yayımlandı. Geniş kapsamlı çalışma, vilayet salnamelerindeki bilgileri tamamlayıcı nitelikteki açıklamalı istatistiki verilerle, yerel tarih araştırmacılarına, bu tür kaynakların sınırlı olduğu bir coğrafyayla birlikte, dönemin iktisadi ve sosyal envanterini sunuyor.⁸⁵

Eserde Erzincan ve ilçeleri şu şekilde yer almaktadır

Erzincan Sancağı

Konum: Erzincan sancağı, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru, güneyde Harput (Mamuret-ül-Aziz), batıda Sivas ve Trabzon vilayetleri ile doğu ve güneydoğu sınırını

⁸⁴ Henry C. Barkley, a.g.e., s. 234-243.

⁸⁵ "Nécrologie: M. Vital Cuinet", Bulletin mensuel de la chambre de Constantinople, sayı 113, 1896, s. 86-88.

oluşturan Erzurum-merkez sancakları arasında uzanır, kuzeyde de Rusya tarafından sınırlandırılmıştır.

İdari Bölümler: Altı kazaya ayrılmıştır: Erzincan, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Bayburt ve İspir. Bu kazalar arasında 56 nahiye ve 840 köy bulunmaktadır.

Sancak Nüfusu: Erzincan Sancağı'nın toplam nüfusu 210858 kişi olup aşağıdaki gibidir:

Müslümanlar: 171472

Ermeniler(Gregoryen): 34145

Katolikler: 88

Protestanlar: 285

Yunan Ortodokslar: 2710

Çeşitli milletlerden gelen yabancılar (ecnebler): 11

Muhtelif vilayete yabancı olan Osmanlı tebaası: 2158

Yabancılar: 2147

Toplam: 210858

Kaza Nüfusu: Erzincan kazasının nüfusu başkenti dahil 59174'tür. Sakinleri şu şekildedir:

Müslümanlar: 43583

Ermeniler(Gregoryenler): 13866

Protestanlar: 96

Ortodoks Rum: 192

Çeşitli vilayete yabancı Osmanlı tebaası(yabancılar):1437

Toplam: 59174

Erzincan Şehrinin Nüfusu: Erzincan şehrinin nüfusu 23000 olup, şu şekildedir:

Müslümanlar: 15000

Ermeniler:7500

Ortodoks Rumlar: 200

Çeşitli: 300

Toplam: 23000

Erzincan Şehri'nin konumu

Mutasarrıfın ikametgâhı Erzincan kenti, batısında Fırat tarafından sulanan güzel bir vadinin ortasında yer almaktadır. Bir anayolla Erzurum'a bağlanır. Bu şehir mükemmel meyve üreten her türlü ağaçla dolu üzüm bağları ve meyve bahçeleriyle çevrilidir.

Sıcaklık: Genel olarak vilayetin bu bölümünün iklimi ilkbahar ve sonbaharda çok yumuşak ve kışın ılımandır, yaz boyunca ısı 31 ile 33 santigrat dereceye ulaşır. Ayrıca zengin sakinler bu mevsimi veya en azından temmuz ve ağustos aylarını çevredeki köylerde, Erzurum vilayetinde komşu dağlarda özellikle Norkah ve Tekirman'da geçirirler. Şehirden sadece 11 km uzaklıkta bol miktarda kükürtlü kaplıcalar vardır.

Okullar: Erzincan ve buna bağlı olan kazada 184 okul vardır.

Medreseler: 55

Sivil Rüştüye(180 öğrenci ve 2 öğretmen):1

Askeri Rüştüye(120 öğrenci ve 10 öğretmen):1

İlkokul:119

Ermeni Erkek okulları(800 öğrenci ve 2 öğretmen): 5

Ermeni Kız okulları(350 öğrenci ve 4 öğretmen): 3

Toplam:184

Tarihsel Kayıtlar: Ülkede Erzinga veya Eriza isimlerini de taşıyan Erzincan, kuruluş tarihi belirlenemese de kesinlikle çok eski bir şehirdir. En azından bu şehrin Hristiyan döneminin başında var olduğunu biliyoruz. Bu dönemde(305 yılı civarında) Ermenistan Kralı Dirlad ve St. Gregory arasındaki dini konulardaki anlaşmazlık sorunlarını takiben bu ünlü aziz başkentten ayrıldı ve Erzincan'da yaşamaya başladı. Zaten önemli olan bu şehirde kalışının anısına(Hristiyan gerçekleri öğretmesinin faydalarının farkında olarak) bugün için hala var olan mahallede iki manastır inşa edildi. Bu manastırlar, tüm ülkenin nüfusu için dindarların hac amacıydı.

1784'te Erzincan şehri büyük ölçüde bir depremle yıkıldı. İl genel valiliğine geçmiş olan Süleyman Paşa, birkaç yüz sakinle molozun altına gömüldü. Bu vesileyle yeni, daha düzenli bir planla yeniden inşa edildi.

Mevcut Durum: Hala bu şehir ve ona bağlı bulunan 197 köyden oluşan 19 nahiyede 10625 konut bulunmaktadır. En dikkat çekici kamu kurumları arasında ilk önce toplamda 175 olan çeşitli binaları şöyle sıralayabiliriz:

Müslümanlar: 90 cami ve 55 medrese.

Ermeniler: 30 kilise ve manastır.

Daha sonra değinmeye değer sivil ve askeri yapılar şunlardır: Hükümet sarayı, Askeri okul, kışla, askeri hastane, tabakhane, yünlü kumaş, ayakkabı fabrikaları ve imparatorluk birliklerinin kullanımı için giysiler üreten fabrikalar, 8 hamam, 13 han ve son olarak 1250 mağaza, 3 özel dabakhane,17 keten tohumu işletmesi, oldukça fazla sayıda tuvalet ve banyolar için(onları taklit eden Avrupa imalatındaki gibi diyelim) havlular ve kısmen Konstantinopolis'e kadar kıyı bölgelere ihraç edilen çeşitli yünlü ve pamuklu kumaşlar üreten bir havlu fabrikası.

Tarımsal Üretim: Erzincan Sancağı'nın yıllık tarımsal üretiminin durumu,

Buğday: Üretim 4.935.000

Sarı Baş: Üretim 2.236.000
Arpa: Üretim 4.867.000
Çavdar: Üretim 215.000
Keten tohumu: Üretim 17.000
Darı: Üretim 42.000
Mercimek: Üretim 400
Fındık: 25.000
Toplam üretim: 12.237.400
Fasulye: Üretim 646.000
Tütün: Üretim 1.450
Kavun ve karpuz: Üretim 315.000
Soğan: Üretim 355.000
Mısır: Üretim 5.000
Patates: Üretim 33.000
Vişne: Üretim 89.300
Tatlı Vişne: Üretim 69.900
Elma: Üretim 18.900
Armut: Üretim 42.950
Üzüm: Üretim 512.000
Ayva: Üretim 5.000
Böğürtlen: Üretim 199.800
Şeftali: Üretim 15.000
Kayısı: Üretim 47.000
Erik: Üretim 31.400
Şalgam: Üretim 75.000
Lahana: Üretim 108.000
Gonbauds(?): Üretim 20.000
Nohut: Üretim 87.600
Toplamda: 2.677.300
Çeşitli Ürünler
Arı kovanları: 30.450
Sığır ve manda derisi: 35.000

Koyun ve keçi: 70.000

İstatistiki Açıklama

Keçi: 75.000

Tiftik keçisi: 53.000

Hayvancılık: Devletin Erzincan sancağında sığır ve koyun sürüleri başta olmak üzere,

Öküzler: 31.755

İnekler: 36.700

Bufalolar:7.580

Boğalar, Bütün atlar:2.350

Buzağular, İğdiş edilmiş kısrak:19.500

Toplam sığır ırkı: 97.885

Bütün atlar: 2.638

İğdiş edilmiş hayvanlar: 3.250

Kısrak: 3.735

Taylar: 1.685

Toplam eşek ırkı: 11.308

Eşekler: 13.400

Katırlar: 7.125

Toplam eşek ırkı: 20.525

Koyun: 171.700

Koçlar: 9.141

Kuzular: 55.594

Keçiler: 6.775

Keçiler: 160.840

Atlar:91.311

Toplam koyun ırkı: 495.361

Genel Toplam: 625.079

Endüstri: Tabakhaneye ek olarak, Erzincan sancağının ana endüstrileri olan yünlü ve pamuklu kumaşların boyanması ve imalatı yanında, ürünlerinin mükemmelliği açısından olduğu kadar üretimin önemli rakamını oluşturarak diğerlerinin önemini aşan bir tane sektör var: Bakırcılık, Erzincan ve çevresindeki Trabzon- Erzurum güzergâhı tarafından her yıl Avrupa'dan ithal edilen 15000 kg. bakır levha orada her türlü mutfak ve ev gereçlerine, büyük bir kısmı yurt dışına ihraç edilen ve ülke sakinlerinin kullanımı için damıtma, seyahat eşyalarına vb. dönüşüyor. Erzincan'ın

bakır yapımı fark edildi ve Paris, Viyana ve Filedelfiya evrensel sergilerinde ödül aldı. Bu bölgenin zanaatkâr Ermenileri de küçük gümüş ve Çelik Sanat eserlerinin üretiminde çok yeteneklidir. Ayrıca bu sancakta atlar eşekler ve katırlar için çok güzel koşum takımlarının yanı sıra ülkenin modasına uygun mükemmel ayakkabılar da yapılıyor.⁸⁶

Refahiye Kazası

Konumu: Erzincan'ın kuzeybatısında bulunan Refahiye'nin cephesi kuzeyde Trabzon vilayeti, batıda Sivas ve güneyde Kuruçay kazaları tarafından sınırlanmıştır.

İdari Bölümler: 176 köy ve 3376 evden oluşan 3 nahiyeye ayrılmıştır.

Nüfusu: Nüfusu 24927 olup şu şekildedir:

Müslümanlar: 22869

Ortodoks Yunanlar:1221

Ermeniler: 837

Toplam: 24927

Okullar: Bu kazada sadece 18 okul bulunmaktadır. Bunlar:

Müslümanlar: Medrese: 6, İlkokullar: 12.

Gercanis: Gercanis kaymakamının ikametgâhı, Trabzon vilayetinin 6 kilometre güneyinde Palanka'ya 28 kilometrelik bir yol boyunca batıdan doğuya doğru akan ve oradan güneye doğru gidip kendini 80 km. lik bir yolun sonunda Erzincan'ın 2 km. batısında Fırat'a atmaya çalışan küçük bir nehir üzerinde yer alır.

Kamu Binaları: Refahiye kazasında 26 dini yapı vardır. Bunlar aşağıdaki gibidir:

Müslümanlar: Camiler. 15, Medreseler 6.

Ortodoks Yunanlılar: Kiliseler 3

Ermeniler: Kiliseler 2

Toplam: 26

Tarımsal ürünler: Bu kazada toprağın ürünleri Erzincan sancağının tarımsal üretimi tablosunda Listelenenlerdir.

Endüstriyel ürünler: Endüstriyel ürünler Erzincan'da her yerde eşit derecede verimlidir. 20 değirmencinin çalıştığı bu kazada ayrıca bir dizi halı ve eldiven fabrikası vardır.⁸⁷

Kuruçay KaZASI

⁸⁶ Par Vital Cuinet, La Turquie D'asie Geographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'asie-Mineure, Paris 1892, 210-216.

⁸⁷ Cuinet, 217-218.

Konumu: Erzurum vilayetinin ve Erzincan sancağının batı ucunda yer alan bu kaza, Refahiye'nin kuzeydoğusunda Erzincan'ın, Kemah'ın ve Mamuret-ül-Aziz'in kuzeyi ve batısında Sivas vilayeti ile sınırlıdır.

Açıklama İstatistikleri

İdari Bölümler: 61 köy ve 1799 konuttan oluşan 3 nahiyeye ayrılmıştır.

Nüfusu: Nüfus popülasyonu 13483 kişidir.

Müslümanlar: 10670

Ermeniler: 2610

Kazaya Yabancı Osmanlı Tebaası(yabancılar):203

Toplam: 13483

Okullar: Kuruçay kazasında 25 okul vardır. Bunlar:

Müslümanlar: Medreseler 1, İlkokullar 16.

Ermeniler: 8

Toplam: 25

Kuruçay: Kuruçay kazası kaymakamlığı Erzincan'ın 77 kilometre batısında Fırat'a kısa bir mesafe akan Kuruçay olarak ta adlandırılan küçük bir nehir üzerinde yer alır.

Endüstri: Bu kazada bazı mükemmel halı fabrikaları ve bürü ile karşılaştırılabilir büyük yünlü kumaşlar vardır. Ayrıca kapılar ve diğer mobilya kullanımları için keçeler yapan fabrikalar vardır.

Kamu Binaları: Aşağıdaki gibi farklı kùltlerin kullanımına adanmış 18 bina bulunmaktadır.

Müslümanlar: 12 cami ve 1 medrese: 13

Ermeniler: 4 kilise ve 1 manastır: 5

Toplam: 18

Tarım Ürünleri: Burada sadece tüm sancakta aynı olan önceki tarımsal üretim için söylenenler tekrar edilebilir. Kuruçay kazasında 15 buğday değirmeni bulunmaktadır.⁸⁸

Kemah Kazası

Konumu: Erzincan Sancağının güneybatısında yer alan Kemah, Kuruçay kazası ile kuzeybatıya Erzincan vilayeti ile kuzeydoğuya ve Güneydoğu'ya Mamuratü-l-Aziz vilayeti ile güneybatıya sınırlıdır. Fırat tarafından bir uçtan diğer uca doğudan batıya kadar sınırlandırılmıştır.

İdari Bölümler: 86 köy ve 3076 hane olmak üzere. 4 nahiyeye ayrılmıştır.

⁸⁸ Cuinet, 218-220.

Nüfus: Nüfus 18872 dir. Bölge sakinleri şöyledir:

Müslümanlar:14547

Gregoryen Ermeniler:3503

Protestanlar:189

Yunan Ortodokslar:633

Toplam: 18872

Okullar: Kemah kazasında aşağıdaki gibi 34 okul vardır. Bunlar:

Müslümanlar: Medreseler 3, Rüşdiye okulları 1, İlkokullar 21.

Ermeniler: 8

Rum Ortodokslar:1

Toplam: 34 okul.

Kemah: Kazanın baş kasabası Kemah'ın kaymakamının ikametgâhı, Erzurum'dan Erzincan'a giden yolda vilayet sınırına yakın, Sivas yönünde uzanan geniş bir kasabadır. Bu yolla Erzincan'a 38 buçuk kilometre ve Erzurum'a 214 buçuk kilometre mesafe vardır. Kemah'tan geçen Fırat'a inerken bu kasabadan Erzincan'a olan mesafe uzar. Nehrin seyrini 16 buçuk kilometre daha uzatır ve 55 kilometreye çıkar. Kemah eski kaleleri ve antik çağını kanıtlayan çok sayıda türbe (sepulchrol şapel) ile çevrilidir. Oldukça önemli ticaret ve sanayi merkezidir.

Binalar: Hükümet Sarayı, Rüşdiye Okulu ve eski Sağırzadeler ailesinin torunları olan Tahir Paşa ve kuzeninin zengin otelleri, konakları diğer ilginç yerlerdir.

Diğer İlginç Yerler: Bağlar ve bahçelerle çevrili büyük bir köy olan Keumur küçük bir nehirle, aynı adı taşıyan tuzlu suların yakınında yer almaktadır. Bu Köyden bir kaç dakika sonra zengin olduğu söylenen ancak hiçbir zaman işletilmeyen bir kömür madeni vardır.

Kamu Binaları: Kemah kazasında çeşitli kùltlerin kullanımı için aşağıdaki gibi 23 bina var.

Müslümanlar: 7 cami ve 3 medrese

Ermeniler: 9 kilise ve 1 manastır

Yunan Ortodokslar: 3 kilise

Toplam: 23

Kemah'ta bir Türk banyosu (hamam) var.

Tarım: Nispeten iyi ekili toprak, yukarıda belirtilen Erzincan kazasının tarımsal üretimi durumunda listelenen tüm tahılları, tüm sebzeleri, tüm meyveleri bolca verir.

Endüstri: Yerel tüketim ihtiyaçları, on buğday (yel) değirmenini harekete geçiriyor. Kemah bölgesinin diğer endüstrileri belirli sayıda fabrikayı kapsayan goblen eldivenleri ve güzel halıların imalatıdır.⁸⁹

Eserde Erzincan Eğin de şu şekilde yer almaktadır.

Kaza Eğin

Konum-Sınırlar: Eğin kazası Arapkir kazasının kuzeyine ve merkez sancağın kuzey batısına ve kuzeyde Erzurum ve Sivas eyaletleri ile sınır olacak şekilde kurulmuştur; doğuda Dersim sancağı ile; güneyde Arapkir kazası ve batıda Sivas vilayeti ile sınırdır.

Yönetim Paylaşımı: 102 köyden ve 8 nahiyeden ibaret olan bir yönetim paylaşımı mevcuttur.

Sivil ve dini otoriteler: Vilayet ve sancaklardakine benzer yönetim konseyini oluşturan 8 müdür ve 1 kaymakam tarafından yönetilmektedir.

Eğin'de Müslümanlar için dinî otorite olarak 1 müftü ve bir kadı; Ermeniler içinse birçok papazın bulunduğu bir Gürcü başpiskopos tarafından temsil edilirdi.

Yönetimdeki kurumlar: Eğin'de görev alan kurumlar ise finans, tapu, nüfus müdürlüğü, belediye, posta ve telgraf işleridir.

Mahkemeler: Eğin'de kadının başkanlığında ve bir eğitim hakimi ve yardımcısı, 2 sekreter ve bir noter 6 üyesi Ermeni olan bir Bidayet Mahkemesi bulunur.

Jandarma: Kazanın ilçe merkezinde kışlayan bir binbaşı tarafından idare edilen bir jandarma birliği bulunur.

Duyunu Umumiye İdaresi: Bu aynı şehirde Duyunu Umumiye'ye mensup bir memur, bir sigara tekeli ve bir görevliden ibarettir.

Nüfus: Eğin kazasının ilçe merkezi dahil toplam nüfusu aşağıda olduğu gibi 60.919 dur.

Müslümanlar: 28.622

Kürtler: 4.616

Gregoryan Ermeniler: 7.561

Kızılbaşlar: 20.120

TOPLAM: 60.919

İlçe Merkezi: Kazanın ilçe merkezi, kaymakamın resmi ikametgahı, diğer yönetim merkezlerinin, dinî ve sivil otoritelerin, Bidayet Mahkemesi ve jandarmanın ve çeşitli kamu hizmet binalarının bulunduğu Eğin 36 derece 20' doğu boylamı ve 39 derece 25' kuzey enlemi, Karasu üzerinde Harput Mezere'nin 95 km kuzeybatısına, Arapkir'in kuzeyine 35 km., Aynı istikamette Malatya'dan 97 km.

Erzurum vilayetinin merkez sancağı olan, Elazığ vilayetinin birliklerinin bağlı olduğu tümenin askeri yönetiminin genel merkezi olan ve durumunun (konumu görevi)

⁸⁹ Cuinet, 220-222.

Karasu üzerinde iletişimlerini kolaylaştırarak ve onları (iletişimleri) daha hızlı kılarak bir tür merkezleştirmenin kesin (belirgin) noktası gibi doğal olarak belirtildiği(görevlendirdiği) Erzincan'ın 100 km güney batısında.

Nüfusu: Eğin vilayetinin nüfusu yukarıda dökümü yapılmış kazanınkini de içine almış olarak, aşağıda olduğu gibi 19.000 dir.

Müslümanlar: 11.439

Gregoryan Ermeniler: 7.561

Toplam: 19.000

Eğin şehrinin Ermenice ismi Aghn'dır. Yani "kaynak" anlamına gelir. Bu isim şehrin ortasında bulunan büyük bir kayalıktan çıkan ve dere oluşturarak Karasu'ya karışmak için belli başlı sokaklarını dolaşan bol bir kaynaktan gelir. Değirmenler ve tabakhaneler bu suyun kenarlarına kurulmuştur. Hızla geçen zaman esnasında, şehir dik ve kayalık bir yamaca basamaklı olarak kurulmuş ve Eğin'in sokakları çoğunlukla yeterince fazla bir eğime (meyile) sahiptir. Kadı Gölü olarak isimlendirilen bu kaynağının ve Batı Fırat'ın sularının bolluğu, Karasu içinden geçtikleri tüm semtlerin ihtiyaçlarını bolca karşılayarak, çiçekler, yeşillikler ve meyve ağaçları içinde gizlenmiş taştan yapılmış evleri yarı yarıya ortasında görünmez kılan geniş bahçelerin sulanmasını da sağlıyor. Bu hoş tanzimin şahane etkisi Eğin ve yakın köyleri çevreleyen güzel bağların çevrenmesi ile daha da artmıştır. Bu şehrin 2 temel semti diğerleri kadar dahi düzensiz sokaklara sahiptir. Fakat iyi bir şekilde taşla döşenmiş. İşte bu yüzden ki orada tüccarlar, fabrikacı zenginler ve bankacılar yerleşmişlerdir. Bu sonuncuların(bankacıların) sayısı eskiden bugünkünden daha fazlaydı. Eğin sakinlerinin arasında yüksek devlet memurlarının Osmanlı hükümetinin eski bakanlarının olduğu sayılıyordu. Çocukları(soyundan gelenler) terk etmişler(bırakmışlar): Sorumsuzlukları ve tembellikleri ile malları ve servetleri eridi ve meşgul ettikleri yüksek mertebelerden onlarda düştüler. Eğin'de eskiden 3 bin ila 5 bin Türk lirası (75 ila 110.000 frank) değerinde olan özel evlerin olduğu hala görülür. Bu ülke için çok yüksek günümüzde hemen hemen değer biçilemez oldular.

Kamu binaları: Valilik konağı dışında Eğin kamu binalarının sayısı 5 büyük cami, 11 medrese ve 21 kilise(Ermeni kilisesi) (*A sđvadzadzin et Surp-Kevorg*)

Okullar: Eğin kazasının eğitim kurumları aşağıda olduğu gibi 24'tür.

Müslümanlar: 11 medrese(hukuk ve din(ilahiyat) ve 6 ilkokul olmak üzere : 17

Gregoryan Ermeniler: 7 yüksekokul: 7

Toplam: 24

Bölgesel Sanayi: Eğin'in başlıca sanayileri pamuk kumaş üretimi ve "manusa" denilen ipek kumaş üretimi ve pamuk ve ipekten üretilen resimli bir kısmı baskı bir kısmı elde işlemeli yazma denen mendiller ve bakır işleme, deri ve kürk üretimleridir. Bu şehirde 11 adet manusa 7 yazma imalathanesi, 7 tabakhane, 9 kürkçü ve derici ve 8 kumaş boyama yeri vardır.

Hala Eğin'de 20 banka, 13 ticaret odası, 3 döviz bürosu, 2 doktor, 2 dişçi, 3 eczane, 2

Fransızca ve Ermenice öğretmeni, 4 müzik öğretmeni, 2 kuyumcu, 8 çilingir, 4 nalbant, 4 demirci, 5 silahçı, 5 saatçi, 4 avukat, 7 terzi, 8 fırın, 6 tütün satış yeri, 5 sadece yerli ayakkabı yapan 15 kunduracı v.s. sayılabilir.

Zirai Ürünler: Eğin kazasının başlıca ziraat ürünleri şarap, üzüm, meyve, çehri(sarı taneli, Avignon taneli, İran taneli v.s. çehri nerprun türünden bir bitkidir), koza, eğrilmiş ipek, (kak-kuru kak), bakır, deri ve kürk v.s.

Ticaret, İhracat, İthalat: İhracat ticareti yukarıda listelenen zirai ve endüstriyel ürünlerin tümünü içine alır. İthalat Alepten(Halep) ve İstanbul'dan gelir. Sadece pek az önemi olan koloniyal(sömürge) ürünleri, ecza ürünleri, alizari, çivit ve renklendirici maddeler; takı süs, kibrit, kağıt; demir ve diğer işlenmemiş metaller, hazır giysiler, çamaşır v.s., v.s. özet olarak kazanın ticareti pek az aktiviteye sahip.

Başlıca Köyler: Bu kazanın en iyi yerleşik, en hoş, en müreffeh köyleri arasında nüfus perspektifleri gösteren rakamlarıyla isimleri aşağıdakiler:

Ebuşehk	Nahiye merkezi	900
Saraycık	- -	500
Aşıklı	- -	400
Agin	- -	800
Aynesi	- -	600
Ilıç	- -	400
Salakali	- -	500
Gemergab	- -	600
Denizli	- -	500
Şırzı, Vank, Şorak, Muşak, halkı genellikle Ermeni		1272

Bu son 4 köy Ebuşehğ ve Gemergab nahiye merkezleri gibi Eğin şehrine çok yakındırlar ve genellikle onun kasabaları gibi sayılırlar.⁹⁰

Eserde Tercan da şu şekilde ifade edilmektedir.

Tercan

Cuinet'e göre, Tercan Kazası, Erzurum'un güneybatısında, ova ile komşudur. Güneyinde Kiğı Kazası bulunmaktadır. Batıda ise sancak merkezi Erzincan vardır. Kuzeydoğusunu ise Bayburt işgâl etmektedir. Nüfusu 192 köyü ile 26.795'dir. Müslümanların sayısı 19.913, Gregoryen Ermeni 6689, Grek Ortodoks 126,diğerleri de 67 nüfusa sahiptir. İslâm ilimlerini öğreten on medrese merkez ve köylerde faaliyet göstermektedir. Tercan bölgesinin merkezi Mama Hatun'dur. Bu nedenle eskiden müdir, şimdi ise kaymakam bu kasabada ikâmet etmektedir. Palanka, Kötür, Pülk gibi merkezler dikkati çekmektedir. Palanka, eskiden kalma duvarlara sahiptir. Şâh Hüseyinzâde Hüseyin Bey'in ikametgâhıdır. Kötür ise Erzurum-Tercan-Erzincan yolu

⁹⁰ Cuinet, s. 362-366.

üzerindedir. Mama Hatun'a uzaklığı 13 km'dir. Fırat-Tuzla burada birleşmektedir. Karasu üzerindeki köprü, tarihi bir yapıdır. Pülk'de ise, petrole benzeyen kaynakla tanınmıştır. Yakıt olarak köylülerce kullanılmaktadır. Tercan'da 36 câmi, mescit ve otuzbeş Ermeni vankı(kilise) vardır. Çok miktarda hayvanı mevcuttur. Geniş düzlüklerinde ise tahıl üretilmektedir.

Vital Cuinet, Mama Hatun'un kişiliği üzerinde durmakta, buranın yâni Türbe'nin sanat özelliğine de dikkati çekmektedir.⁹¹

34. Le Comte De Cholet, Voyage En Turquie D'aasie, Ermenie Kurdistan Et Mesopotamie, Paris, 1892.

Cholet, XIX. Yüzyıl gezginlerindendir. Anadolu Türkiyesi'ne yaptığı seyahatte, Fransız ordusunda 76. Piyade alayında teğmen rütbesine sahipti. Erzincan Mutasarrıfı Mehmed Şevki Paşa ve IV. Orduy-ı Hümâyunu komutanı Mareşal Mehmed Zeki Paşa zamanında Erzincan'dan geçmiştir.

Cholet'in Erzincan'la ilgili gözlemleri şu şekildedir:

“Çardak dağı yolu o kadar çetin bir yol idi ki aynı gün oraya inmeyi düşünürken biz halen gecenin başlamasına rağmen Erzincandan çok uzaktaydık. Biz hafifçe yolu şaşırдық, pek çok işarete rağmen biz önümüzde gözüken bir köye ulaşmak için kar içerisinde hareket etmek zorundaydık. Hamo Erceci köyünde Müslüman din adamlarına misafir olduk. Ertesi sabah 17 Ocakta birçok önemli köylerin bulunduğu vadide bir evde epeyce ısındık.

Erzincan'a giriş yapıyoruz. Bu şehir Sivas-Erzurum-Trabzon-Diyarbakır yol kavşağında yerleşmiş olup Fırat kenarındadır. Burası Osmanlının çok zengin ovalarından olup nüfusu sürekli artmaktadır. 60.000(altmış binden) fazla nüfusu vardır. Buradaki yerleşim yerleri sürekli gelişmekte olup, Rus ordusuna karşı buranın önemi artmaktadır.

Tarihi Eserler: Çok güzel şekilde yapılmış olup İzzet Paşa camisi hariç tutulursa diğerlerinin bir değeri yoktur. Güzel bir otele yerleştik. Polis görevlileri bizim kimliğimizi tespit etmeye geldiler ve onlara vali tarafından ne zaman kabul edileceğimizi soruyoruz. Biz kendisine kabul edildiğimiz takdirde ziyaret amacımız ve kendilerine saygılarımızı sunacağız.

Hükümet konağında(Mehmet Şevki Paşa) Çerkes kökenli olan aynı zamanda mutasarrıf olan Mehmet Şevki Paşa bize göre de Türkiye'nin sahip olabileceği en güzel organizatörlerden biri gibi geldi. Alelacele bizi dördüncü ordu komutanı Müşir Mehmet Zeki Paşa'ya götürmeye geldi. Yaşlı bir süvari albayı bizi götürmeye geldi. Valinin keskin bakışlarına rağmen konuştu, bize kim olduğumuzu sordu. Biz de kendisine ecnebi yabancılar olduğumuzu söyledik. Domuz Ruslarla kötü ahlaklı İngilizlerle ve kaba Almanlarla mukayese edildiğinde Fransızlar da Tunus'u alan kötü hırsız rolünü oynayanlardır demiştir.

Biz de valinin bu davranışı karşısında kalkıp gitmekle küçük bir intikam almış olduk.

⁹¹Enver Konukçu ve diğeleri, Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan, Ankara, 1998, s. 126.

Ertesi gün: Garnizona gidiş, bize saygılarını sunan zavallı albay ile birlikte bizi uğurladılar. İki devlet görevlisi bize üzüntülerini ifade ettiler.

45 yaşını aşkın olup, dört yıldır mareşal olan Çerkes asıllı Mehmet Zeki Paşa, Asya'da Türk kuvvetlerine kumanda etmiş, güzel, zeki ve güzel konuşan biri idi. Zeki Paşa, sıkı bir Fransız yanlısı. Ordusunda bulunan ve on yıldan beri orduyu sağa sola saldırtan Von der Golls'un çalışmalarını ordusu içinde yasakladı. Çok canlı bir kurmay heyeti vardır. Bizim askeri eserlerimizi hemen tercüme ettiriyor, kumanda ettiği ordusuna gerekli reformları tatbik ettiriyordu. Bu durum Türkiye'de nadir görülen bir durumdu. Askeri hazine boş olmasına rağmen kendisine aylık 10.000 Frank verilmesini reddetti. O, bizi uygun bir biçimde kabul etti. Uygun bir konuşmadan sonra birliklerini görüp görmemizden memnun olup-olmadığımızı sordu. Son kez bayrakları selamladıktan sonra Mareşal ile beraber döndük. Küçük bir konuşmadan sonra bizden ayrıldı. Yerimize döndükten sonra kurmay başkanı bize birkaç gün kalıp kalmayacağımızı sordu. Onun(Kurmay başkanı) ciddi duruşu karşısında kabullenmek zorunda kaldık ve üzülen Osmanlı birliklerini gördük. Şunu da diyebiliriz ki onların tatbikatlarında bulunduk. Çoğu büyük ve güzel insanlar. Kahraman kişilik taşıyorlar ve Türkiye ciddi bir askeri rol oynuyor ve bunu Allah adına bu kahramanlığı yapıyorlar. Olaylara karşı şikâyet etmemeyi dayanmayı Allah adına yapıyorlar. 70 tane genç Türk subayı her yıl Fransa'ya askeri eğitimlerini yapmak üzere gidiyorlar.⁹²

Erzincan'dan sonra Karasu(Euprate) vadisine giren Cholet, ne bir kasaba ne bir köye rastlamadan yoluna devam etmiştir. On saatlik bir yol alıştan sonra, saat gece altı sularında küçük bir köye rastlar. Burası Delav'dır. Bir dağın doruğunu kapsamaktadır. Karlı bir arazideki tehlikeli yolculuk, şimdilik sona ermiştir. Bir saat sonra tekrar yola koyulan gezgin yine çok arızalı bir arazide yolculuğuna devam etmiştir. Sadece vahşi doğanın hakim olduğu ortam kendisini hem korkutmakta ve hem de mutlu etmektedir. Üç saatlik bir yolculuktan sonra, doğuya Mama Hatun'a gidilmiş ve engin bir ova ile karşılaşmıştır. İki tarafta yükselen dağ zinciri de geride bırakılmıştır.

A.P. Cholet, Mama Hatun'dan önce, ismini zikretmediği Kötür Kalesi'nin harabesine rastlamıştır. Onun arkasından, doğuda ise Mama Hatun/Tercan yanındaki tepeler, dikkatini çekmiştir. Rivayete göre de, halkın Keur-Oghlou dediği bir eşkıyanın tamir ettirdiği oturduğu kale hakkında pek açıklayıcı bilgi verilmemekte ve sadece (Karasu/Euprate) akarsu kenarında bulunduğu dikkat çekilmektedir. Erzinguan/Erzincan mutasarrıfının kendilerini karşılamakla memur ettiği Tercan kaymakamı da bu sırada gezgin ile temas kurmuştur. Zaptiyeler kendine hoş geldin demişler ve kasabada bourgul ve yougourth ikram etmişlerdir. Mama-Khatoun, bir çay kenarında göze çarpmakta olup, tarım ürünleri bakımından da zengindir. Küçük bir kasaba görünümündedir. Akşamı burada geçiren De Cholet Selçuklu prensesi olduğunu tahmin ettiği Téké (türbe) yi de incelemiştir.⁹³

35. Ali Cevad, Memaliki Osmaniyenin Tarih Ve Coğrafya Lügati, Dersaadet, 1313,

⁹² Le Comte De Cholet, Voyage En Turquie D'aasie, Ermenie Kurdistan Et Mesopotamie, Paris, 1892, 132-138.

⁹³ Le Comte De Cholet, 139-143.

Mahmut Bey Matbaası.

Ali Cevad(Öl. 1913) Üsküdar'da doğdu, doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi ve kaynak yoktur. Ali Cevat, Harp okulunu bitirdi. II. Meşrutiyetten sonra kısa bir süre sürgüne gönderildi. Osmanlı coğrafyasına ve tarihine ilişkin eserleri vardır. Tarih ve coğrafyaya ilişkin eserleri çağımızda bile sık başvurulan kaynak yapıtlardandır.⁹⁴

Ali Cevad'ın Memaliki Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lügati adlı eserinde Erzincan ve çevresi şöyle ifade edilmektedir.

Erzincan

Zibanizdi ezergandır. Erzurum vilayetinde Erzincan livasının kürsi-i idaresi ve dördüncü ordu hümayununun merkezi olan bir şehirdir. Fırat'ın gayet latif bir vadisi dahilinde bağ ve bahçe ve çayırıklar ve ağaçlıklar arasında vaki olup meyvesi mebzuldür.

İklimi, ilkbahar ve yazın latif ve kışın mutedil ise de Temmuz ve Ağustos aylarında şiddetli sıcaklar olduklarından termometre 31:32 dereceye varır. Binaenaleyh sekene yaz mevsimini hiç olmaz ise Temmuz ve Ağustos aylarını civar tepelerindeki latif ve sulak karyelerde emrar etmektedirler.

Sekene 2300 kişi olup bunun on beş bini İslam idi. Bin beş yüzü Ermeni iki yüzü Rum üç yüzü milel-i muhtelifeye mensubdur.

Şehrin yirmi kadar camii ve mescidi 4 medresesi, 4 kilisesi birer bab askeri ve mülki rüşdiye mektepleri lüzumu miktar mekatibi sıbyaniyesi 1300 dükkan ve mağazası 8 hamamı bir kışla ve bir hapishanesi bir baruthanesi ve askeriye mahsus abahane ile dabbağhanesi vardır.

Şehirde ihram, seccade, hamam takımlarıyla temür ve gümüş avani ve bakır edevati i'mal olunur.

Erzincan Livası: Cenub garbiden şimal şarkiye doğru mümted olarak cenuben Mamüratülaziz garben Sivas ve Trabzon vilayetleri ve şarken cenub şarki cihetinden Erzurum merkez sancağı ve şimalen Rusya memalikiyle muhat ve mahduddur.

Erzincan Livası Erzincan-Refahiye-Kuruçay-Kemah-Bayburt-İspir namıyla altı aded kaza ve 65 nahiye ile 840 kurayı müştemildir.

Sancağın nüfusu 210858 kişi olup milliyet noktayı nazarından mikdarları berveche atidir.

171472: İslam

24145: Ermeni

88: Katolik

285: Protestan

⁹⁴ Mehmet Akif Ceylan, "Ali Cevad'ın Hayatı ve Türkiye Coğrafyasına Katkıları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 11, Sayı 61, Yıl 2018, s. 242-243.

Rum: 2740
Ecnebi: 11
Yabancı: 2147
Yekün: 220858

Erzincan Kazası: Hemnamı bulunan sancağın merkez kazasıdır. Nefs Erzincan ile beraber 197 karye ve dokuz nahiyeden müteşekkil olub 43583'ü İslam ve mütebakiyesi Hıristiyan ve milel saire olarak 59175 nüfusu müstemildir.

Arazisi sancağın en münbit mahaldir ki külliyyetle hububat ve sebze ve meyve hasıl eder. Nefs şehir ile birlikde kazada umumen 184 mekteb mevcuddur. s. 54-55

Kemah

Erzurum Vilayeti'nde Erzincan sancağına mülhak kaza merkezi bir kasaba olup Erzurum'dan Erzincan'a giden tarik üzerinde ve Sivas cihetinde vakidir.

Erzurum'a ba'd ve mesafesi 214 ve Erzincan'a mesafesi 38 kilometredir. Fırat nehri kasabada mürur eder. Kemah'da bir hükümet konağı, bir rüşdiye mektebi vardır.

Kazası: Livanın garb cenubiyesinde vaki olarak şimal garbi cihetinden Kuruçay şark şimali cihetinden Erzincan kazaları ve cihat saireden Mamüratülaziz vilayeti muhatdır.

4 nahiyeye 86 karyeyi muhtevi olup, bunlar da 3076 nüfus 18802 nüfus mevcuddur. Kazada 32 mekteb, 10 cami ve medrese 13 kilisa(10 Ermeni kilisa ve manastırı 3 Rum kilisası) bir hamam mevcuddur.

Mahsulatı hububat, sebze, meyve, mamulâtı debağat gibi şeylerdir.⁹⁵

36. Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam, Tarih Ve Coğrafya Lügatini Ve Tabir Ashala Kaffe-İ Esmâ-İ Hassayı Camidir, İstanbul, 1306(1889).

Kamusu'l-A'lam, umumi bir tarih, coğrafya ve meşhur adamlar ansiklopedisi olup bilhassa İslam ve doğuya ait çok sayıda madde içerir. Eser, Bouillet'nin "Dictionna universel d'histoire et de geographie" örnek alınarak hazırlanmıştır. Doğu ve Batı'ya dair bir lügat olduğundan içinde tarihi, dinî ve ilmi ıstılah ve tabirler yer almaz.

Kaynakları arasında pek çok batı eseri de bulunmakla birlikte yazar, İslam sahası dışındaki çoğu maddeleri satır satır tercüme ve iktibas ile Bouillet'in eserinden nakleder. Fakat Şemseddin Sami'nin eserinin alalade bir nakilden ibaret olmadığı Bouillet'in eserine nazaran oldukça büyük hacimli olmasından (6 cilt 4830 sayfa) anlaşılabilir. Burada bir yandan Türk okuyucusunu alakadar etmeyecek maddeleri atarak diğer yandan bazı maddeleri genişletmiştir.⁹⁶

Kamusu'l-A'lam'da Erzincan ve çevresi şu şekilde ifade edilir:

Erzincan Sancağı

⁹⁵ Ali Cevad, Memaliki Osmaniyenin Tarih Ve Coğrafya Lügati, Dersaadet, 1313, Mahmut Bey Matbaası, s. 679.

⁹⁶ Ömer Faruk Akün, "Şemseddin Sami", MEB İ.A., c. 11, Eskişehir, 2001, s. 411-417.

Erzurum vilayetinin mürekkebe bulunduğu dört sancaktan en garb cenubide bulunana olub, merkezle beraber dört kazadan mürekkebe olarak, Kemah, Refahiye ve Kuruçay kazalarını camidir. Arazisi umumiyet üzere dağlık olub, münbit ova ve bayırları ve sancağın garb şimali cihetinden ibaret olan Refahiye kazasında kerastelik ormanları dahi çokdur. (Çardak) dağı sancağın dahilinde şimal şarkiden cenub garbiye doğru uzanarak, ormanların ekserisi bunun eteklerindedir. (Munzur) dağının sırtı sancağın hudud cenubiyesini teşkil edüp, Dersimi Erzurum vilayetinden ayırır. şimal ve şark cihetlerinde dahi bir takım dağlar vardır. Fırat nehri sancağın cenub şarki kısmının ortasından ve Erzincan ile Kemah kasabaları yanından geçüb, şimal garbiden gelen (Kömür) ve (Kuruçay) nehirleri dahi buna mansıb olur. Kemah'dan aşağı olan kısmında kelek işler. Erzincan sancağında hububat-ı metnua ile meyve ve sebzelerin envayı ve pamuk hasıl olur. Mamulat sanaiyesi, seccade, halı, kilim, şal, aba vesairenden ibarettir. Kemah kazasının Keyğari karyesinde pek nemalı bir kömür ve Refahiye kazasının (Gemecek) karyesinde semili kurşun ve diğer bir karyesinde dahi merdesinin madenleri vardır. Erzincan kasabasına iki saat mesafede bir kükürtlü kaplıca dahi bulunur. Sancağın ahali 105848 kişi olup, bunların 83140'ı Müslim 18834'ü Ermeni ve diğerleri edyan ve milel muhtelifeye mensubdurlar. Erzincan kazası hemnamı olan sancağın merkez kazası olup, merkez liva ile 197 karyeden mürekkebedir. Ahali 53947 kişiden ibaret olup, bunların 39621'i Müslim 12606'sı Ermeni ve küsürü Yahudi vesairedir. Arazice sancağın en münbit yeri olup, hububat metnua ile meyve ve sebzeleri çoktur.⁹⁷

Eğın

Mamüratülaziz vilayetinin merkez sancağı olan Harput sancağına mülhak kaza merkezi bir kasaba olup, Harput'un 60 km. şimal garbisinde ve Arapkir'in 68 km şimal şarkisinde Fırat'ın garb canibinde vaki'dir. Dağlık ve sarp bir yerde olup, arazisi sengistan ise de, miyah cariyesi çok olduğundan, bahçeleri güzel ve meyveleri ve alehusus dudu meşhurdur. Haneleri mürtefi ve güzel olub, ekserisi kargirdir. Ahali 10.000 raddelerinde olup, bir rüştiye mektebi ve bir eski Ermeni kilisesi vardır. Eğın kazası Mamüratülaziz vilayetinin müntehayı şimali garbisinde vaki olup, şimalen Erzurum, garben Sivas vilayetleriyle, cenuben Arapkir kazasıyla, şarken dahi Dersim sancağıyla mahdud ve muhattır. Havi olduğu Ağın nahiyesiyle beraber 36.000 kadar ahali olup, 10.000 kadarı Hıristiyan ve küsürü kamilen İslamdır. Hıristiyanların ekserisi Ermeni ve Müslümanların çoğu Türk olup, bazı Kürd aşayiri dahi bulunur. Arazisinin çoğu sengistan olmağla, ahalisini idare edemeyub bunların çoğu hizmetçilik, odacılık vesair işlerle meşgul olarak İstanbul'da vesaire şehirlerde bulunurlar. Meyve mahsulatı çoktur.⁹⁸

⁹⁷ Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam, Tarih ve Coğrafya Lügatini ve Tabir Ashala Kaffe-i Esmâ-i Hassayı Camidir, İstanbul, 1306(1889), s.827.

⁹⁸ Şemseddin Sami, a.g.e., s.1019.

37.Kâzım Karabekir, Erzincan Ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars Ve Ötesi, Erzurum, 1990.

I.Dünya Savaşı Osmanlı Devleti için doğu cephesinde kötü bir seyir takip etmiştir. Erzincan'a kadar işgal gerçekleşmiştir. Ancak beklenmeyen ve ümit edilmeyen anda Rusya'yı kökünden sarsan Bolşevik ihtilali, Doğu Anadolu'nun kurtuluşu için ilk ışığı teşkil etmiştir. Mütarekeyi müteakiben Ruslar geri çekilmiştir. Başkumandan vekili Enver Paşa'nın talimatı ile III. Ordu kumandanı Mehmet Vehib Paşa harekete geçmiş, Kafkas kolordularına, belirli plan ve kumanda dâhilinde Doğu Anadolu'yu şanlı bayrağımıza kavuşturulması emri emrini vermiştir. O sırada Refahiye'de bulunan Kazım Karabekir, I. Kafkas Kolordusu ile bu ulvi vazifeyi üstlenmiş, noksan teçhizatlı askeri ile umulmayan başarılar kazanmıştır. Bu harekâta Erzincan'ın kurtuluşu önemli bir aşamayı teşkil etmektedir.⁹⁹

Bu safahatı Kazım Karabekir Paşa şöyle aktarmaktadır:

Eğin Yolunda

Arapkir-Eğin arası 8 saat itibar olunuyor. Geceye kalmamak için sabahleyin 7'de hareket ettik. Fakat yol buzlu hava da pek soğuk olduğundan iki saat yaya yürüdük. Serken şarkında Arapkir çayı üzerindeki kârgir köprüde atlarımıza bindik.

Şepik Köyü epeyce mamur. Ahalisi kısmen Ermeni imiş. Buradan itibaren karın kalınlığı çoğalıyor. Artık şose falan belli değil. Herkes kestirmeden yürümekle bir iz açılmış. Murad çayına kadar çıkışları, at üstünde, inişleri yaya yürüdük. Bu suretle atı yolculukta pek mühim bir kaide olan: "Bin rahat et! İn rahat et" i her günkü gibi burada da tatbik ettik. Hele kış yolculuğunda üşümek ve ayak parmaklarını dondurmamak için arasına yürümek lazım. İnişlerde yaya yürüyüş, hem insanlar için kolay; hem de hayvanlar için rahattır. Buzlarda kaymak tehlikesinden de kurtulunur. Gerçi atlarımız buz nalı ve buz mihni ile nallanmış bulunuyor ve her konakta da muayeneden geçiyorsa da iniş buzlarında daima kayma tehlikesi vardır. Çok karlı yerlerde ise at üstünde bulununca hayvanların ayakları çok batıyor, bu yüzden düşmek tehlikesi olduğu gibi yürüyüş de yavaşlıyor.

Murad çayını ufak bir kargir köprüden geçtik. Fakat karların erime mevsimi olmadığından köprüsüz de geçilebiliyor.

Karşımıza birdenbire pek şirin bir köy çıktı. Haritaya göre burası Aşutke idi. İstanbul evleri gibi, iki katlı, damları kiremitli evler görünmeye başladı. Buralarda hiç şii olmayan bir köy. Eşyalarımızı sabahleyin bizden önce yola çıkarmıştık. Köy kenarında mektep çocukları ve halktan on kişi bizi bekliyorlardı. Halk, hep -eskiden zabitlerin giydikleri- harmaniyeli(başlığı arka taraftan sarkan geniş kaput). İstanbulvari selamlarla, güzel ve nazik sözlerle bizi karşıladılar. Çocukların üstü başı eski püskü; fakat sıhhatleri mükemmel. Başlarında ihtiyar bir hoca var. Yanlarına gelince çocuklar "padişahım çok yaşa!" diye üç defa bağırdı. Harmaniyeli köylüler de el pençe divan duruyorlardı.

⁹⁹ Kâzım Karabekir, Erzincan Ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars Ve Ötesi, Erzurum, 1990, s. I.

Öğle yemeğini burada yemeğe karar verdim ve köyün beklenmeyen kıyafetteki halkıyla görüşmeyi muvafık buldum. Mektep çocuklarıyla biraz konuştuktan sonra onları mekteplerine gönderdim. Bize ev hazırlanmış. Orada yemek yedik.

Bu adamlar neler bilmiyorlar! İstanbul'u ve bütün eski devlet adamlarını tanyorlar, vaziyeti de oldukça kavıyorlar. Başica korkuları da şu Ruslar bir daha taarruza kalkıp kendileri de muhacerete mecbur kalacaklar mı? Meğerse bu adamların mesleği, İstanbul'da odacılık yapmak imiş! Bilhassa bütün Harbiye Nezareti, odacılığını bunlar adeta inhisar altına almışlar. Hizmet ettikleri zatların çırak ettikleri elbise ve harmaniyeleri de hep bunların sırtında. Ruslar hakkında duydukları endişe dolayısıyla kendilerini tatmin ettim. Artık Rus tehlikesi kalmadığını, yakında bizden ellerine geçen yerleri de geri alacağımızı müjdeledim. Zavallılar buna pek inanmadılar. Bu çocuklar neye "Padişahım çok yaşa!" diye bağırıyorlar diye sordum:

-Ne yapalım! Onu da işte İstanbul'da öğrendik! Dediler. Bunun üzerine sordum:

-Yakında ordumuz Erzincan'ı, Erzurum'u ve hatta daha da ötelerini aldıği zaman ne diye bağırıacaksınız bakayım? Birbirlerinin yüzüne baktılar. Dedim ki:

-“Yaşasın Millet! Yaşasın Ordu!” diye bağırın ve siz de bağırın. Bakın şimdiye kadar padişahlara dua ettik, artık onlardan hayır gelmiyor. Bundan sonra da millete ve orduya dua edin, yani kendinize ve evlatlarınıza.

Bu hoş adamlarla hoş konuştuk ve hoş ayrıldık: Çocukları yine toplamışlar ve gideceğimiz tarafa dizilmişler. Daha şimdiden dediğimiz tarzı da öğrenmişler. Önerine geldiğim vakit halk ve çocuklar hep bir ağızdan üç defa: “Yaşasın millet! Yaşasın ordu! Diye bağırıyorlar. Eh! Dedim; aklınızla yaşayın evladlar! Allaha ısmarladık. Dua ettiğiniz ordu size güzel hediyeler alacak... Duanızı eksik etmeyin.

Dutbeli(haritada Dutali yazılı) denilen yere kadar karın kalınlığını ölçtüm, tam yarım metre. Buradan sonra şose birçok kıvrımlarla Fırat vadisine iniyor, aşağılarda artık kar da yok.

Şoseyi atla inmek için saatler ister. Yaya olarak kestirme izden iniverdik. Vadiye yakın bir kargir köprübaşında atlarımıza bindik. Bir müddet daha kayalık bir araziden inişten sonra şosenin düzlüğüne kavuştuk ve süratliye kalktık. Şose Fırat'ın hemen kenarını takip ediyordu. Yarı yoldan sonra şosenin balastları da var. Çok büyük himmetler sarfıyla açılan bu güzergâh insana hayret ve dehşet veriyor. Pek yüksek kayalıklar, şakuli vaziyette göklere yükseliyor. Bakımsızlık yüzünden bazı yerlerde çöküntüler olmuş; fakat az himmetle yapılabilir.

Her gün geçtiğimiz yolların ve köprülerin hali hakkında vardığımız yerlerdeki hükümetlere de bir rapor vermek âdetimdir. Umumi bir raporu da ordu için hazırladım.

Ergü köy hizasından Eğin'e kadar olan kısmın latif manzarasını ben İsviçre'de bile görmemişim. Fırat iki tarafı dik kayalar arasında ve sekiz on metre çukurdan sakin sakin akıyor. Birkaç setle sular şişirilse her türlü gemilerin işleyebileceği bir kanal haline gelecek. Kimbilir ilkbaharda buraları ne latif olacaktır. Şimdi bile her iki taraf dağlarından gelen sular, buz halinde nasıl da parlıyor. Bu sular şosedan geçtiği

yerlerde taşmış, yol boyunca geniş buz tarlaları yapmış. Bunların üzerinden kaymak hevesinden kendimi alamadım: Atlardan inerek bu buzlu yerlerden kaymakla da ayrıca zevk duyduk.

Sağımızda Dersim'in Munzur Dağı bizden 15 kilometre uzakta idi; fakat sanki tepemizden bize bakıyordu. 3188 rakımlı Ziyaret Tepesi, 1000 metreden daha münhat olan bütün şose boyunca ara sıra görünüyordu.

Dersim halkının büyük kütlesi Türk, Birazı da Kürt'dür. Türkler de haydutluk hususunda Kürt'lere uymuşlardır. Harp dolayısıyla oralarda da milis teşkilatı yapılarak bu suretle beslenen halk Ruslar'a karşı geçici bir cephe yapmışlardı. Fakat içlerinde çapulculukla uğraşacak unsurları da yok değildi. Bunun için Kemah'tan bir süvari müfrezesini Eğin'e getirtmiştim. Bu yeni kıtamlı yolda karşılaştık. Bir zabıt kumandasındaki bu atlılarla müfrezemiz büyüdü. Artık yeni kolordumun mıntkasına girmiş sayılırdım.

Akşam üstü saat 4.5'de Eğin'e vardık. Fırat kıyısından sırtlara doğru yükselen latif manzaralı bir kasaba. Yarınki yolumuz zorlu bir dağ aşmaktı. Bugün molası hariç, kısmen yaya 8 saatlik bir yolculuk da kabileyi hayli yormuştu. Eşyalarımız da geç gelebileceğinden yarın burada mola vermeyi muvafık bulduk.

Eğin

Eğin görülecek bir yer. İçinde mühim bir su kaynağı var. Kadıgözü denilen bu kaynak insanı kolayca yanından ayırmayacak kadar cazibeli. Elektrik çıkacak kadar kudretli bir su sukûtu da var. Fotoğraf aldirttim. Mektepleri gezdim. Erkek ve kız mekteplerinin çocukları da pek zeki. Kız mektebinde, Acem basmasıuydurma bir cennet cehennem levhasını duvarda asılı gördüm, kaldirttim. Talebe ile muhtelif mevzularda görüştim.

Halı ve bez tezgâhlarını da ziyaret ettim ve sandalyelerim için birkaç parça halı satın aldım. Çok güzel halı dokuyorlar, hem de küçük kızlar 1309(1893)'de bir kadının haremî güzel halı dokurmuş, yerliler bunu görüp öğrenmişler ve terakki ettirmişler. Seferberlik başlarında bir Türk şirketi kurulmuş, şimdi bu şirket işliyor. Usta mevkiindeki dokuz Türk kızının mini mini parmaklar ile ve maharetle önlerindeki modeli tezgâha nasıl naklettiklerini memnuniyetle gördüm. Küçükleri takdir ettim.

Şunu teessürle kaydetmekten geri duramıyorum: Harput valisinin bana vilayetinin en faal kaymakamı diye övdüğü kaymakam, bu tezgâhların ve kazadaki yolların tarihinden de, hâlihazırından da bir şey bilmiyor. Şosanın 1324'de Meşrutiyetin ilanında yapıldığını söyledi. Hâlbuki yanında tahkik ettim: Tam 30 yıl olmuş yapılalı! Yani kaymakam beyin söyleiği tarihten 20 yıl önce! 1304'te!

Sivil hükümet erkânımızın çoğu, buldukları yerler hakkında bile hakikati öğrenmeye merak etmiyorlardı. Gezmiyorlar da, sormuyorlar da.

Sokaklar pek güzeldi fakat pislik ve paçavra dolu idi. Burada da bunları hemen yaktırdım.

Eğin'de damlar kâmilten çakıl taşı döşeli. Bu da pestil ve dut kurutmak için imiş.

Hurafelere itikaddan istifade eden açıkgöz bir derviş burada herkesi kerametine inandırmış. Benim muhafız süvari müfrezesi zabiti bile inanmış. Daha yolda gelirken bana saflıkla bu derviştən bahsetmişti. Herif ağzına kâğıt parçaları koyduktan sonra onları altın olarak çıkarıyormuş, sonra da havaya atıp kaybediyormuş. Tabii bu hüneri seyircilerine yutturduktan sonra Kudüs'teki "Hacer-i muallak"(Asılı Taş)'ı havada duran taş diye anlatmış ve herkesi hayretlere düşürmüş.

Kaymakam da, memurlar da, bizim süvari zabiti, menzil zabiti de bu yaman adamın kağıdı altına tahvil ettiğini bana hayretle anlattılar ve inanmazsanız getirelim siz de gözünüzle görünüz ediler. Peki dedim.

Akşamüstü bu derviş yanında sekiz yaşlarında bir kız ile bulunduğum yere geldi. Biraz nazlandıktan sonra hünerini göstermeye başladı: Önce bir kâğıt istedi. Ve bunu ufak parçalara ayırdıktan sonra, (Destur ya pir!) dedi ve ağzına tıktı. Çiğnedi ve yuttu veya yutar gibi yapıp ağzının bir tarafında saklı tuttu. Sonra bana hitaben:

-Parmaklarınızı ağzıma sokun! Kâğıtlar altın oldu. Ağzımdan elinizle alın!" dedi.

Kendisinin çıkarmasını ve kimseye ağzını karıştırmamasını söyledim. Sıhhaten, mikroptan falan haberi yok. Tutturmuş, bir yol gidiyor! Ne ise evvelce avurdunda sakladığı altınları birer birer ağzından çıkarmaya başladı. İlkin dört Türk altını, sonra da iki Napolyon çıkararak ufak bir tabağın içine bıraktı ve bakın şüpheniz kalmasın, dedi. Seserinden ve görünüşlerinden altınların sahte omadığı belliydi.

Herifin ağzından çıkan şeylere kimseyi dokundurtmadım. İşin bu noktasına kadar şaşılacak bir şey yoktu. Fakat insana asıl hayret veren şey, bunu kim bilir kaçınıcı defadır seyreden zatların şeyhin kerametine hayran hayran bakışları idi. Şimdi sıra, bu paraların kaybedilmesine gelmişti. Kurnaz adam beni lafa tutmaya başladı. Bulunduğu yerden kalktı, karşı taraf, kızının yanına ve yere oturdu, sonra da şöyle söylenmeye başladı:

-Şu biçare kızın neyle beslendiğini soran yok da benden herkes hüner istiyor!

Altınlar içinde imiş gibi sol elinin avucu sımsıkı kapalıydı. Bu lafı söylerken ve sağ eliyle kızının saçlarını okşarken altınları kızın ensesinden gömleğinin içine, çıplak tenine bıraktığını gördüm. Derviş bunun farkında değildi. O hüneriyle meşguldü. Birden ayağa kalktı ve:

-Aklınıza belki gelir ki ağzından çıkardığın altınlarla yalnız çocuğunu beslemek değil, hazineler bile yaparsın! Hâlbuki onların bir tanesine bile ben el süremem. Onu bana veren cinlere, perilere tekrar geri göndermesem beni çarparlar! Dedi; arkasından "destur ya pir!" diye haykırarak ve paraları atar gibi kapıdan dışarı kolunu uzatarak zaten boş olan avucunu açiverdi!..

Herkeste hayret! Benim yüzüme bakarak; gördünüz mü, demek istiyorlar. Dedim ki:

-Bana bak, Şeyh efendi! Karnın açsa, çocuğun açsa başka türlü hünerler göstererek para kazanmak hakkındır. Fakat cinleri, perileri karıştırıp ortaya hurafeler yaymak ayıptır. Yaptığın hokkabazlığı iyice gördüm. Eğer bir şeyh kerameti diye bu işi yaparsan seni âleme kepaze ederim.

Herif âmâna düştü. “Ne yaparsın, a beyim herkes bir yol tutturmuş gidiyor, başka türü kimse beş para vermiyor” dedi. Mazisini sordum: Bazı paşaların yanında emir çavuşluğu yapmış açığöz bir eski asker çıktı. Biraz yardım ettim ve kendisine bir iş bularak herifi sahtekârlık yolundan çevirdim; ciddi bir adam haline koydurttum.

Bu adamın hüviyetini ve saçma sapan sözlerinin mahiyetini de anlatarak hayranlarını uyandırdım.

Eğİnliler gözü açık, tasarruf sever ve neşeli adamlardır. Bize şu latifeyi anlatarak hayli güldürdüler: Bir Eğİn’li havada uçan bir kuşun arkasından koşarken bir yabancı sormuş:

-Yahu kuşun arkasından ne koşuyorsun?

-Damdan dutumu kaptı, belki düşürür diye koşuyorum.

-Hay Allah cezanı versin. İnsan bir dut için havada uçan kuşun arkasından koşar mı?

-Tek olsa ben de koşmayacaktım amma dut çift idi.

Yola Devam

24 ikincikânun öğleyin 12’de atlarımıza bindik, yola çıktık. Bugünkü yolumuz kısa olacak. Çünkü yarın tehlikeli bir dağ aşacağız. Eğer fırtına olursa yürüyüş imkanı yokmuş. Bu akşam iki saat şimaldeki Salihli’de kalmak ve yarın erkenden Çaldağı’nı aşmak lazımmış.

Fırat üzerindeki Eğİn köprüsü 36 yıl evvel belediye varidatıyla yapılmış. Irmağın iki tarafı sarp kayalık. Köprü hoşça bir şey. Fotoğrafını aldirttim. Yayalardan on para, atlılardan otuz para geçme parası alıyorlar. Eğİn’den buraya kadar araba yolu var, fakat köprüden sonra taş ve yokuş merdiven halinde. Bir kilometre böyle gittikten sonra yol yine iyileşiyor. Ekrek köyü hizasından itibaren yine kar başlıyor. Salihli’de yarım metreyi buluyor. Köprübaşından Salihli’ye kadar 400 metre irtifa çıktık. Merdivenli kısım müstesna, şose güzergâhı yüzde 5 meylindedir.

Salihli evleri güzel ve zengin görünüyor. Çeşme ve cami, taştan ve pek güzel. Çeşme 1262’de(1846), cami de 1305’te(1889), yapılmış. Civardaki altı köy halkı İstanbul’da kasaplık yaparlarmış. Salihli’nin zenginliğinin de halkının İstanbul’da kasaplık yapmasından ileri gelmiş olduğu anlaşıldı. Çaldağı’nın şimalindeki sekiz köy de yine İstanbul’da kömürcülükle geçinirlermiş. O köylere de Puşadi nahiyesi diyorlar. Merkezi de İliç imiş: Yarınki konak yerimiz.

Salihli’de Mustafa bey adında bir zatın evinde misafir kaldık. Temiz ve İstanbul’un küçük evleri gibi. Dersim’lilerin mezalimini anlata anlata bitiremedi: “Yollar hala emin değilmiş 1333(1917) Mayıs 12’de Salihli’nin bütün mevaşisini kaldırmışlar. Birincikânunun 24’ünde yani bir ay evvel de üçüncü ordu erkânı harbiye reisi Goze Bey buradan geçmiş. Beştaş cenubundaki Demir Mağara’da Dersim haydutlarıyla karşılaşmış. Yanındaki iki nefer vurulmuş. Goze Bey Salihli’ye dönmüş ve gece burada kalmış. Eğİn’den bir jandarma müfrezesi gelmiş. Ayın 26’sında dahi kar düşmüş. Bu suretle yoluna devam etmiş!” Her yıl Dersimliler Demir Mağara civarında eşkıyalık ederlermiş...

Hâlbuki Eğin kaymakamı, bana bunlardan hiç de malumat vermedi! Bu zavallı halka çok acıdım: Bir taraftan Dersim'liler başlarında bir bela, bir taraftan da hükümet aciz, alakadar memurlar uyuşuk...

"İstanbul'daki kasaplar, kömürcüler orada halktan fazla kazançla beddua mı alıyorlar acaba" diye" Mustafa beyle ve gelen misafirlerle latife ettim ve yakında şu Rus belasından kurtulduktan sonra herhalde bu asırlık Dersim derdinden de kurtulacaklarını söyledim. Zavallılar dua ettiler. Misafirlerden biri de seksenlik Eğin müftüsü. Buralıymış. Kışı izinli geçiriyormuş. İstanbul'da otuz yıldan fazla bulunmuş. Bunun yollar hakkında anlattıkları da ibret almak için kayda değer. Şöyle ki:

Evvela bir mühendis gelmiş, Demir Mağara'ya doğru şose güzergâhını sırtlardan geçirmiş. Sonra onu başka yere tayin etmişler. Yeni gelen onun yaptığını beğenmemiş, güzergâhı vadiden geçirtmiş. Ve bu suretle tam (10.000) altın havaya sarfolmuş!

Yakında demiryollarının buralardan geçmesini temenni ederek bu suretle artık seyahatlerinin kolay ve tehlikesiz olacağını söyleyince, müftü efendi dedi ki:

-Ya bu kayaları nasıl delecekler,

Elektirikle kayaların nasıl delindiğini –Toros tünellerini misal göstererek- anlatınca müftü hayretle dünyalarını imar ettikleri halde ahiretlerinden gafil olanlar hakkında bir ayet okudu.

Dedim ki:

-Müftü efendi; biz ki dünyayı da imar etmeyiz acaba ahiretimizden de gafil değil miyiz? Bırak, dünyamızı imar edenlere bari dil uzatmayın! İstanbul'a rahat rahat emniyetle gitmek fena mı olur. Sonra başınızdan bu Dersim soyguncuları s. 45 belası da kalkar.

Müftü,

-Ah sorma! Allah insaf versin! Dükkâncılarımız, müşterinin gömleğini alamadım diye dert yanarlar, işte biz böyleyiz, dedi. Ve bu suretle İstanbul'un kasap ve kömürcü Eğin'lilerine Allah'tan insaf diledi!

Hayli gülüştük...

Cuma günü saat 8.30'da Salihli'den yaya yola çıktık. Boyuna yükseğe çıkıyorduk. Biraz ısındık. Atlarımıza bindik. Avaz düzüne vardık. Belalı fırtına burada olurmuş ve başladığı takdirde yola devam olunamaz geri dönülmüş. Fırat büyük bir kavis çevirdiğinden şimal rüzgârlarının burada müthiş anafolar yapacağı belli. Ne ise talihimize hava sakin, rüzgâr bile yok. Fakat soğuk müthiş. Mataralarımızdaki sular kâmilin donmuştu. Kar da pek ziyade kalın olduğundan at üzerinde yürümek imkânsızdı. Yaya yürüdük. Bu suretle eşkiya tehlikesi olan Demir Mağara'ya kadar da emniyetle geldik. Buraya kadar, dün müftünün anlattığı iki şose güzergâhından sırtlar üstünden Ilıç'a doğru gidene görülüyor. Burada kalmış.

Demir Mağara'dan Beştaş'a kadar yaya yarım saatte indik. Saat 1.5'du. Burası 30 evli bir alevi köyü. Halk, hep uzun sakallı. İki katlı bir evde öğle yemeği yedik. Duvarlarda

(Ya Ali!) ve (Çatalı Zülfikar) levhaları asılı. Bu köy halkı da İstanbul'da odacılık yaparlarmış.

2.30'da buradan hareketle 5'de nahiye merkezi olan Ilıç'a geldik. Burası 70 evli latif bir köy. Gece güzel ve temiz bir evde misafir kaldık. Sahibi hoş bir adam: İstanbul'da uzun zaman kasaplık etmiş. Kendisinden şu kasaplığın sırrını bize öğretmesini istedim. Söylediklerinin en mühimi olan şu iki noktayı kaydetmeden geçemedim: Birincisi; Beyoğlu'nun en kibar lokantalarında dahi yenen pırzoların halis keçi eti olduğudur. Bu pırzoları bütün İstanbul kasaplarından toplayıp lokantalara satan hususi adamlar varmış. Koyun pırzolarını her kasap ancak kendi müşterilerine yetiştirebiliyormuş. Lokantalarda pırzola sarfiyatına ancak keçiler kafi geliyormuş. İkincisi de şu: Herhangi kasaptan et alınırsa alınsın az veya çok miktardaki keçi eti de işe karıştırılmış! Pırzolarını büyük lokantalara takdimden sonra kalan keçi etleri parçalanır ve koyunlar arasında çengellere asılmış. Koyun eti o suretle kesilmiş ki muhakkak müşterinin istediği miktara varması için bir parçaya daha ihtiyaç görülürmüş. Bu suretle keçi eti de işe karışmış. İşin fenası, müşteri işi kasabın südüne havale etmeyip de ben etten anlarım diye etleri muayeneye ve seçmeğe kalkışırsa kasaplar böylelerine çok içerlerler ve keçi etini halis kıvırcık diye mutlaka yuttururlarmış! Dedim ki:

-Desene ki Kayseri'lilerin boyacıları gibi Eğin'in de kasaplarını kızdırdıkça insan daha büyük zarara giriyor. Ya kömürcüleriniz neler yapar?

Ev sahibi güldü. Anladık ki ihtisası yalnız keçi eti bahsinde imiş!

26 ikincikanun sabahleyin 9'da Ilıç'tan yaya hareket ettik. Soğukda atlara binmek hoş gitmiyor. Bir saatte Fırat üzerindeki Ilıç köprüsüne geldik. Burada Kemah'tan gelen süvari müfrezesini yerine selametledim. Tehlikeli bir Dersim mıntıkası olan, Fırat kavsi idi. Kemah'dan her nefer için birer mendil almıştık. Birer birer askerlere hediye ettim. Bir de koyun parası verdim. Yarın bir eğlence tertip etmelerini, yakında Kemah'a da geleceğimi ve arkadaşlarına selamımı bildirmelerini söyleyerek veda ettim.

Ilıç köprüsü üzerinde(1308) rumi tarihi var. Fakat bu tamir tarihi olmalı, çünkü köprü pek eski bir şey. Buradan atlara bindik. Yol biraz sırtlardan gittikten sonra Kuruçaya iniyor. Artık düz ve kısmen de karsız olduğundan süratliye kalktık. Çurneçil köyünün bağlarında öğle molası yaptık. Buradan sonra yol yine dereyi takip ediyor, fakat karlı. Panisor'un cenubundaki çiftlikler şirin köylere benziyor. Yol Panisor köyünün içinden geçiyor. Hafif bir boyundan yine dere boyuna iniyor. 2.30'da Kuruçay'a geldik.

Bu civarda çok madenler varmış: Çurneçil'de kömür ve kükürt, Kuruçay merkezinde simli kurşun. Fakat faaliyet, vakti merhununu bekliyor.

Kuruçay Erzincan vilayetine tabi kaymakamlık merkezi. Köy, yüz evlik medeni simalı bir yer.

8.30 sabahleyin Kuruçay merkezinden yaya hareket ettik. Bir kilometre kadar yol buz halinde. Sonra karlı. Hava hafif bulutlu. Yolumuz şimali şarkiye doğru gidiyor. Korkışla köyü hizasına kadar yol düz. Bu köyün hemen cenubundaki Bastana Kayası sivri, heybetli bir kaya. Saat 12'de köy hizasında ve bu kaya karşımızda olarak öğle molası yaptık, yemek yedik. Buradan itibaren yokuş başlıyor. Kolordu bu yolu iki metre genişliğinde tanzim etmiş. Senibel yolun genişliği kadar dar bir boyun. Burada

karın kalınlığı tam bir metre. Mezrai-han söğütlükleri yanından yine Kuruçay vadisine indik. Bu dereye harita Bağcağız yazmış. Vadi boyu çok kayalık olduğundan dere boyunca yürümek mümkün değilmiş.

Akşama doğru saat 4'de Kuruçay köyüne geldik. Bundan evvel geçtiğimiz Kuruçay, merkezi idi. Burası yine aynı adda bir köydür. Harita, bu köyün adını yazmamış. Berbad bir yokuşla köye çıkılıyor. Kar da burada pek çok. Evler bir katlı. Pencereleri ikişer karış genişliğinde bir alevi köyü.

Kolordu erkânıharbiyesinden Binbaşı Avni ve Sertabib kaymakam Remzi Bey'leri burada beni bekliyorlar buldum. Kolordu hakkında kendilerinden lazım gelen malumatı aldım: Cephelerde mütareke mucibince sükûnet devam ediyormuş. Kolordu merkezi olan Refahiye'de bir Rus heyeti devamlı olarak bulunuyormuş. Diğer cephelerde de esaslı bir şey yokmuş.

28 ikincikanun pazartesi sabahleyin 10'da Kuruçay'dan hareket ettik. Öğle molası olarak bir saatlik yemek zamanını Gezki'de geçirdik. Saat 2'de sırtlardan indik ve düzlükteki Blansur'a vardık. Burada dokuzuncu fırka kumandanı miralay Rüştü Bey de kızaklarla beni bekliyorlarmış. Soğuk dehşetli idi. Fakat haftalardan beri soğuk ve yürüyüşe o kadar idmanlı idik ki bize karşı gelenler metanetimize hayrette kaldılar.

2.30'da kızaklarla kolordu merkezi olan Refahiye'ye vardık. Karargah zabıtları ve kıt'aları ile karşılaştım. Pek samimi hasbihaller yaptım. Burası İsviçre köylerine benziyor. Çam ormanları ve dik damlarıyla medeni bir çehresi var. Burası da Erzincan vilayetinin bir kaza merkezi. Ufak, fakat zarif bir kasabacık. Yalnız suyu fena ve soğuğu çok sert. Çam odunundan başka yakacak da yok. Bunun ateşi de çabuk geçiyor. Doğru kolordu merkezi olan iki katlı bir eve geldik ve kumandayı ele aldım. Kıt'alarımı ve ordu kumandanlığına ve civar kolordulara Refahiye'ye geldiğimi ve kolordunun kumandasını elime aldığımı bildirdim.

Erzincan'ın Kurtuluşu

Bir aydan fazla bir zamandanberi hareket halinde idim. Bu müddetin yirmi üç gününü; İkinci kolordu karargahı olan Silvan'dan Birinci Kafkas Kolordusu karargahı olan Refahiye'ye gelmek için sarfetmiştik. Gerçi karlar içinde ve kısmen yaya olarak yaptığımız bu yürüyüşler çok zorlu ve çok zahmetli idi. Fakat yakında vatanımızın işgal altındaki yerlerini kurtararak oradaki halkımızı hürriyete kavuşturmak ümidi, bize daha o kadar yürüyüş yapacak kadar bir kudret veriyordu.

Ertesi gün ilk iş olarak, karargahımın misafiri bulunan Rus Mütareke Heyetini birlikte bir çay içmeye davet ettim. Bunların ruhi hallerini tetkik etmek ve mümkün olan son malumatı almak faydalı olacaktı. Bu komisyon 1918 ikincikanun ayının 14 ünde Refahiye'ye gelmiş: Bir yüzbaşı, bir mülazım ve iki telgraf memuru idiler. Davetimden pek memnun kalan bu Rus'ların ruhi halleri pek bitkin olduklarını gösteriyordu. Sık sık ordularıyla temasta bulduklarından olani biteni her halde iyi bildiklerine şüphem yoktu. Fakat onlar ahvalden habersiz gibi görünüyordular. Bunları söyletebilmek için bir taraftan arkadaş muamelesi ediyor, öbür taraftan da Rus ordusunun inhilâlini biliyormuşum gibi ifadelerde bulunuyordum. Bunlara dedim ki:

-Mütarekenin imzalandığı 1917(1333) birincikanun ayının 18'inci günü saat 3'den beri cephelerimizde sükûnet devam etmektedir. Bu günden beri birçok Rus neferiyle askerliğimizin ahbablığı pek ilerlemiştir. Vaziyetin pek feci olduğunu öğrendik. Birçok kıt'alar çekildiği gibi birçok zabiteleriniz de mahvolmuş.

Bu sözlerimden Rusların benizleri attı, ölüme mahkûm insanlar gibi perişanlık alametleri göstermeye başladılar. Gözlerinden, yüzlerinden ümitsizlik akıyordu. Bu adamların haline acıdım. Sözüme şöyle devam ettim:

-Hayatınızı ve şerefınızı muhafaza edeceğimizi ve sizi istediğiniz yere göndereceğimizi size şerefimle vaad ediyorum. Artık bir düşman heyeti gibi değil, silah arkadaşları gibi konuşalım ve öyle yaşyalım.

Azad edilmiş mahkûmlar gibi sevindiler, içten gelen sözlerle teşekkürler ettiler ve bana bir hayli malumat verdiler ki hûlasası şunlardır:

Rus ordusunda her unsur ayrı birlikler teşkil etmektedirler. Ermeni kıt'alarının zabitelerinin çoğu Rus'tur. En son aldıkları haberler bu ayın 17'sindedir. Yani on bir gün evvelki vaziyettir. O gün bir mazrufu getiren onuncu Türkistan alayından bir Rus zabitinden öğrendiklerine göre: "Erzincan'daki İkinci Türkistan kolordusuyla cephemizde bizimle temasta olan Dördüncü Türkistan fırkası karargâhı Erzurum'a gitmişler. Diğer kıt'alar daha şarka çekilmişler. Erzincan'da on beşinci alaydan yalnız iki tabur kalmış. Bu ayın 26'sında şoşayı takiben Erzincan'dan gelen dört atlı ve iki yaya Rus neferi, Refahiye'de ki Rus Mütareke Heyeti ile telefon muharebesi tesis vazifesiyle geldiklerini cephemize bildirmişler, fakat heyetle görüşmemişler. Bu ayın 28'inde -yani dün- bir Rus neferi bu heyete verilmek üzere bir mektup getirmiş. Vaziyette başka bir değişiklik olmadığını heyet anlamış!"

Bunun üzerine onlara şöyle dedim:

Demek karşımızda Ermeni kuvvetlerinden başka Rus kıt'aları kalmamış. Belki ücretli bazı Rus zabiteleri bulacağız! Mektupta Ermenilerin başka bir hareketlerinden bahis yok mu?

Rusların birden yüzleri kızardı. Birbirlerine bakiştılar. Fakat bir cevap veremediler.

Bu bitkinliğin manasını ben tahmin ettim. Az sonra gelen raporlardan da hakikati öğrendik: Taşnak Ermeniler Türkleri katliama başlamışlar.¹⁰⁰

Ermeni ve Gürcü kuvvetlerinin bol mikyasta silah, teçhizat ve Rus zabitiyle takviye olunarak Ruslardan kalan boşluğu doldurmak istedikleri anlaşılıyordu. Koca Rus ordusu! Şimdi bir sürü haline dönüşmüştü.

İleri hareketi biz üç kolordu halinde yapacağız: Sağ cenahta Ali İhsan Paşa'nın dördüncü kolordusu Van-Bayazıd, ortada, ana cadde üzerinde Erzincan-Erzurum-Sarıkamış istikametine karşı benim birinci Kafkas kolordusu, sol cenahta denize kadar olan mıntıkada Bayburt, Trabzon istikametine karşı Yakup Şevki Paşa'nın ikinci Kafkas kolordusu. Bu üç kolordunun kumandanı üçüncü ordu kumandanı Vehip Paşa idi. Karargâhı Suşehrinde bulunuyordu.

¹⁰⁰ Kazım Karabekir, a.g.e., s. 39-51.

Haritamın başına dikildim. Ellerim arkamda olarak ve başımı öne eğerek Rusların şu son vaziyetine ibretle baktım. Koca mağrur Çarlık Rus ordusu! Artık benim elimdeki ıslak süngerle ortadan büsbütün kalkıyordu. Haritayı bu bayraklardan temizledim ve bizim kolorduların ileri yürüyüş istikametlerini kalın oklarla çizdim. Geçmiş acı günler arasında Rus ordularının ve bizim hergünkü vaziyetimizin artık harp ceridelerinden okunacak ve üzerinde işlenecekti. Biz şimdi sabırsızlıkla zafer günleri ve neşe bekliyorduk.

Gelen bir esir neferimizin ve bir Kürt'ün ifadesine göre "Erzincan" da Rus kıtası kalmamış yalnız bir Ermeni taburu varmış. Ayrıca Ermeni çeteleri de her tarafta Türkler'i katliama başlamışlar. Kürt'lere de "Müttefik olalım, Sivas'a kadar bize verildi, elli tabur Ermeni geliyor" diye propaganda yapıyorlarmış.

Ordu kumandanlığından verilen son malumat da şu idi:

"Ermeniler'in bugünkü kuvvetleri 40, 50 bin; fakat az sonra 10.000'e kadar çıkmak istidadını haizdir. Ermeniler'in teşekkül etmiş bir kolorduları var. Muntazam kıta ve çeteler Van ve Erzurum havalisine sevkolunmuş.

Ermeniler muhtariyeti idareyi Van, Bitlis, Muş, Erzurum dâhil olmak üzere bütün cenubi Kafkasya'da tesis etmek istiyorlar. Gürcüler önce Trabzon'u istemişlerse de sonra vageçmişler; garbi Kafkasya ile iktifa ediyorlarmış. Gürcü ve Kafkas Rusları da birer kolordu, Rum ve asetinler de birer fırka teşkil edeceklermiş. Ermeni ve Gürcülerin İslamlar aleyhine ittifak yaptıkları zannolunuyor. Azerbaycan, Osmanlı ordusunu bekliyormuş; vürudunda Ermeni ve Gürcü ordularının gerilerini tehdit ile harekâtı teshil edecekmiş...¹⁰¹

(30-Çarşamba) günü Refahiye'de atış meydanını teftiş ettim. Kemah mıntkasındaki 36 ncı fırkadan ve Melek Şerif mıntkasındaki 9 uncu fırkadan birer kudretli cebel bataryaları ile takviye edilmiş birer alay(alayların cebel takımı ve makinalı takım ve bölükleri beraber) İle Erzincan'ın kurtulmasını temin etmek ve hareket edecek bu müfrezelerle gerinin irtibatını muhafaza için de 9 uncu fırkadan bir tabur makinalı takımını Yalnızbağlara, diğer bir taburla makinalı takımını Kıran Han'a göndermek.

Her iki şıkkı da ordu kumandanlığına yazdım ve şifahen de izahat vermeme müsaade olunmasını Vehip Paşa'dan rica ettim.

Ermenilerin mezalimi hakkında oralardan kaçıp gelen halk pek feci şeyler anlatıyordu: On gündür mezalim başlamış, (650) Türk'ü yol yaptıracağız diye götürmüşler. Bunlardan haber yokmuş. Kadınların ve çocukların ırzlarına geçiyorlarmış. Cami ve evleri yakıyorlarmış.

1 Şubat'ta, hareketimize kadar bir tedbir olmak üzere Erzincan civarı halkından olan askerlerden 43 ve kaçıp gelen halkdan da 26 kişiyi çete olarak hazırlattım ve ordunun da muvafakatini alarak Erzincan civarına gönderdim.¹⁰²

¹⁰¹ Kazım Karabekir, a.g.e., s.53-54.

¹⁰² Kazım Karabekir, a.g.e., s. 57-58.

6 Şubat'ta orduya gelen malumattan: Cephedeki Ruslar'ın kamilen çekildiği, Ermeni mezaliminin gittikçe dehşetini artıran bir şiddetle başladığı ve Rus başkumandanlığının bunun menine muktedir olmadığı anlaşıldı.

Erzincan'da Ermeniler'in 3500 kişilik bir kuvvetleri olduğu ve beraberlerinde top ve makineli tüfekleri bulunduğu da anlaşılıyordu. Bunların boğazları, 500 zerden ağağı olmayacak birer kuvvetle müdafaa etmesi ihtimalini dikkat bakışına alarak ordunun istediği veçhile aynı zamanda ve ani surette işgaline imkân göremiyordum. Kıtaatımızın o gün boğazları geçemeyeceklerini ve geceleyin açıkta kalmalarının da doğuracağı mahzuru tekrar düşünerek, geceleyin baskınla Ermeniler'in mukavemetini kırmak, soğuk gecede her türlü meskenlerden mahrum bulunan boğazları yürüyerek geçmek ve ertesi sabah boğaz medhallerindeki köylerden istifade ile istirahat ettirmek şeklindeki kararımı değiştirmedim.

12 Şubat'ta ileri harekât başladı. Ben öğleden evvel Kemah'ın görülecek yerlerini gezdim ve seyyar hastahaneyi teftiş ettim. Öğleden sonra 2'de karargâhımın birinci kademesiyle Kemah'tan hareket ettim. Yol boyunca hareket eden 36 ncı fırkanın hareket müfrezesini gözden geçirdim. Karın çokluğundan tek kol nizamında yürüyorlardı. Kol başına kadar geçmek bana da askere de zorluk verdiğiinden saat 3.45'de Koca Arab'larda kaldım. Ve geceyi burda geçirdim. Gökte incecik hilal kursiyle birlikte pek latif bir manzara teşkil ediyordu. Soğuk gecelerde yıldızların parıltısı da pek latif oluyor.

Fırkalardan 12 Şubat akşamı aldığım raporlara göre:

"36 ncı fırkanın hareket müfrezesi sabahleyin Kömür'den hareket etmiş, öğleden sonra 3'de Koca Arablar köprüsünden geçmiş, bu gece ileri kısımlarıyla Kemah Boğazı mahrecini elde edecek, kısm-ı küllisile geceyi Paravi Deresi mansabında zeminliklerde geçirecek.. Bu hareket müfrezesinin mevcudu: 2400 insan 550 hayvandır.

9 uncu fırkanın hareket müfrezesi zevalde Ilgar Çayırından harekete başlamış öğleden sonra saat 6'da kolbaşı Yerhan'a varmış. Geceyi; iki tabur piyade, bir cebel takımı Yerhan'da, iki tabur piyade bir sıhhiye müfrezesi Kıranhan'da bir tabur piyade, iki makineli tüfek, bir kuvvetli cebel bataryası, bir seri cebel takımı Kıranhan'ın 5 kilometre garbindeki Rus zeminliklerinde. Mütebaki kıtalar Ilgar çayırında geçirecek. 9 uncu fırkanın süvari bölüğü akşam 5'de Kıranhan'a vardığı zaman üç atlıdan ibaret bir Ermeni postası geri kaçmış. Yerhan'a gelirken de 15 atlı ve 10 piyade Ermeni kuvveti Erzincan istikametine çekilmişler.

9 uncu fırka hareket müfrezesinin mevcudu: 4000 insan, 1100 hayvan.

13 Şubat sabahleyin 7'de aldığım sabah raporlarına göre vaziyet şöyle idi:

"36 ncı fırkanın hareket müfrezesinin ileri kısımları Kemah boğazı mahrecini tutmuştur.

9 uncu fırkanın piştari Yalnızbağları tutmuştur.

Garbi Dersim müfrezesi 300 milis kuvvetiyle 12 Şubat akşamını Belhas'da(Erzincan'ın 6 kilometre kadar cenubunda) geçirmiştir. Nizamiye taburu, karlı dağları aşarken kamilen ayakları donmuş olduğundan harekâta iştirak edemeyecek haldedir.

Erzincan hareketini yakından idare etmek için raporları haritama tesbit ettikten sonra sabahleyin 7.30'da Koca Arablar'dan hareket ettim ve öğle vakti Ortahan'ın hemen şarkındaki zeminliklere geldim. Kar yağmaya başladı.

Burada aldığım raporların hülasası şudur:

"36 ncı fırkanın hareket müfrezesi Kürtbrasniki'ni işgal ederken Ermeniler'le müsademe etmiş. İki Ermeni maktul olmuş; askerimizden iki hafif yaralı var. Ahaliden on kişiyi Ermeniler şehid etmişler, köyü de yakmışlar.

Öğleden evvel saat 10'da Harabedi ve Aşağıula'dan 150 Ermeni müsademesiz Erzincan istikametine çekilmiştir.

8 Ermeni atlısı da Til ile Aşağıula arasından Hadikler'deki kıtalarımıza bir iki el ateş ettikten sonra kışlalar istikametine çekilmiştir.

Sabahleyin 9.15'de Erzincan'dan beş infilak sadası işitilmiştir."

Saat 10.30'da kolordumun kısm-ı küllisinin vardığı hat şu oluyordu:

Hedikler Çiftliği-Til-Yalnızbağlar.

Kuvvetli keşif kollarımız Erzincan'la temasa girmişti.

Öğleden sonra 3'de ben de Hedikler çiftliğine geldim. Ve orada 36 ncı fırka kumandanlık vekaletini yapmakta olan kolordu erkân-ı harbiye reisim Cavid Bey'i buldum. Ondan aldığım malumata göre:

"Şehir henüz Ermeniler'in elinde imiş. Cephede 108 nci Alay kumandanının son raporuna göre keşif kollarımız 12.15'de şehrin garp mahrecine yakın hendekleri işgal etmişler. Ermeniler hemen garp mahrecindeki siperleri işgal ederek müsademeye başlamışlar. Kuvvetli 150 piyade ve birkaç süvari imiş. Fakat kışlalar istikametinden üçer beşer nefer de geliyormuş. Bu vaziyete karşı Cavid Bey:

"108 inci Alayın ikinci taburunu makinalı takımıyla birlikte ileri göndermiş, fırka süvari bölüğüyle topçusunu Kemah boğazı medhalinde bırakmış. Cavid Bey şu kararı da vermiş: Eğer şehir tahliye olunmamış ise bu gece, ileri sürdüğü müfrezeyi de geri çekerek ileri karakollarını(Fırat nehri-Hedikler Çiftliği-Til) hattında tesis edecek."

Cavid Bey'in bu kararını kabul etmedim, derhal Erzincan'ın işgali için emir verdim ve ilk emrimde bildirdiğim halde süvarinin Erzincan şimaline gönderilerek 9 uncu fırka ile irtibat yapılmamış olmasını hatalı bulduğumu söyledim, hemen süvari bölüğünü Erzincan şimaline harekete geçirdim ve şu emri verdim:

"Orada 9 uncu fırka süvarisiyle temas yapmalı, Erzincan'ın gerilerine düşmeli ve bu suretle Ermeni mevzilerini ve Ermeni harekâtını meydana çıkarmalıdır.

Topçuyu da ve bütün müfrezeye kısm-ı küllisini de ileri sürmelidir."

9 uncu fırkaya da kışlaları işgal etmesini ve Erzincan kasabasına taarruz eden 36 ncı fırka ile irtibat yapmasını bildirdim.

Bundan sonra:

En ileri taburun yanına kadar yaya yürüdüm. Tek tük ateş sesleri vardı. Tabur kumandanının bir sınıf arkadaşım(Yüzbaşı Enver) olduğunu öğrendim. Kendisiyle latife ettim ve şöyle dedim:

-Eğer şimdi senin yerinde bu taburun kumandanı ben olaydım çoktan Erzincan'ı işgal ederdim. Hele kolordu kumandanı benim yanına kadar gelince artık burada duramazdım. Birkaç gün evvel gönderdiğim çeteler de, Dersim milisleri de Erzincan'ın şarkında geziyorlar ve belki de senden evvel şehre gireceklerdir.

Bundan sonra, fırka süvarisini Erzincan şimaline sevkettiğimi ve müfreze kısmı küllisinin de yolda olduğunu söyleyerek hemen ileri atılması emrini verdim.

Alayın bir taburuyla takviye edilen bu tabur 4.30'da Erzincan kasabasını tamamiyle işgal etmiş buunuyordu.

(1332) yılının Temmuz'u haftasında Ruslar'ın eline düşen Erzincan kasabası, birbuçuk yıllık esaretinden 13 Şubat 1334 Çarşamba günü kurtuldu.

Ben bu geceyi Kürdbrasnikî'de geçirdim. 9 uncu fırka taraflarından silah sesleri gelmemesinden onun kışlaları işgal etmiş olacağını tahmin ediyordum.

Her tarafta Ermeni mezalimi göze çarpıyordu. Kürdbrasniğ'de şehit edilmiş insanlar ve yanan evler arasında idim. Hemen ordu ile telgraf ve telefon muharebesi tesis ettirdim ve "Erzincan'ın işgal edildiği müjdesini" verdim.

Ordu "şehirden bomba sesleri geliyor mu?" diye sordu. "Her tarafta sükûnet devam ediyor." Şeklinde cevap verdim. Akşam, hafif iki yangın görüldüyse de çabuk söndü. Saat 10'da 9 uncu firkadan rapor alabildim, bu rapora göre:

"Bu sabah saat 5.45'de Yalnızbağlar'a yaklaşıldığı zaman 15 Ermeni süvarisi Ateş açmış ise de müsademede bir maktul bırakarak çekilmişler. 80 Ermeni süvarisi Çukurkuyu'da, 10 kadar piyadesi de Kırklar Tepesinde görülmüş.

Öğleden sonra 12.30'da Fırka karargâhı ve kısmı külli Yalnızbağlar'da toplanmış. Horan istikametine süvari bölüğüyle 70 nefer piyade gönderilmiş. Öğleden sonra 5'de Ermeniler Horan'dan şarka çekilmişler, burası kıtaatımız tarafından işgal olunmuş."¹⁰³

Erzincan kasabasında ordunun tahmini hilafına, büyük bir mukavemete maruz kalmadık. Fakat Kırklar Tepesi hakkında, Ermeniler'in 100 piyade ve 80 süvarisi tarafından işgal olduğundan başka fazla malumat almadığım gibi 9 uncu fırka da burayı işgal ettiğini bildirmediğinden Ermeniler'in Kırklar tepesinde muharebeyi kabul etmeleri ihtimalini düşünerek 14 Şubat harekâtı için verdiğim emirde:

"36 ıncı fırka müfrezesinin kâmilin Erzincan'ın şimal şarkında toplanmasını ve topçusuyla Kırklar Tepesini dövecek veçhile İdadi Mektebi civarında mevzi almasını, 9 uncu firkanın da kısmı küllisiyle Kırklar Tepesini işgalini ve Sipikür karakolunu da işgal ettirerek ikinci Kafkas kolordusu kıtaatıyla irtibat tesis etmesini, Dersim milislerinin de Erzincan'ın şark mahrecinde bulunmalarını" tebliğ etmişim.

¹⁰³ Kazım Karabekir, a.g.e., s.63-69.

14 Şubat harekâtını yakından idare için erkenden Erzincan'a hareket ettim ve sabahleyin 9.30'da askeri daireye girdim; karargâhımı buraya yerleştirdim. Salonda 40 kişilik bir zabıt sofrası hazır duruyordu. Dün Ermeniler'e yemeklerini burada yemek nasip olmadığı anlaşıldı.

Aldığım raporlarda: Ermeniler'in bütün cephemizden çekilmiş oldukları, yalnız Fırat nehri yakınında ve Erzincan'dan 9 kilometre mesafedeki Mahmutlu'da bir miktar Ermeni kuvveti bulunduğu bildirildi. 9 uncu fırka da Kırklar tepesini işgal etmiş.

Garbi Dersim müfrezesi kumandanı Halit Bey askeri dairede bana mülaki olmuştu: Halit Bey, Dersim'den 735 kişilik milis ve bir nizamiye taburuyla hareket etmiş, fakat Erzincan'a ancak 250 milis ve 30 nizamiye askeriyle gelebilmiş. Dün şehrin cenub-ı şarkından nizamiye kıtalarından önce şehre girdiklerini fakat milisler talan için dağılıp elden çıktıklarından garp mahrecinde müdafaa eden Ermeniler'e karşı kuvvet gönderemediğini söyledi. Makinalı tüfek takımı ve nizamiye taburu, ziyade donuk vakaları verdikleri için bunların yetişemediklerini ve bu yüzden harekâtı, askerce idare mümkün olmadığını da ilave etti.

36 ıncı fırkanın Erzincan'a giren 108 inci alay kıtaları ise şehre ilk önce kendilerinin girdiklerini iddia ediyorlardı. Esasen vaktiyle askerden ve halktan gönderdiğim çeteler de bir taraftan girmiş bulduklarından kimse ilk girme şerefini kendinden başkasına vermiyor, bu şeref paylaşamıyordu.

Halit Bey'e şunu sordum:

-Şehre daha evvel girdiğin halde ve yanında 30 nizamiye efradı varken neden bana veya en yakın kıta kumandanına bir rapor göndermedin?

Bu suretle saat kaçta girdiğin de tesbit olunur, vaziyet olduğu gibi meydana çıkardı. Ermeniler Fırat nehrini size karşı uzun zaman müdafaa edemediler. Bunu, neye atfediyorsun?

Halit Bey'in verdiği cevaplardan, askeri dairenin yanındaki müşür evine yakılmak üzere doldurulupta düşmanın buna vakit bulamaması dolayısıyla kurtulan bir kısım halktan ve öteden beriden şehre toplananlardan yaptığım tahkikattan şu netice çıkmış oldu:

Ermeniler, Dersimden gelen müfrezeye karşı Fırat'ı müdafaaya hazırlanmışlar. Birkaç günden beri görülen Türk çetelerine karşı da seyyar çetelerle ve müdafaa tertibatıyla tedbirler almışlar, fakat muntazam kuvvetlerin her iki boğazdan ileri hareketlerini haber alınca ve hususiyle Hedikler çiftliğinden Erzincan üzerine yapılan taarruz ve şimalden de süvari kuvvetleriyle sarıldıklarını görünce Dersimliler'e karşı Fırat'ın müdafaasından vazgeçmişler. Bu vaziyette daha iki hafta evvel gönderdiğim Erzincanlı efrattan mürekkep çetelerle muntazam asker her taraftan şehre dalmış.

Erzincan'ın İşgali Bize Neye Mal oldu ve Neler İğtinam Ettik?

9 uncu fırkanın 1 şehitle 4 yaralı Sıpkür'ü işgal eden süvari bölüğüne aittir. Ermeniler orda 5 maktul bırakmışlardır.

Mevzilerde dururken dahi zayıat veriliyordu. Mesela ikincikanun ayında kolordunun donmaktan 5 şehit ve 30 hastası vardı. Buna bakılınca Erzincan hareketindeki zayıatımız ehemmiyetsiz sayılır.

Fakat işin feci tarafı; Ermeniler'in halka tatbik ettikleri "katliam" dan hasıl olan vaziyetti: (20.000) Türkü bağrında taşıyan Erzincan kasabasında bir avuç insan kalmıştı. Eğer askeri dairenin içinde ve yanı başındaki müşürlük konağında yakılmak üzere hapsedilen insanları kurtarmak nasip olmasaydı belki de kasabada tek bir kimse göremiyecdik. Bütün kuyular şehit edilmiş insan cesetleriyle dolu idi. Bir hayli yerlerde de binalar içinde yakılmışlardı.

Asker daireyi de havaya atmak için tertibat alınmıştı. Büyük bir sepet içine doldurulmuş olan bombaları büyük salonun yanındaki ufak odada hazırlanmış bulduk. Garbi Dersim müfrezesi kumandanı kaymakam(yarbay) Halit Bey ile birlikte odaları dolaşırken bunları gördük. Halit Bey bunları karıştırmaya kalktı. Kendisini menettim. Mahiyetlerini bilmediğimiz bombalarla oynamak bir faciaya sebep olabilirdi. Bu kabilden en küçük kayıtsızlıkların bile çok defa büyük felaketler doğurduğunu bilhassa Irak cephesinde defalarla görmüşüm.

Erzincan'da ganaim pek çoktu:

Yiyecek olarak:

Ton

80 Ekmeklik(un ve hububat)

150 Yemeklik(kuru sebze ve et konserveleri)

40 Yemlik

3 Tuz

10 Sabun

6.5 Nazik erzak(kusku, makarna gibi şeyler)

Kilo

370 Çay

350 Şeker

Silah ve Mühimmat olarak:

Adet

4000 Yeni Rus mavzeri

16 Osmanlı mavzeri

3 Top

25 Bomba topu

1 Makinalı tüfek

10.000 den fazal dağ topu mermisi(Rus)

Pek çok miktarda piyade mermisi(Rus)

1500 El bombası

Sandık

100 Osmanlı piyade mermisi

160 Rus obüs mermisi

44 Tayyare bombası

10 Adi bomba

7 Büyük sandık infilak maddesi

14 Büyük fıçı koşum ve saire yağı

Malzeme ve teçhizat olarak: Ambarlar dolusu

Her sınıfa ait malzemenin her türlü

Telgraf malzemesi

İstihkâm alat ve edevatı

Portatif piyade kalkanları

Ayak kızakları ve kar üstünde yürüme ayakkabıları(Hedik)

Tel örgüleri, kazma, kürek, küskü ve saire

Yedek malzeme(Sahra topu okları, tekerlekler, oklar ve saire)

Envai teçhizat arasında 4000 dolak ve 2200 cep sobası

Erzincan'da ağzına kadar dolu olan depolar, harbe nasıl hazırlanmak geldiğini gösteriyordu. Gerçi yoksulluklar bize pek pahalıya mal olmuştu. Fakat şimdi bu ganimetlere ve zaferlere kavuşurken her şeyi affediyorduk.

Kasabadaki askeri daire ve müesseseler, şehrin cenup tarafında ve yakınındaki askeri dabakhane olduğu gibi elimize geçti. Baskın sayesinde büyük yangınlara da meydan vermediğimizden kasabayı da sağlam olarak istirdat ettik. Fakat insan kıttı.

Şehrin şimali uzaklarındaki kışlaları da yakamadılar. Yazık ki Harbiye kışlası sonradan kaza eseri yandı. Daha şimaldeki Aba fabrikasının agelince; onu, Ruslar'ın eline düşmemek için bizim ordu çekilirken yakmış.

Harbiye Kışlasının yanışı ibret alınacak bir hadisedir: Askerlerimizin çoğu köylüdür. Köy evlerimizin çoğunun içi de döşemesizdir, yani topraktır. Köylüler kendi evlerinde istedikleri gibi ateş yakabilmek itiyadındadırlar. Bu fena itiyatla bazı askerler harp halinde ikamet ettikleri yerlerde dahi ihtiyatsızca ateş yakmakta olduklarından yangınlara sebep oluyorlar. İşte harbiye kışlası da buna kurban oldu: Koğuş içinde döşeme üstünde ateş yakılmış ve harekete geçildiği halde söndürülmeden bırakılıp gidilmiş!

Ermeniler'in zayıatı: Görülebilen maktulleri 100 kadardı. Fakat Sansa boğazı Şarki Dersim milisleri tarafından tutulduğundan sıkı takiple bir haylisini

yakalayabileceğimizi umuyordum. Esir olarak bir Rus zabiti ile bir Rus neferi yakalandı. Bunlar Ermeniler'in iâşesini temin vazifesini görüyorlarmış. Bunların isticvabından şu anlaşıldı: Ermeniler'in Erzincan'daki kuvvetleri, muntazam bir alay piyade, bir makinalı tüfek bölüğü, bir sahra ve bir cebel bataryası, pek kuvvetli çetelerden ibaretmiş. Baskına uğradıklarından çok mukavemet edememişler, Sansa Boğazı'na çekilmişler.

Bu malumatın doğruluğunu halktan da öğrendim. Kışlalar civarındaki tahkimatları ve topçu mevzileri de bunu teyit ediyordu.

Erzincan Halkına Yardım ve İleri Hareket

Bir taraftan Erzincan'a topçu kumandanı Rercep Bey'e vali ve kumandanlık vazifelerini verdim ve halka iâşe vasıtaları dağıttırdım, hasta ve yaralıları da tedavi altına aldirdım. Kimsesiz kalmış şehit yavrularını toplatarak askeri himayemize aldirdım. Halkı maddi ve manevi surette teselli etmekle beraber diğer taraftan da kıtalarını sıkı sıkı teftiştten geçirdim.

Müthiş bir kış içinde geceli gündüzlü iki günlük faaliyetle Erzincan'ın kurtulmasını temin etmiştik. Yer yer toplattığım askerime, zabitlerime ve kumandanlarıma takdir ve şükranlarımlı yüksek sesle arzettim. Ve onlara on gün evvel Refahiye civarındaki sözlerimi hatırlattım.

Şehitlerimizin mübarek ruhlarını şad ettik, gazilerimizin maddi ve manevi kuvvetlerini son derece besledim. Yaralıları ziyaretle onları da taltif ettim. Ermeni mezalimini zabıt varakalarını tutturdum. Fotoğraflarını aldirdım. Esir Rus zabitinden de ayrıca bu hususta gördükleri hakkında rapor aldım.¹⁰⁴

Ötede berideki birçok hak şehitlerinin gömülmesini, kasabanın temizlenmesini ve külliyetli mühimmat ve erzak depolarının muhafazası için 36 ıncı fırkadan iki taburu vilayet emrine verdim. Her iki fırka istihkâm bölükleriyle de Erzincan'ın cenubunda Ermenilerin tahrip ettiği Fırat Köprüsünü tamir ettirdim.

16 Şubat'ta karargâhımın ikinci kademesini ve seyyar hastaneleri de Refahiye'den Erzincan'a yola çıkardım.

Bu gün ordu kumandanı Vehip Paşa da Erzincan'a geldi. Dondurucu bir soğuk vardı. Askeri İdadi Mektebi şimalinde kendilerini istikbal ettik ve birlikte karagahımın bulunduğu askeri daireye geldik. Daire önünde halk ta toplanmıştı. Vehip Paşa halka hitabesinin sonunda şöyle dedi:

"Erzincan kasabası gibi bütün Erzincan havalisinin de pek seri bir darbe ile işgalini temin eden Kazım Karabekir'i yalnız siz değil, evlat ve ahfadınız da unutmasın'

Bu büyüklük karşısında kumandanımı ve halkı hürmetle selamladım. "Bu kahramanlığı yapan ordumuzun fedakar evlatlarıdır." Diye verdiğim cevap, halkın candan haykırılarına, alkışlarına ve hıçkırıklarına karıştı.

¹⁰⁴ Kazım Karabekir, a.g.e., s. 71-77.

Gerçi matemsiz ev yoktu. Fakat vatanın bu parçası artık kurtulmuştu. Bu iki zıt tesirin altında halkın kederiyle sevinci karışıyor, göz yaşlarıyla alkışları bizi heyecana getiriyordu.¹⁰⁵

Erzincan'ın Fahri Hemşehrisiyim

Cihan harbinde(Erzincan-Erzurum-Sarıkamuş-Kars-Gümrü) ve havalisinde Ermeniler'le hayli muharebeler verdikten ve onları sulhe kabule mecbur ettikten sonra İran Azerbaycanı'na geçtik. Oraları istila eden İngiliz kuvvetlerini tard ile karargâhımla Tebriz'deyerleştirdim. Bunun için Erzincan'la uzun müddet temasta kalamadım. Fakat İstiklal Harbinde Şark Cephesi kumandanlığım sırasında mıntıkamın içinde olduğu için Erzincan'la daha geniş ölçüde temasta bulunmağa ve yardım yapmağa imkân hâsıl oldu.

1335(1919) da heyeti temsiliye ile görüşmek üzere Sivas'a gidip gelirken uğradığım gibi zaferden sonra da ziyaret ettim. Şehit yavrularından mürekkep mekteplerimizi bir kısmını buraya nakil ile Erzincan'ın şenlenmesine yardım ettim.

Her tarfta gördüğüm yüksek samimiyet ve hürmete ilave olarak halk beni fahri hemşehri yapmak arzusunu da gösterdi. Ben de hürmetle kabul ettim. Hürmet ve memnuniyetimin devamına nişane olan mazbatalar ve verdiğim cevap sureti şu şekildedeydi:

Şarkın Halaskarı Kazım Karabekir Paşa Hazretlerine

Paşa Hazretleri; memleketimizin halasına rehber oldunuz; sahipsiz kaldığımız bedbaht günlerde bizleri saadete eriştirecek yolu gösterdiniz. Erzincan halkı nam-ı devletinizi ebediyyen kalbinde takdis ve tazim edecektir. Minnet ve şükranlarımızın bir hatıra-i mübeccelesi olmak üzere "Erzincan Fahri hemşehriliğini" kabul buyurmanızı ve Daire-i Askeriye önünde Camii Kebire kadar imtidad eden caddenin şanlı şanlı namınıza izafeten tesmiyesine müsaade devletlerini arz ve istirham ile iş bu memleket mazbatasını huzuru fahimanelerine takdim eyleriz.

Erzincan Belediye Reisi

Abdülhak

Yedi azanın mühürleri

Tarih 20 Teşrinievvel 339

11 Rebiülevvel 342

Yevm Cumartesi

Cevabım:

Erzincan Belediye Heyet-i Muhteremesine

Pek muhterem Erzincan halkının beni Fahri hemşehriliğe kabul ederek şehrin en güzel caddesini namıma izafe etmek hususunda gösterdikleri arzudan fevkalade mütehasis oldum. Çok sevdiğim ve en samimi alakalarla merbut olduğum Erzincan'ın hemşehrisi olmakla şerefyabım. Vatanımızın diğer kısımları ile beraber güzel Erzincan'ımızın da

¹⁰⁵ Kazım Karabekir, a.g.e., s. 82-83.

refah ve saadeti için bütün kuvvetimle çalışmaklığıma müsaade etmesini Cenab-ı Haktan diler ve teşekkürlerimin kabulünü rica ederim muhterm hemşehrilerim.

Erzincan: 21 teşrinevvel 1339

Şark Cephesi Kumandanı Ferik Kazım

Karabekir

Bu son ziyaretimde Erzincan kasabasını 1600 evde 9 bin kadar nüfuslu buldum. Cihan harbinden evvel 6000 evde 22 bin nüfus varmış. Vilayetin nüfusu da (65.000) tahmin olunuyor. Halbuki cihan harbinden önce(135.000) imiş.

Erzincan kasabası deniz sathından 1200 metre, Erzurum ise 2950 metre yüksektir.

Erzincan, Erzurum'a şose ile bağlıdır. Ruslar bu şoseyi tamir etmişler ve bazı dar kavs veya dik meyillerde güzergâhı değiştirmişlerdir. Erzincan'dan Trabzon'a giden şose Sipikür dağlarından aşdığından kışın kapanır. 1302 de(1886 da) Yapılmış olan bu şosenin Erzincan cihetindeki güzergâhı zararsızdır. Fakat şimal kısmında 55 tane zikzak var! Ruslar bu güzergâhı değiştirmişlerse de kısa ve emniyetli olmasından dolayı halk bu zikzakları tercih ediyor.

Erzincan'ın umumiyetle şarkın iki büyük derdi vardır: Biri Dersim belası, diğeri de demiryolu ile garba bağlı bulunmamasıdır.

Dersim'in ne cahil insanlarla meskûn olduğunu göstermeye şu misal kâfidir:

Kırk yıl önce iki aşiret arasında otuz beş kuruş yüzünden bir kavga çıkmış! 1337(1921) yılına yani İstiklal harbimizin içine kadar bu iki aşiret on sekiz defa birbiriyle çarpışmış! Birçok kimseler ölmüş. İki aşiret arasında kalan topraklar da ekilememiş! İstiklal Harbi içinde aşiretler barıştırılmış. Kana karşılık olarak, adetleri veçhile, üç dört davar ve saire verilmiş!

Çoğu Türk olan bura halkı hükümetin, bilgisizliği ve beceriksizliği yüzünden kısmen Kürtleşmiş ve vahşileşmiştir. Birçok aşiret isimleri bile hala Türkçe'dir; Koç Uşağı gibi, aşiret veya kabile yerine uşak derler.

Erzincan'ın kurtuluşu üzerine ordu kumandanımız Vehip Paşa teftişe geldiği zaman Dersim hakkında bildiklerini, uzun oylu anlatmıştı. Vaktiyle Erzincan'da bulunduğu sıralarda Dersim tedibiyle de hayli meşgul olduğu için; "Burası vahim bir çibandır. Şimdiye kadar sarfolunan paranın ve dökülen kanların had ve hesabı yoktur." Demiş ve mütalaamı sormuştu. Ben de şu mütalaaları arzetmiştim:

-Yemen isyanlarının sebepleri ne ise aşağı yukarı Dersim isyanlarınıninkiler de aynı olsa gerektir. Ben bu sebepleri başlıca ikiye ayırıyorum: Biri siyasi, diğeri midevidir. Birincisi; memleketimizde asayiş olmadığını göstermek, menfaatları icabı olan iç ve dış entrikacıların marifetidir. İkincisi de halkın yoksulluk dolayısıyla şekavetle geçinmenin kolayını bulmuş ve buna alışmış olmalarıdır.

Birinci sebebi ortadan kaldırmak için; Dersimliler'in halis Türk olduklarını ve esasen Kürtlerin de eski Anadolu Türklerinden başka bir şey olmadıklarını her vasıta ile ve bir düzüye işliyerek din birliği gibi milli birliğin dahi bulunduğunu kendilerine anlatmak lazımdır. Bu işi temin için yüksek münevverlerimizden bir miktarını; iyi Kürtçe

öğreterek ve dini mahiyette isim ve kisve vererek ve namlarına (Seyyid)’i ekleyerek halk arasına karıştırmalıdır. Bunların bazılarının doktor olması ve halkın ananatını okşayacak bir şekilde hastalarını da tedavi etmesi muvaffakiyeti çoğaltır.

Bazı açıkgözlerin dervişlik ve şeyhlik maskeleri altında müreffeh bir hayat geçirmekte ve halkı aldatmakta iken yakalandıklarını Van’da ve Arabistan’da küçük iken görmüştüm. Böyle teşkilatla halka nüfuz ederek onların ruhlarını islah etmek ve her düşünce ve teşebbüslerinden vaktinde haber almak çok faydalı olur. Avrupalılar, bu teşkilatı müstemlekelerinde, muvaffakiyetle tatbik suretiyle bir avuç askerle milyonları idare ediyorlar. Müstakil İslam memleketlerinde bile istedikleri hareketleri yine bu teşkilatla yaptırabiliyorlar. Avrupalılar müstemleke halkını avutuyor ve uyutuyor. Biz ise milletimizin geri kalmış bir parçası olan bu halkı uyandıracamız ve Türk camiasıyla birleştireceğiz.

Bu mühim işi bir taraftan da gece yatılı mekteplere –bilhassa İstanbul, İzmir, Bursa gibi büyük yerlerde- çokça çocuk alarak terbiye etmekle temine çalışmak lazımdır. İleri gelenlerin, büyük şahsiyetlerin; mühim yerlere seyahatleri de faydalı olur.

İkinci sebebi yani açık belasını ortadan kaldırmak için halka iş bulmalı ve işe alıştırmalıdır. Bu hususta hükümete düşen vazifeler büyüktür: İlkönce buralara rastgele şunu, bunu, hükümet memuru diye göndermemelidir. Memuriyetlere doğru ve becerikli kimselerin, muayyen zaman için fazla tahsisatla gönderilmeleri lazımdır. Rüşvet, suiistimal, yalancılık, korkaklık gibi kötülüklerle lekeli veya bunlara istidatlı olanlar hükümetin nüfuz ve satvetini mahvettiklerinden halk isyana cüret edebiliyor. Ceplerini doldurmak ve bu havaliden bir an evvel savuşmak düşüncesinde olanlar isyanları, beslemektedirler. Şimdiye kadar: “Burası da vatanımızın bir parçasıdır. Buradakiler de milletimizin bir kısmıdır. Buralardaki halkı adaletle idare etmek ve kalkınmalarına bütün varlığımızla çalışmak vazifemizdir.” Şeklinde bir düşünce ne uyanmış ne de uyandırılmıştır.

Hükümet memurları bu düşünceyi benimsemiş insanlardan gönderilmekle beraber kuvvetli garnizon, yol, mektep, posta ve saire inşasına da başlanmalıdır. Buralardaki askerlerin de iyi intibahına ve iyi yedirilip içirilmesine büyük ehemmiyet verilmelidir. Memur, asker halk; mektup ve emanetlerinin emniyet ve süratle gidip gelmeleri de temine değer bir meseledir.

Her iki sebebe karşı tatbik olunabilecek pek mühim tedbirlerden biri de Kürt’lük mıntikasını Türk kanallarıyla bölmeler içine almaktır. Yapılacak şoseler bu kanalları çizmiş olur.¹⁰⁶

Kazım Karabekir’in Tercan hakkındaki gözlemleri ise şu şekildedir:

“5 Mart 1918’de, Sansa boğazı geride kalmıştı. Bican’da rahatladık. Hava ılık, Yemek, IX. Tümen Sağlık Kademesi’nde yenildi. Rusların terk ettiği park ve çadırlar incelendi. Köprü’nün güneyinde, ahşap köprüde, iki tarafta Rus zeminlikleri var. Bican’dan sonra güzel bir ova gözler önüne seriliyor. Tuzla Deresi Boğazı’na girerken 5 Mart 1918’in gündüzü sona ermektedir. Ulaşım daha oldukça zorluk arz etmeye başlıyor. Sat

¹⁰⁶ Kazım Karabekir, a.g.e., s.87-93.

sekizde Mama Hatun kasabasına varıldı. Hacı Bey komuna gidecek olan 17. Alay hâlen Tercan'ı terk etmiş değil. Kuvvetlerimiz, haber alındığına göre, Erzurum'da Haydari Boğazı'na doğru ilerleme hâindedir. 6 Mart 1918: Mama Hatun'da kaldık. Buradaki Rusların istihkâm parkında 25.000 kadar kazma, kürek ve küsküler ele geçirildi. Dikenli tel, telgraf teli vs. ulaşım malzemesi ile dolu. Ambarlarda, külliyetli et konservesi ele geçirildi. Ermeniler çekilirken cephaneliği yakmışlarsa da, bunun bir kısmı kurtulmuş Telsiz-talgraf istasyonu tamamı ile tahrib edilmiştir. Burada, Ermenilerin tüyler ürpertici cinayetleri karşısında çok ızdıraplar duyduk. Sekiz metre çapında bir çukur açmışlar. İçi çoluk-çocuk her yaştan ve her cinsten Türk ölüleri ile dolu. Vurmuşlar, süngülemişler ve soymuşlar. Bu çukura doldurmuşlar, Mama Hatun'da sadece bir ev halkı dağlara kaçıp kurtulabilmiş. Bu manzara, karşısında duyduğum acıyı şimdiye kadar gördüğüm en kanlı çarpışmalarda, gerek Çanakkale'de ve gerekse Irak cephesinde bile tatmamıştım. Zaten yürümek, koşmak, çaresiz vatandaşlarımızı canavarlar elinden kurtarmak için büyük azmim vardı. Ben bu feci manzarayı orduya da tasvir ettim. Fakat bunu burada çukurun başında görmedikçe, tesirinden en çok birşeyler kaybedeceği tabii idi. Ermeni komitacıları yüz yıllardan beri zehirlenen fikirlerle delâletten hâlâ kurtulamayacaklardı. Mama Hatun'da açtıkları ve içini doldurdıkları bu şehitler çukuru, Ermeni varlığı için pek tehlikeli bir hatıra idi. Bunu gören subaylarımız, kumandanlarımız yumruklarını sıkıyor ve intikam diye haykırıp cepheye koşuyordu.

7 Mart 1918: Sabahleyin 08:30 da, Mama Hatun'dan hareketle öğleden sonra 16:30'da Yeni Köy'e geldik.¹⁰⁷

Kazım Karabekir

38. Ahmet Refik Altınay, Kafkas Yollarında Hatıralar Ve Tahassüsler, Ankara, 1981.

Birinci Cihan Harbi'nin son yıllarında Ermenilerin Türklere yaptığı mezalimi yerinde tesbit için yabancı gazetecilerin de bulunduğu bir heyet kuruldu. Ahmet Refik Bey bu heyetin reisiydi. Alman Yazarı Vays, Avusturyalı Yazar Dr. İştayn'dan müteşekkil heyet 17 Nisan-20 Mayıs 1918 tarihleri arasında bir kısım şark vilayetlerini dolaştı. Bunun mahsülü olarak Kafkas Yollarında adlı bu eser teşkil etti.

Böyle bir eser için, "vatanseverlik ve ilmi selahiyet" i haiz bir isim şarttır. Ahmet Refik böyle bir şahsiyettir.¹⁰⁸

Erzincan, 29 Nisan

Ardasa'dan Erzincan'a kadar yol gayet sıkıcı. Kayalık boğazlar, çorak dağlar, çıplak ovalar, çamur, kar, soğuk, bir yolcu için en sıkıcı müşkilat güya hep bu mıntıkaya toplanmış. Dağlar geçilmekle bitmiyor, yollar gittikçe uzuyor, ruha elem veriyor. Kalbimizde Erzincan'a bir an evvel kavuşmak arzusu var. Fakat ne mümkün! Şimdi yol dönecek, şimdi güzel bir manzara meydana çıkacak, şimdi bütün müşkilat nihayete erecek zannediliyor, fakat yeni bir dağ, yeni bir ova, bütün ümitleri kırıyor.

Bu dağlar sıra dağlar

¹⁰⁷ Kazım Karabekir, a.g.e., s.120-122.

¹⁰⁸ Ahmet Refik Altınay, Kafkas Yollarında Hatıralar Ve Tahassüsler, Ankara, 1981, s.4.

Sılda yarım ağlar

diyen aşık, bilseniz, ne kadar haklı imiş...

Ardasa'dan Erzincan'a giden yol üzerinde en güzel, ruha teselli veren yer, Gümüşhane'nin bağları, bahçeleri, elma, zerdali ve ceviz ağaçlarıyla dolu bahçeler dar bir vadide. Yol vadinin kenarından geçiyor. Yolun etrafı tek tük evlerle çevrili. Çiçekli ağaçlar, gür çayırlar, gümüş yapraklı söğütler altından, dere, çok uzun bir çağıltı ile devamlı akıyor. Ruslar en güzel meyve bahçelerini harap etmişler. Söğütlerin, cevizlerin, kıymetli meyve ağaçlarının kesilmiş kökleri, geniş ve beyaz maktaları öldürülmüş bir insan gibi yerlerde duruyor. Bahçe setlerinin taşları yıkılmış, yola dökülmek için küme küme kırdırılmış. Gümüşhane'nin çarşısı, camii, meydanı bu yıkıntıdan nasılsa kurtulmuş. Tekye köyü kâmilen harap civarındaki maden suyu toprakları turuncu renklere boyayarak mütemadiyen kaynıyor. Fakat kükürdü pek çok olduğu için içimi leziz değil.

Pirahmed'den hareket ettiğimiz gün şidetli bir kar ortalığı bembeyaz etti. Yollarda çamurlardan geçilmiyor. Köseadağı'nın çamları bembeyaz. Yürümek gayrikabil. Her taraf yeknesak. Hiçbir köy görülüyor. Hiçbir dere çağıltısıyla, hiçbir ağaç çiçekleriyle nazarı müteselli edemiyor. Köseler harap, çıplak, soğuk kasvetli, geniş bir ova ortasında, sevimsiz bir köy. Civarındaki leziz suyundan başka latif hiçbir şeyi yok. Sokaklarında kümelerle serçeler oynuyor, uçuşuyor. Köpekler duvar diplerinde uyuyor. Ruslar burada bir erzak ambarı tesis etmişler. Köyün en zarif binası Mehmed Ağa'nın evi. Burası adeta bir köşk. Rusların hemen her köyde bıraktıkları büyük saç sobalar burada yok. Odanın sobaları Rus tarzında, yerli şömineler gibi. Tavanı ve duvarları gayet müzeyyen. Duvarlarda Kelime-i Tevhid, zırhlı, saat, keşkül ve çiçek resimleri görülüyor. Hava gayet soğuk. Her tarafta açlık hüküm sürüyor. Bu zengin Anadolu hiç bahtiyar olamayacak mı?

Köseler'den Günbatır'a kadar kar ve yağmur altında ilerledik. Soğuktan ziyade yollar ve çamurlar asaba dokunuyor. Günbatır'a geldiğimiz zaman, kendimizi adeta çamurlara batmış gördük. Fakat Erzincan'a kadar daha uzun bir mesafe var. Karşımızdaki dağlar bembeyaz. Bu dağların beyaz tepeleri arasındasda, ufak ve sivri bir dağ görülüyor ki, işte Sepbikür burası. Köylüler, karın azlığından bahsediyorlar. Fakat beygirler pek yorgun. Çamurlar fazla ise, gece dağ başlarında kalmak, kurtlarla pençeleşmek ihtimali var. Bir gün evvel de, birkaç kişi parçalanmış diyorlar.

Sepbikür'e doğru yola çıktığımız zaman, öğle idi. Dağın eteğine kadar, çamurlu yollardan, soğuk ovalardan gelmiştik. Bu ovalarda arabaların yürümesi de imkânsız. Tekerlekler çamurlara saplanıyor, hayvanlar birkaç adımda durmaya mecbur oluyor. Yürümeyi tercih ettik. Fakat bu dağ, yürüyerek nasıl aşılabılır? Zaten akşam oluyor. Sepbikür'de yatacak ve barınacak hiçbir yer yok. Yüksekliği iki bin metreye yakın. O kadar sarp ve dik ki, arabaların geçmesi için rampalar yapılmış. Karlar içinde, semanın maviliklerine karışan zirvesine baktığımız zaman, kuvve-i maneviyemizin kırıldığını hissediyoruz. Bacaklarımızda zaten derman kalmadı. Arabalar geride. Onların dağı çıkması, o akşam kabil değil. Erzincan'a yürüye yürüye gitmeye mecburuz. Fakat bir rampayı bile güç çıkıyoruz. Ayaklarımız su içinde. Her rampayı çıktığımız zaman uçuruma düşmemek için duvarlarına tutunuyor, bitap ve mecalsiz, karlar üzerine

çöküyoruz. Sonra, diğer rampayı çıkmak için düşünüyor, hızlanan kalp çarpıntılarını içinde takatsiz bir halde kalkıyor, ayaklarımız kayarak, nefes nefese çıkıyoruz. Güneş karlar üzerine yıldız serperek batıyor. Her taraf sessiz. Ne derelerin çağılması, ne kuşların cıvıltısı, hiçbir ses işitilmiyor. Ortalık kararıyor. Daha tepenin yarısına gelmedik. Büyük felaket. Her taraf kar, uçurum, ölüm ve ıssızlık. Birkaç adım ilerde, bir köpek, karlar üzerinden geçip gitmiş. İki sıra iz, gurub eden güneşe doğru uzanıp kayboluyor. Ağır ağır, karlar içinde tırmanıyoruz. Tepeye geldiğimiz zaman, ortalık karardı. Sıradağların beyazlıklarından başka bir şey görülüyor. Vücudumuz bitkin. Fakat yine esiyor. Sepbikür'ü inmek, çıkmak kadar güç değil. Fakat bu sefer, karanlık uçurlara yuvarlanmak tehlikesi var.

Bereket versin ayın tatlı ziyaları bizi bu felaketten de kurtardı. Marmara'da gümüş gibi beyaz parıltılar, adanın karanlık çamlarında pürnür renk değiştirmeler güzel İstanbul'un latif semasında nurlar peyda eden kamer, buradaki karlı dağlar, sarp kayalar, tehlikeli uçurlarda da bedbaht yolculara kurtarıcı bir meşale vazifesi görüyor. İmdatımıza ondan başka gelen olmadı...

Erzincan'a doğru iniyoruz. Gece yarısını geçiyor. İnildikçe, ufak ufak dağlar dolaşılıyor, yarlar atlanıyor, köprüler geçiliyor. Bu Erzincan ne kavuşulmaz, ne görünmez, ne erişilmez bir yermiş!

Saatlerce indiğimiz, titreye titreye yürüdüğümüz halde el'an Erzincan'ı göremiyoruz. Nihayet uzakta, karanlıklar içinde bir ışık görüldü. Vadinin manzarası cidden latif. Her tarafı mavi bir sis içinde. Birdenbire, uzun ve parlak bir su safhası mavilikler arasında parladı. Bütün zahmetleri ve meşakkatleri derhal unuttuk. Birkaç saat evvelki felaket manzarası ansızın değişti. Fırat, sevimli, vefakâr simasıyla tebessüm ediyor, güya bizi karşılıyordu.

Artık Erzincan'a gelmiştik. Sağımızda çukur bir vadi içinde, kışlalar görülüyor. Sonra yol bir ovaya iniyor, muntazam, düz bir zeminden, kesilmiş kavaklar arasından geçiyor. Mehtap, bu güzel ovalarda büyüleyici bir tesir hâsıl ediyor. Erzincan'ın binalarına yaklaştığımız zaman güzel ve mamur bir şehre geldiğimizi anladık. Bahçeleri ağaçlarla dolu. Evler boş ve ıssız. Tarlalar, gözlerimizin önünden bir sinema manzarası gibi geçiyor. Gece yarısını üç saat geçmiş. Dokuz saatten beri, karlı tepelerden geçerek, uçurlardan sakınarak, çamurlara ve karlara batarak yürümüştük. Şehre girdiğimiz zaman, hiçbir ışık görülüyordu. Herkes uykuda. Nihayet bir yer bulduk. Fakat orada da yatmak ve uyumak imkânsız. Ortalık ağarıyor. Birdenbire, bir ses, kalbimde hazin bir akis bıraktı. Dağların tepeleri güller gibi kızarıyor, minarelerde ezanlar okunuyor. Fakat bu ezanlar bildiğimiz makamlardan değil. İstanbul minarelerinde payitahtın mesut köşelerine yayılan ruhta sukûn ve huşû hâsıl eden sabâ makamı buralarda meçhul. Buraların makamı da halkı gibi yanık, halkı gibi mahzun, tatlı, müessir, ağlar gibi, inler gibi, kürdi bir ses, kuyularda yanan bedbahtların cesetleri üzerinden dağılıyor, Erzincan'ın felaket görmüş halkını ibadete davet ediyor.

Erzincan, 2 Mayıs

Güneş ortalığı aydınlattığı zaman, bir harabe içinde bulunduğumuzu anladık. Gece

mavi sisler içinde büyüleyici bir tesir icra eden yerler, yıkılmış, yakılmış, kırılmış ve parçalanmış bir kasabadan başka bir şey değilmiş. Erzincan, uzun, geniş bir ova ortasında, Etrafı karlı dağlarla çevrilmiş. Kemah Boğazı, Sepbikür Geçidi, her taraf karla örtülü. Fakat bahçelerinde erikler, kayısılar, armutlar hep çiçek açmış. Uzakta, bataklıklar içinde, Fırat gizli gizli akıyor. Kasabadan bakıldığı zaman, güzel Fırat'ın bolluk ve bereket veren sularını görmek kabil değil. Geçtiği yerler, ancak sahillerindeki çıplak söğütlerden belli oluyor. Her tarafta üzüntü, haraplık, sefalet açlık manzarasından başka bir şey görülüyor. Bir zamanlar Yıldırım'ların, Fatih'lerin, Yavuz'ların ordularına karargâh olan bu güzel belde, şimdi şerefli mazisinden mahrum, acz ve bitabi içinde tahrip edilmiş. Dört yüz seneyi mütecaviz bir zamandan beri Osmanlı idaresinde yaşayan, kahraman beylerbeyi ve yeniçeri serdarları idaresinde pür-şan ve şeref mevcudiyetini gösteren Erzincan'ın şimdi terkedilmiş ve perişan sokaklarında kimseler görünmüyor. Harabeden en ziyade kurtulan noktası, Hükümet Konağı'nın, askeri dairelerin belediye dairesinin ve çarşının bulunduğu yerler. Oralarda dolaşanlar da, sefil ve perişan, yalınayak, yüzleri yanmış, esvapları lime lime, fakr u zarurettten, açlıktan insanlığını kaybetmiş bir kısım halk. Bir zamanlar meyveler ve sebzelerle, dut pekmezleri ve nefis armutlarla dolan pazarda, şimdi halkın iaşesini temin için ot satılıyor.¹⁰⁹ Dükkkanların azami kısmı kapalı. Pejmürde kıyafetli halk, çarşı önündeki harap meydana toplanmışlar, kadın erkek alış verişi ediyorlar. Kirliliği üzümüleri avuç avuç yiyorlar. Beyaz külahlarda içinde satılan tütünleri iştiha ile içiyorlar. Herşey pahalı. Soğanın bile okkası yüz kuruşa. İsteyen gümüş para ile isteyen kağıt para ile alış verişi ediyor. Altının kıymeti altı banknot.

Rusların geri çekilmesini müteakip Ermenilerin zulmettikleri beldelerden biri de Erzincan. Vaktiyle yirmi bin nüfusu ihtiva eden kasabada şimdi üç dört bin kişi bile yok. Rusların istilası esnasında kasabada kalanlar fakir ve aciz halk. Bunların da yedi yüze yakın kısmı Ermeniler tarafından kesilmiş, öldürülmüş, yakılmış ve kuyulara atılmış. Kasaba, Osmanlı ordusu tarafından şubatta işgal olunmuş. Ölülerin toplanması hala bitmiyor. Bu feci kan ve sefalet manzarası karşısında karlı dağlar, bahara hazırlanan ovalar, henüz çiçeklenen ağaçlar sesiz ve cansız. Fırat, yine sessiz, mütevazı ve pür-vekar yoluna devam ediyor. Kuşlar yine harabeler ortasında bezgin ve mahsun düşünüyor. Bedbaht Erzincanlıların yanık, müessir, kürdi makamlarla söyledikleri türküler şimi hakikaten yerini bulmuş. Bugün o türküler söylendiği, o hazin nağmeler yurtlarına dönen felaketzedeler lisanından işitildiği zaman müteessir olmamak kabil değil:

Vardım ki yurdumdan ayak göçürmüş

Leyla gitmiş, ıssız kalmış otağı

Camlar şikest olmuş, meyler dökülmüş

Sakiler meclisten kesmiş ayağı

Filhakika Erzincan'da bütün otağlar ıssız kalmış. Bütün camlar şikest olmuş. Bütün bahçeler perişan. Bütün gönüller çok kederli.

¹⁰⁹ Ahmet Refik Altınay, a.g.e., s. 31-35.

Vardım ki bağlarda bağban ağlar
Sünbüller perişan güller kan ağlar
Şeyda bülbül terk edeli bu bağı

Kangı dağda bulsam ben o morali
Kangı çölde sürsem çeşm-i gazali
Yavrusun yitirmiş ceylan misali
Gezer çölden çöle yoktur durağı.

Halk, aç ve sefil. Yollarda, ömrünü muharebelerde ve gurbetlerde geçiren bu halk zaten ne zaman saâdet yüzü görmüş! Türküleri, tagannileri, yanık ve ateşli nağmeleri, asırlardan beri geçirdikleri hayatın acı feryadından başka bir şey değil. Kadın lisanından söylenen türkülerde bile harpten ve ayrılıktan başka bir şey işitilmiyor.

Dersim'in bayır başı
Yıkılmış dağı taşı
Ağamdan ayrılalı
Akıyor gözüm yaşı
Durmuyor gözüm yaşı

Ağama bilmem no'ldu
Sarardı benzi soldu
Dersim'e asker doldu
Beğime bir hal oldu

Dersim dört dağ içinde
Gülü bardağ içinde
Dersim'den yar sevenin
Yüreği yağ içinde
Bu türkünün en latif ve en tesirli parçası da şu:

Dersim'in altı kelek
Harput'a gidek gelek
Ağam yanımda olsun
Torba takah dilenek

Ağama bilmem no'ldu

Sarardı benzi soldu

Beğime bir hal oldu

Dersim'e asker doldu

Erzincan'da söylenen türküler cidden hazin. Nağmeler tesirli, makam kürdi. Besteler o kadar yanık ki, işitip de müteessik olmamak mümkün değil. Mesela Eğin ağzı söylenen şu türkü, halkın hissiyatına hakiki bir tercüman:

Eğin'in ardında akan Fırat'tır

Ağamın bindiği demir kırattır

Sılaya gelmesi hayli murattır

Ya ben ağlamayım da kimler ağlasın

Bu garip gönlümü kimler eğlesin

Eğin viran olmuş baykuşlar öter

Gül olan yerlerde dikenler biter

Cevrini ben çektim el almış yatar

Ya ben ağlamayayım da kimler ağlasın

Bu garip gönlümü kimler eğlesin

Erzincan'da en ziyade muteber olan, Salih'in güfteleri. Bu güfteler gayet düzgün, kısmen de hakimânedir. Mesela:

Bilmem neden terk eylemiş canan elini

mısrasıyla başlayan beste gayet hazin. Hususiyle şu parça güfte itibariyle, pek latif:

Tabipler yarama sunman merhemi

İlaç kabul etmez bu bir yaradır

Sardıkça merhemi artıyor gamı

Anladım ki bir sağ olmaz yaradır.

Kendi görür kendi sorar halimi

Günbegün artırır ah u zarımı

Kimden kime sunam arz-ı halimi

Yine benim arzı halim yaredir.

Erzincan'da Osmanlılardan kalma eserler hemen hemen yok gibi. Kasabanın Osmanlı

olarak yegâne tarihi binası Kanuni Sultan Süleyman devri ümerasından Ali Paşa'nın yaptırdığı han. Bu han da çarşı civarında. Kapısının üzerinde şu kitabe yazılmış: "Bu hanı, Sultan Selim Han oğlu, Arabın ve Acemin sultanı, Sultan Süleyman Han devrinde -Allah mülkünü ebedi kılsın- emirlerin emiri Hazreti Ali Paşa -Allah ona kolaylık versin- dokuz yüz elli dört(954) senesinde inşa etti"

Osmanlılardan evvelki devirlere mensub bir iki türbe mevcut. Fakat kâmilen harap. Sandukaları, hatta kabirleri bile yerlerinde yok. Taşlarından bazıları, üzerindeki yazılarla, mahalle aralarında ya bir evin duvarına ziynet makamında yapıştırılmış veya bir türbenin kapısına, kazılmış bir dua gibi uydurulmuş. Şehrin göze görünen en muntazam camii, Çifte minerali Camii. O da Osmanlı mimarisinden pek uzak. Son devirde yapılmış bir cami olduğu halde tarzının adeta Bizans kilisesine benzemesi pek garip. Kasabanın mükemmeliyetini gösteren binalar, hükümet konağı ile askeri daireler ve bir de çifte minerali caminin yüksek ve kararmış kubbesi ve minareleri.

Her tarafta müthiş bir istilanın tesiri görülüyor. Geçirilen facialar herkesin kalbinde unutulmaz bir tesir hâsıl etmiş. Belediye dairesinin önü, yüzlerini sımsıkı kapamış, kimsesiz çarşafı, yalınayak kadınlarla dolu. Bunlar açlıktan şikâyet ediyor, belediyenin merhametine sığınıyorlar. Ötede, iki üç sarıklı, kuyularda bulunmuş bir na'şî yüksek bir taş üzerine koymuşlar, ellerinde kazmalar, mezar kazmakla meşguller. Ne hazin manzara! Karlı dağlar menekşe sisler altında siliniyor, akşamın gariplikleri ovalara yayılıyor.

Erzincan ıssızlığıyla kalbe kasvet veriyor. Bu yangın yerlerinden bir an evvel kurtulmak adeta bir saadet. Yola çıktığımız zaman, açlık manzaraları, sefaletler, Ermeniler tarafından kesilmiş başlar, parçalanmış vücutlar, bir türlü gözlerimizin önünden gitmiyor. Erzincan ovası, karlı dağlar arasında kurumuş otları, sararmış dikenleri, çıplak söğütleriyle nihayetsiz ve geniş. Yollardan kalkan tozlar göğüsleri tıkıyor. Hiç bir güzellik, hiçbir çiçek kalbe ferahlık vermiyor. Ovanın iki tarafına doğru yükselen, karlı dağlarla nihayetlenen meyiller üzerinde büyük büyük köyler var. Fakat bunlar çıplak ve siyah ağaçlarıyla büyük lekeler teşkil eden yangın yerlerinden başka bir şey değil. Yanmamış, yıkılmamış, kurulmamış hiçbir şey yok. Her taraf ıssız. Bu bağların sahipleri, bu köylerin sakinleri nerede? Sükût! Rüzgâr uzun yollar üzerinde tozlar kaldırıyor, kargalar iri siyah vücutlarıyla çıplak ağaçlar üzerinde düşünüyor. Sağda Fırat, ağaçlar arasında sessiz ve sakin akıyor.

Halil Ağa hanları önünde bir kıta çadırlarını kurmuş, geceyi orada geçirmeye hazırlanıyor. Hava soğuk. Fırat kayalık geçitlere sokuluyor, dar ve yüksek boğazlardan titretici bir rüzgâr esiyor. Artık güzel Fırat'ın sesini işitiyoruz. Uzun ve tatlı bir çağlıtı kayalara çarparak, taşları sürükleyerek, tepelere aksediyor. Tenha yollarda bizden başka kimseler yok. Bu tatsız yolculuktan bîtâbız. Arabadan indik. Kayalardan atladık. Kumlar arasında koşan, köpüren, insanı kapıp götürecekmiş gibi kalpte korkular peyda eden suyun kenarına geldik. Fırat'ta yüzlerimizi yıkadık. Hava kararıyor. Biraz ötede, Fırat'ın coşkun zamanlarda geçtiği, şimdi çakıllardan mürekkep geniş izler bıraktığı yerlerde, iki köpek, bir adam ölüsü bulmuşlar, yemekle meşguller. Zavallı adam, çorapları bir tarafta, gömleği parçalanmış, başı kopmuş, vücudu hurdahaş olmuş. Morarmış, kurumuş bir vücut, deşilmiş bir karın çakıllar üzerinde yatıyor.

Feci manzara! Bu cinayet kalbe dehşet veriyor. Her taraf tehlikeli. Şiddetli bir gök gürültüsü yüksek kayalar üzerinde korkutucu akisler peyda ediyor.

Geceyi Bican'da geçireceğiz. Bican'a geldiğimiz zaman ortalık iyice karardı. Köyün harabeleri arasında, yanmış evlere sığınan yolcuların ateşleri görülüyor. Yatacak, barınacak hiç bir yer yok. Köyün yangın yerlerine girdiğimiz zaman etrafa baktım: Ufak bir kız başı yolun kenarına yuvarlanmış, oyuk gözleri, sırtmış dişleriyle karanlıklar içinde ağlıyor gibiydi...

Bican ufak ve harap bir köy sabah güneşi bayırların çimenlerini yaldızlıyor. Parlak ve siyah tüylü sığırcıklar, yanmış direkler, yıkılmış duvarlar üzerinde ötüyor. Bu tatlı ve zayıf nağmelerden başka harabeleri şenlendiren hiç bir seda hiç bir hareket yok. Yollar, evlerin içi, hep atılmış fişek kovanlarıyla dolu. Karlar henüz erimiş. Çayırarda sarıçığdemler ince ve yeşil yapraklar arasından gülüyor.

Bican ile Mamahatun arasındaki yol, yeşil bir ova ortasında. Yolun sağında dereler bize refakat ediyor gibi. Yüksek tepelerin soğuk rüzgârları buralarda yok. Mavi ve berrak bir semada beyaz bulut yığınları yaldızlı kenarlarıyla yayılıyor. Köroğlu Tepesi sivri ve mahrutî kayalarıyla maviliklere doğru yükseliyor. Yollar تنها, bazen köylerine dönen yolcuların, öküzlerini çayırlara salmış, kağnılar üzerinde çocuklarıyla beraber ot yedikleri görülüyor. Bu beldelerin en büyük düşmanı açlık. Köpekler bile mezarlara yeni gömülmüş ölümlerle karınlarını doyuruyorlar.

Kötür Köprüsü geçildikten sonra Mamahatun sırtın kenarından görülmeye başladı. Ruslar derenin kenarına bir istihkâm parkı yapmışlar. Park, aletler ve malzemesiyle kamilen duruyor. Akkoyunlu padişahlarının bu latif beldesi, camii, türbesi, hamamı, hanı, muntazam ve yüksek binalarıyla tahrib edilmiş. Cephaneler camiye doldurulmuş. Ermeniler camiye de berhava etmişler. Bu tarihi binanın iri köşeleri birer taş parçası gibi bir tarafa atılmış. Cami temelinden yıkılmış, mahvolmuş. Patlamamış topçu cephanesi, bağlarla fişekler, arabalarla cephaneler, yığınlarla duruyor. Hamam ve türbe esasen harap. Bütün Mamahatun'da kâgir han ile türbeden başka nispeten tahrip edilmemiş bir bina yok. Türbe geniş ve alçak bir kule şeklinde. Kapısının Selçuki tarzındaki tezyinatı, kufi yazıları gayet zarif. Asıl türbe, içinde mahrutî kubbeli ufak bir dairede. Ruslar burayı telgraf merkezi yapmışlar, sonra aletler ve malzemesiyle birlikte yakmışlar. Yanında büyükçe bir İslam Mezarlığı görülüyor. Burası Mamahatun'un yüksek bir noktası. Aşağıda evler arasından kavaklar altından ufak bir dere akıyor. İstihkâm parkı önünden geçen sulara karışıyor. Ermeniler Mamahatun'da yüzlerce insan telef etmişler. Parkın yanındaki çukur Türk naaşlarıyla dolu.¹¹⁰

39. Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara, 1997.

Bitlis valisi iken 1918 bırakışmasından sonra Damat Ferit Paşa hükümetince azledilen ve yargılanması istenen Mazhar Müfit Bey, İstanbul'a gitmeyerek Erzurum'a geçip Mustafa Kemal'i beklemiş ve onunla tanıştıktan sonra hep onun yanında ve izinde çalışmıştır. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti temsilcileri arasında önemli bir yer almıştır. Sivas Kongresine katılmış, orada seçilen "Heyeti Temsiliye",

¹¹⁰ Ahmet Refik Altınay, a.g.e., s. 39-43.

yani o sırada Anadolu'nun bir türlü "Geçici Hükümeti" üyesi olmuş, sonra Türkiye Büyük Millet Meclisine Hakkari üyesi olarak girmiş ve ölümüne dek türlü illerden (Hakkari, Denizli, Çoruh) mebus seçilmiştir. Atatürk'ün Büyük Söylevinden sonra Mazhar Müfit Kansu'nun anıları, Mustafa Kemal'in Erzurum'a varışıyla(3 Temmuz 1919) Ankara'da Birinci Türkiye Millet Meclisinin açılışı(23 Nisan 1920) arasında geçen evre için en önemli kaynaktır. Onun hemen günü gününe tuttuğu notlar bir çok olayın nedenlerini ve iç yönünü aydınlatmakta, bir çok tarihsel gerçeği meydana çıkarmakta, Osmanlı Devleti'nin son ve Anadolu'da yeni doğan devletin ilk anları üzerine ışık tutmaktadır.¹¹¹

Kurtuluş mücadelesi yolunda Mustafa Kemal ve beraberindekiler 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan üç otomobil ile hareket etmiş, geceyi Tercan'da geçirmişlerdir. Bundan sonraki Erzincan'a olan yolculuğu Mazhar Müfit Bey şöyle anlatmaktadır.

Erzurum'dan Sivas'a

30 Ağustos 1335(30 Ağustos 1919)

Gece geçirdiği hafif rahatsızlığa rağmen, Paşa hepimizden erken kalktı. Hemen yola çıktık. Akşam Erzincan'a vasil olmamız program ıktızındandı. Fakat, yolar çok bozuktu ve arabalarımız sık sık arıza yapıyordu. Paşa, öğle üzeri:

-Hiçbir yerde mola vermeyelim...

Diyerek emretti.

-Zaten peynir, ekmek, zeytin yiyecek değil miyiz? Arabalarda yenilsin!

Ancak, bu sayededir ki, arabaların arızaları yüzünden kaybettiğimiz zamanı telâfi ettik. Hattâ hiçbir yerde ve herhangi bir şartla yolda tevakkuf etmemek için Paşa'nın emri vardı.

Buna rağmen Erzincan'a yakın bir subaşında tevakkuf etmeye mecbur olduk. Zira Erzincan mutasarrıfı ve ahzıasker kalemi reisi ile sair zevat, Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini ve heyeti karşılamaya gelmişlerdi.

Bu su gazlı bir suydü. Belki de tahlili yapılmamış olduğu için ismi ve hususiyetleri memlekete meçhul en nefis bir maden suyu idi. Belki de "Kisarna" dan "Afyonkarahisar" dan daha faydalı olan bu sudan bir hayli içtik ve başında bir müddet mola verdik.

Paşa, mutasarrıftan ve kalem reisinden vaziyeti, halkın düşüncelerini sordu. İzahat aldı. Sonra, hep beraber yola düzüldük ve akşam karanlığı basmadan Erzincan'a girdik.

Kalem reisi bize yatacak yer hazırlamıştı. Mutasarrıf da belediyede bir akşam yemeği verdi.

Gece yarısına kadar yemekte oturuldu. Paşa, sofrada bulunanlara millî mücadelenin gayesi ve vatanı kurtarmanın çareleri hakkında uzun izahat verdi. Aynı zamanda Sivas'a da telgrafla bazı talimat yazdırdı. Mutasarrıfın ziyafetinde bulunan ve

¹¹¹ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara, 1997, s. XIII.

ekseriyetini Errzincan eşrafı teşkil eden dâvetliler büyük bir inan ve imanla bir anda Paşa'ya bağlanmışlardı.

-Paşam, son damla kanımızı senin yolunda ve milletin kurtuluşu uğrunda akıtacağız...

Diyor, üst üste teminat veriyorlardı. Paşa, bu tezahürden fevkalâde memnundu. Bunun içindir ki, sabahleyin erkenden yola çıkmak yerine halk ile temas etmeyi ve şehri dolaşmayı tercih etti. Ziyafet sofrasında Erzincan'lıların verdiği teminat sanki bir parola halinde ve bir anda bütün şehre yayılmıştı. Paşa, kiminle temas ediyorsa, ondan:

-Vatanımız için canımızı fedaya hazırız.

Cevabını alıyordu. Paşa'nın cesareti artıyor millî şuur ve inanın bu galip beraberliği hepimizin mâneviyatını yükseltiyor ve Türk milletinin istiklâl aşkının ve vatan sevgisinin ne ölçüde hesaba sığmaz bir azamet olduğunu belirtiyordu. Bu intibalar içinde, öğleden bir saat önce, mutasarrıfa, kalem reisine, belediye reisine ve şehir halkına veda ederek büyük millî tezahürat arasında vatan ve millet uğruna son damla kanını akıtmaya hazır bu kahramanlar diyarından ayrıldık.¹¹²

40. Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, cilt 1, 1919-1920, İstanbul, 1973.

Atatürk'ün, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Ankara'da toplanan ikinci Kurultayında 36.5 saat devam etmek suretiyle altı günde söylediği tarihi nutuk, Türk Devrim Tarihi için birinci elden ve en önemli kaynaklardan biridir. Nutuk, Kurtuluş Savaşı ve sonrası safahatını aktarmaktadır.¹¹³

Atatürk, Erzincan'a dört defa gelmiştir. İlk olarak 1 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'ne giderken, ikinci olarak 30 Ağustos 1919 Erzurum Kongresi'nden dönerken, üçüncü olarak 29 Eylül 1924 Erzurum Depreminden dolayı Erzurum'a giderken, dördüncü gelişi de Erzurum dönüşü 10 Ekim 1924 günü.

Atatürk söylevinde Erzurum Kongresi'nden dönerken Erzincan'da vuku bulan bir hadiseden şu şekilde bahsetmektedir:

"Erzurum'dan Sivas'a giderken küçük bir vaziyete temas ettik. Erzincan'dan garbe hareket ettiğimiz günün sabahı, Erzincan Boğazı methaline gelir gelmez, bazı jandarma neferlerinin ve zâbitlerinin heyecanlı ve mütelâşi bir tarzda otomobillerimizi tevkif ettiklerini gördük. Vaziyeti izah ettiler: "Dersim Kürtleri boğazı tutmuşlardır. Tehlike var. Geçilemez."

Bir zâbit, merkeze kuvvet gönderilmesini yazmış. O kuvvet gelince, tertibat alacak, hücum edecek, bu eşkıyayı tardedecek ve yolu açacak imiş...

Peki ama bu eşkıyanın kuvveti nedir, neresini nasıl tutmuş, ne kadar kuvvet ve ne vakit gelecek? Bu muammalar halledilinceye kadar, geri, Erzincan'a dönmek ve kim bilir ne kadar günler beklemek lazım! Bizim ise, işimiz pek acele idi. Ben, Erzurum ile Sivas arasındaki mesafeyi mutat zamanda katedip muayyen günde, Sivas'ta bulunmazsam, şurada veya burada şu veya bu sebeple tevahhuş ve tevakkuf ettiğim,

¹¹² Mazhar Müfit Kansu, a.g.e., s.198-199.

¹¹³ Kemal Atatürk, Nutuk, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Cilt 1, 1919-1920, İstanbul, 1973, s. III.

Sivas'ta ve her tarafta şayi olursa panik başlayabilir, işler altüst olabilirdi. O halde karar? Tehlikeyi göze alıp yola devam etmek. Başka çaremiz de yok idi. Yalnız ufak bir tertip almayı muvafık buldum.

Hafif mitralyözlerle mücehhez bulunan, fedakâr arkadaşlarımızdan birkaçını -elyevm bir alay kumandanı olan Osman Bey, ki Tufan Bey namıyla mâruf olmuştur. Bunların başında idi- bir otomobil ile kendi otomobilimize takaddüm ettirdik. Sağdan soldan gelecek, uzak mesafedeki ateşlere ehemmiyet verilmiyerek otomobiller seri hareketle şose üzerinde ileri yürümeye devam edecekler. Vurulan, ölen olursa, onlarla meşgul olunmayacak... Tam şose üzerinde ve yakınında, şoseyi kapıyan eşkıyaya temas edilirse, hep otomobillerden atlıyacağız ve bunlara hücum ederek yolu açacağız ve kalanlar tekrar kabili istimal otomobillere binerek serian ileri uzaklaşarak yola devam edecekler... işte verilen emir bu idi...

Bu tertip ve tarzı hareketi, mâkul ve emniyetli görmiyenler bulunabilir. Gerçi bu tarihlerde Elâziz Valisi Ali Galip Bey'in Dersimde dolaştığı ve bazı tesvilât ve tertibata çalıştığı malûm idiye de izah edeyim ki, ben, evvelâ, hakikaten Boğazın tutulduğuna kani olmadım. Bunu, hükümeti merkeziyenin mümaşatkârı olabileceğini tahmin ettiğim bazı kimseler tarafından, mahza, beni tevakkufa mecbur etmek için tasni edilmiş, bir plan telâkki ettim. Saniyen, Dersim Kürtleri Boğazı tutmuşlarsa, bunların alabilecekleri tertibatın, uzak tepelerden yola ateş etmekten ibaret kalması, bence, çok muhtemel idi.

Hülâsa yürüdük, Boğazı geçtik ve 2 Eylül 1919 günü Sivas'a muvasalat ettik.¹¹⁴

41. Dr. Rıza Nur, Hayat Ve Hatıratım, İstanbul, 1968.

Ankara'da TBMM Reisi Mustafa Kemasl Paşa'nın talimatı ile Yusuf Kemal ve Doktor Rıza Nur, Rusya'ya Moskova'ya gönderildi. O tarihlerde böylesine çetin yolculuk yapmak oldukça zordu. Hudut dışında birçok tehlike ve iç karışıklık mevcuttu. Moskova murahasları, 14.12.1920'de Ankara'dan hareket ettiler. Kayseri ve Sivas üzerinden Erzincan'a yolculuk yaptılar.

Dr. Rıza Nur'un Erzincan izlenimleri şöyleydi:

"Bu dağlar eski tarihte meşhurdurlar. Ksenfo'nun meşhur seferleri, burada olmuş olsa gerektir. Askeri kırılmıştır. Pontus Kralı Midad ve Romalılar zamanında burada kulübeler yapılmış, çanlar konmuştur. Yapılarda çanları çalarlarmış. Bu suretle yolcu varsa çan sesine giderek yolu kaybetmezlermiş. O zamana göre şu iş insanî, mühim bir iştir. Teessüf ile söyleyelim ki, bizim elimizde hâlâ buralara bu kadar iptidaî olsun bir tesisat konmamıştır. Biz Türkiye'nin fevkalâde bir heyetiyiz. Hükümet jandarmasını bizim için harekete geçirdi. Elli amele tuttuk. Bu sayede kurbansız geçtik; fakat başka yolcular bunu yapamaz. Demek her yıl buralarda nice vatan evlâdı mahvolup gitmektedir.

Erzincan ovalarına düştük. Buralar geniş ovalar, çaylar da var. İmar edilse birkaç "Mısır" yapar; fakat çırılçıplak, vatanımız ne zavallı harap topraklarmış!.. Bu kadar bilmezdim. Şehre geldik. Erzincan şehrini de bir şey zannedirdim. Üç buçuk ahşap

¹¹⁴ Kemal Atatürk, a.g.e., s. 83-85.

evmiş, yani kemiyetçe, keyfiyetçe sıfır bir şehir. Daha doğrusu çöreden çöpten bir büyük köy. Ovadayız. Yolun kenarında bir su şarlıtı duydum. On adım kadar yoldan öteye ilerledim. Kükürt kokan, dumanı çıkan, yel gibi akan bir su. İndim. Boşuna akıp giden şu suya baktıkça baktım. Yüreğimin yağı da beraber aktı. Acıdım. Biraz ötede bir de yerden kaynakayan bir su var. Elimi soktum. Buz gibi tattım. Gazı bol, kalevî bir su. Düşündüm, tabiat şurada bol akan bir banyo suyu ile mideler için mükemmel bir sofraya suyu olan kalevî suyu yan yana koymuş. Ne nimet? Avrupa'da böyle şey olmak mümkün değildir. Fransa'nın Dix-les-Bains banyoları meşhurdur. Gittim gördüm, kükürtlüdür; fakat kükürtü çok az, harareti de azdır. Suyu, ateş yakıp ısıtırlar Gidip gördüm. Sade kalevî suyu var. Bize ise hilkat herşeyi bir arada vermiş. Daha neler var!... Fakat istifade ettiğimiz yok. Fecidir. Burası imar edilse ne mükemmel bir su şehri olurdu. Henüz bir kulübe bile yok.

İlerledik. Artık Ermeni tahribatını görüyoruz. Harb-i Umumi sonunda Rus ordusu Bayburt, Erzincan taraflarından çekilirken Rus ordusundaki Ermeniler müthiş katliamlar ve emsâlini yapmışlardır. Buradaki insanların hikâyesine bakmağa lüzum yok. Bunu söyleyen şey, ikide bir gördüğümüz birçok yıkık duvarlardan mürekkep viraneler. Bunlar Türk köyleri imiş. Ermeniler ahaliyi kadın, erkek ve çocuk kesmişler. Köyleri de yakmışlar. Tuhaf, buralarda pek bir ağaç da yok. Sordum dediler: "Ağaçları da söküp yakmışlardır." Artık, Kars'a kadar iki geceyi böyle viraneler arasından geçiyoruz. Koca ova. İn cin yok. Cidden kan ağlatıcı bir manzara görülüyor. Ve anlaşılıyor ki bir müddet evvel buralar mamur imiş. Evler varmış, ocaklarından duman tütermiş. Çocukları, delikanlıları, kızları varmış; evlerinin önünde oynarlarmış. İnekleri, koyunları varmış. Bağırır, melerlermiş. Nadiren bu harabelerde de dumanlar görüyoruz. Sağ kalan bir iki aile şimdi gelmiş, yıkık duvarlardan biraz örüp üstünü toprakla örtmüş, içine girmiş. Viranede baykuştan başka bir şey değil. Köy bununla mı eski haline gelecek, ne kadar zamanda!: Bunlara sorunuz, Ermeni faciaları, kanlı, zehirli hikâyeler. En taş yüreklileri ağlatır. Önümüzde bir geçit daha var. Adı Sansa Boğazı. Bir ukbe, bir belâ-yı berzâh imiş. Bunun dehşeti coğrafî teşekkülünde değil, Dersim eşkiyasında. Canı diş alıp buna da gireceğiz. Bu eşkiyanın fenalığı, puslu arkasından yolculuğu evvelâ vurmak, sonra soymak imiş. Hâlbuki Anadolu'nun diğer taraf eşkiyası geçidi tutar. "Davranma" der, soyar, müdafaa görmezse cana kıymaz. Bunlar ise önce öldürüp sonra soyuyorlarmış. Bu fena... Bakalım... Boğazın ucuna geldik. Konak yeri var. Geceyi geçirdik. Boğaz uzun imiş. Birçok gün sürermiş. Bir gece de boğazda yatmak lâzımmış. Fare gibi bu deliğe gireceğiz. Muhafızlarımızı değiştirmişler. Erzincan'da yeniden bir jandarmanın zabiti ve çavuşu kumandasında on kişilik jandarmanın kuvveti vermişlerdi. Hazırlandık, hareket edip, boğaza gireceğiz. Zabiti ve neferler, bir sıra dizildiler. Zabiti: "Bize müsaade, efendim" dedi. Hep hayret ettik. Reisliğine pek sahip olmak isteyen Yusuf Kemal, Çardaklı vak'asından beri hiçbir şeye karışmıyordu. İdare üstüne kalmıştı. Dedim: "Ayol, sizi bize muhafız diye verdiler. Vazifeniz asıl bu boğazı geçirtmektir." "Öyle ama döneceğiz" dediler. "Peki, madem öyle, nasıl olur siz emir kulusunuz. Askersiniz, asker nizamına tabisiniz" dedim. Baktım, böyle lâflar heriflere vız. Biri kendini tutamadı, dedi: "Efendi! Biz canımızı bedava bulmadık. Buraya giren sağlam çıkmaz." İş anlaşıldı. Biz demek canımızı bedava bulmuş, nasıl olsa gireceğiz. Düşündüm, böyle bir kuvveti zorla,

tehditle götürmekte bir fayda yoktur. Varsın geri dönsünler. Zabitten itibaren birer birer “Dönmek istiyor musun?” diye sordum. Bu cevap hep “Evet” dir. Sade onbaşı “Efendim ben sizinle geleceğim. Çünkü emir öyledir. Biz askeriz, vazifemiz budur.” Dedi. Dedim: “Sen bu saftan çık, şurda dur!”. Korkaklara hitaben dedim ki, “Ne korkak insanlarsınız. Kadın olmalıydınız. Hem de vazifenizi inkâr ediyorsunuz. Yediğiniz millet ekmeği gözünüze dizinize dursun. Sizi zorla götürebilirdim. Bu cürmünüzün cezası idamdır; fakat sizin gibi karıları ne yapayım? Eşkiya zuhur etse bizden evvel siz kaçacaksınız. İyisi mi dönün!” Hem utandılar, hem de memnun olup gittiler. Hepsinden ziyade zabitlerine acıdım. Harbiyeden çıkma bir genç. Yazık. Onbaşyı beraber aldık. Sebebi eşkiya için değil, bir köye rast gelirse bize yiyecek satın alması, yatacak yer bulması içindir. Çünkü köylü onun dilinden anlıyor. Bizimkini anlamaz. Ne dersek aldırmaz. Bu adam garbî Anadolu ahalisinden imiş. Boğazı geçtikten sonra buna bir mükâfat etmek lâzımdı. Dahiliye Vekâletine yazdım. Terfien memleketine nakletti.

Boğazda gidiyoruz. Bir tarafımız küçük tepeler, altımız iyi yapılmış ve geniş bir şose. Diğer tarafımız Murat ırmağı. Irmağın öbür tarafı Dersim dağları ki, yüksekçe. Her adımda eşkiya zuhur edeceğinden korkuyoruz. Kulaklar kırıste. Kimsede can yok; herkes somurtmuş, mütevekkilâne gidiyoruz. İnsan tuhaf mahlûktur. Lüzumunda bile bile ölüme de gidiyor! Arada taşlardan yapılmış metrislere rast geliyoruz. Eşkiya bunların arkasından ateş edermiş. Her metrisi gördükçe afallanıyoruz. Ölü gibi oluyoruz. Geçtikçe “Elhamdülillah! Bunu da selametle geçtik” diyoruz. İnsan burada eşkiyaya yakalanırsa, kaçmanın da imkânı yoktur. Bir taraf dağ, bir taraf ırmak, helecen içinde akşamı ettik. Konak yerine indik. Bu gece de müthiş bir gece geçireceğiz. Eşkiyanın pençesi altındayız. Bir tepenin önüne üç duvar yapılmış, olmuş bir han. Pencereleeri çok yüksek ve mazgal deliği halinde. İçeri girdik. Atları da soktular. Sebebini sordum. “Dışarıda bırakılmaz, eşkiya götürür.” Dediler. At, insan, eşya dengi üstüste bir yere tıklıdık. Ömrümde böyle bir şey görmemiştim. Başımıza bu da geldi. Aman bu Anadolu’da seyahat ne müthiş şeymiş Vatan yolunda neler görüyoruz?!.. Hancı ihtiyar bir adam. Tam Kızılbaş siması. Posbıyık. Sakal göbeğinde başta külâh ve yazma sarık. Her gözünde birer okka cerahat. Yiyecek yok. Neyse adamcağız bize yumurta buldu; yedik. Eşkiyanın gece hanı basması ihtimali varmış Kapının arkasına denkler koydular. Pencere de yok. Emniyetteyiz. Bizim seyyar karyolayı kurup yattım. Böyle insan, hayvan beraber yatmanın iyiliği de varmış, sıcak oluyor. Sabah erkenden hazırlandık. Yola düzüldük.

Bir aralık Dersim yakasında mağaralar görüldü. “Körolu mağaraları” dediler. Suyun üstünde dik kayalık içinde delikler. Hakikaten Köroğlu buraları geçmiştir. Onun Anadolu’nun hemen her yerinde mağaraları vardır. Öyle derler. Nihayet bu belâyı geçirdik. Sağ salim çıktık. Bin şükür yarabbi.

Mama Hatun’a geldik. Adına bakınca Selçuklular devrinden veya Osmanlıların iptidalarından kalma bir yerdir. Ufak bir şehir; fakat güzel bir iki camii var. Bir tanesi inci gibi imiş. Körolası Ermeniler, kaçarken içine dinamit koyup ateşlemişler. Bir kısmı berhava olmuş. Kalan duvarlarına baktım; içim delindi. Ne güzelmiş... Buralar koyun sürüleri yetiştiren bir yerdir. Koyun, mühim ticaretleridir. Tuhaf hikâyeler işittik: Harb-i Umumi ve “Ermeni Kırımı”(buralarda böyle diyorlar) ile koyunlar bitmiş imiş.

Halk sonra birkaç koyun peyda etmiş. Koyunların bir kısmı iki defa kuzuluyormuş. Ermeni Kırımı dedikleri şeyin hikâyeleri ise müthiş. Rus ordusu çekilirken, Ermeniler ordumuzdan kaçarken bir köyde ocağa kazanı koyup su kaynatan bir anayı yakalamışlar. Karnını yarararak kesmişler. Çocuğunu kazana atmışlar. Ocağa: “Gelin! Türkler! Karnınız açıtır. Size yemek hazırladık” diye bağırılmışlar. Yine bir yerde insanları, kol, but, kelle, gövde, parça parça edip her birini bir çiviye takmışlar; üzerlerine “Okkası on paraya” yazmışlardır. Bu hikâyeler birçok. Dinleyebilmek için taştan, demirden olmak lâzım.¹¹⁵

42. Halil Paşa(Kut), Bitmeyen Savaş, Hazırlayan Taylan Sorgun, İstanbul, 1997.

Halil Paşa, Osmanlı Devleti'nin çöküş devrinde Başkumandan vekili diye imza atan Enver Paşa'nın amcası idi. Kut-el-Amara(Irak) daki kahramanlığı dillere destan olmuştu. Bu nedenle, Cumhuriyet'te “Kut” soyadını almıştır. Halil Paşa, dünya savaşının bitmesiyle İstanbul'a döndü. Bekirağa Bölüğü'nde bir müddet tutuklu kaldı. Sonra bir fırsatını bularak Adapazarı üzerinden Ankara'ya oradan da Sivas yolu ile Erzincan'a ulaştı. Niyeti Azarbaycan'a gitmekti. Taylan Sorgun tarafından düzenlenen ve yayınlanan hatıratta Erzincan yolculuğu için şunları anlatmaktadır:

Şark

“Milli Mücadele için sonunun ne olacağını bilmediğim bir yolculuğa çıkmıştım. Ertesi günü akşam vakti yola çıktım(Sivas'tan). Erzincan'a girdiğim zaman Fırka Kumandanı tarafından karşılandım ve Fırka Karargâhında misafir edildim. Fırka kumandanı da Kaymakam gibi saygılı hareket ediyor ve Binbaşı Kamil Bey adına pek iltifat etmediğini gösteriyordu. Geriden kendisine bir haber gelmiş olabileceğini düşündüm ve kendisine sordum, cevabı şu oldu:

-Mahrem bir şifre almış bulunuyorum, kiminle müşerref olduğumu bilmekteyim...

Fırka karargâhında üç gün kaldım. Kumandan'ın sofrasından hiç ayrılmayan Dersim'in büyük şeyhlerinden birisi ile tanıştık, anlaşılıyordu ki Fırka'nın büyük ihtiyacı çevresinde bir hayli isim yapmış bulunan Dersim'li Şeyh tarafından karşılanmaktadır. Her sofrada Dersim balı, tereyağı, tavukları ve şarapları üst üste yığılıyordu.

Bir menzili de böyle geçmiş oluyorduk. Erzincan'dan Erzurum'a hareket ettik, yol üzerinde Sansa Boğazı vardı, orayı geçecektik. Boğaz tekin değildi, geceyi bir handa geçirdik. Gümüşhane'den Erzurum'a meyva satmaya gelmiş kırk elli kişilik bir kafile vardı, bütün yükleri eşeklere yüklenmişti. Hepsinin silahsız olduğu görülüyordu.

Biraz sonra içlerinden seçtikleri üç kişi, boyunları bükük bir halde yanıma geldiler ve bunlar Boğaz'ın kesik olduğunu öğrendiklerini, tetik olmamızı söylediler. Benim yanımda iki adamım vardı ve biz üç silahlıydık, Fırka kumandanı da yanımıza kılavuz olarak üç süvari vermişti ve bizimle birlikte seyahat eden Erzurumlu iki yolcu vardı ki Rus silahları ile müsellahtılar. Sekiz tüfek ediyorduk.

Silahsız olan köylüler Boğazı kesen eşkıyaların kendilerine fenalık edeceklerinden

¹¹⁵ Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, İstanbul, 1968, s. 719-724.

korktuklarını ve kendilerini himayemize almalarını rica ettiler, bunu öyle söylüyorlardı ki yok demek olmazdı...

-Siz bizden iki saat önce hareket edeceksiniz, biz atlıyız, size Boğaz'ın zor yerinde yetişmiş oluruz...

Bu teminatı alınca sevinçle handan çıktılar ve eşeklerini önlerine kattılar... Nitekim hesapladığım gibi Boğaz'ın en dar yerinde köylülere yetiştik, bizi görünce sevindiler, üzerlerindeki korku bulutu dağıldı... Boğazın en kayalık ve en tehlikeli kısmını dönüyorduk ki birdenbire arkalardan otuz tüfek birden patladı. Atlarımızın başını çevirerek süratle geriye döndük ve silah seslerinin üzerine gittik... Tekrar dönüp geldiğimizde eşeklerin üzerindeki yüklerin Dersim'li eşkıyalar tarafından indirilmiş olduğunu gördük. Dersim'liler karşı taraftaki sırtın gerisinde kaybolup gittiler, arkalarından birkaç el ateş ettik ama yol vermez Murat Nehri'nin geçit yerini bilmediğimiz için takip edemedik...

Eşkiyaların kaçıp gitmelerinden sonra köylüler kendilerine geldiler. Eşkiyaların Reisi dipçiklediği bir köylüye:

-Şimdi önünüzden giden paşa kimdi? Diye bir soru sormuş, o da,

-Biz paşa falan tanımıyoruz... Handa gördük onları

Cevabını verip işi savuşturmuş... Eşkuya Reisi'nin bir paşadan bahsedişinden şunu anlamak mümkündür ki Erzincan'dakilerin baskından haberler vardır... Böyle pusular yıllardır kurulur ve yıllardır buralardan kimse geçemezdi, bu defa eşkıyalar Hükümet, Paşa'nın intikamı peşine düşer diye işi yarıda bırakıp gitmiş olacaktı... Yoksa öyle kolay kolay yirmi otuz eşek yükü ganimeti bırakıp gitmezlerdi.

Mamahatun'a ulaştığımızda bu tehlikeli boğazdan köylülerin rahatça geçip gidebilmeleri için devamlı bir müfrezeyle oraya göndermesini Erzurum'daki Kazım Karabekir Paşa'ya bildirdim.¹¹⁶

43. Franz Taeschner, Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı, Çev. Nilüfer Epçeli, İSTANBUL, 2010.

Franz Taeschner, Türk kültürüne en üst düzeyde hizmet etmiş Batı menşeli birkaç şarkiyatçıdan birisidir. Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı ise Taeschner'in uzmanlık alanını oluşturan coğrafya ve menzil sistemi ile ilgilidir.

Eser Osmanlı'ya hasredilmesine rağmen yazar, Yunan Antik Çağ'ı, Roma, Bizans, kısmen Arap ve Türk Anadolu'sunu kesintisiz bir kozalite içinde kavramaya yönelmiş, bütün eser boyunca da aynı anlayışını sürdürmüştür. Taeschner'in Anadolu'yu tarihî bütünlüğü içinde kavrama anlayışı, onun Anadolu yol ağının dünya yol ağlarının merkezî bir unsuru olarak algılamasında da kendisini hissettiriyor. Bu açıdan, ona göre, Anadolu yol ağının iyi bir tablosunun ortaya konulması, Ortaçağ yol sisteminin aydınlatılmasına da önemli katkı sağlayacaktır.

Eserin hiç kaybolmayacak ehemmiyetini ortaya koyan en önemli özelliği, yazarın, ordu yolları ile kervan yollarını birbirinden ayırmak hususunda gösterdiği olağanüstü

¹¹⁶ Halil Paşa(Kut), Bitmeyen Savaş, Hazırlayan Taylan Sorgun, İstanbul, 1997, s.308-310.

gayret ve titizliktir.

Taeschner'in mevcut araştırması, Anadolu yol ağını kültürel müştemilatıyla vermekte, hiçbir resmî menzil defterinde bulunamayacak canlı şahitlere müracaat etmekte, bir yandan bu şahitlerden yararlanırken diğer yandan ana kaynakları oluşturan bu seyyahların izlediği güzergâhları da açıklığa kavuşturmuştur. Yazarın anlatım tarzı, bu yol ağını zihinsel planda yeniden inşa etme ve canlandırmayı mümkün kılarken aynı zamanda bu yolların insanî, canlı, organik vasıtalar halinde algılanmasını sağlamaktadır.

Nihayet, bu araştırmanın, Anadolu'nun en eski Osmanlı dönemlerine, yani yeni ulaşım araçlarının eski yol sistemini temelden değiştirmeden önceki zamana ait yol ağını bir bütün olarak ele almaya yönelik ilk deneme olduğu söylenebilir.¹¹⁷

Eserin Erzincan'a dair kısmı şu şekildedir:

Niksar, Tokat ve Sivas'tan Erzurum'a(Ordu Yolu)

Erzincan üzerinden ana güzergâh

Yolun güzergâhı esas olarak sabit birer nokta olan Koçhisar, Aşkar Ovası, Suşehri, Erzincan, Mamahatun, Penek, Cinis, Ilıca sayesinde bilinmesine rağmen, bu bölge hakkındaki eksik bilgiler sebebiyle çoğu zaman ayrıntıları kesin olarak yorumlayamıyoruz. Bu yüzden başka yollara kıyasla yol güzergâhlarında verilen zengin bilgileri tam olarak kullanmakta zorluk çekiyoruz.

Yolun bir kısmı, Kaz Gölü diye anılan ve haritadaki Dodurga Gölü ile aynı olduğunu düşündüğümüz göle kadar, Kızılırmak boyunca veya en azından nehre paralel olarak, belki de Zara'ya kadar uzanmaktadır. Daha sonrasında ise Kelkit Nehri'nin kaynağında, Koyluhisar yakınlarında tüm yol güzergâhlarında adı geçen Şahna Çimeni adındaki durakta tekrar yolumuzu bulmakta zorluk çekiyoruz. Şahna Çimeni'nin Koyluhisar'ın "karşısında" bulunduğu bilgisi, muhtemelen dağların diğer tarafında bulunduğu anlamında okunmalıdır ki bu, topografik raporlarda sıkça rastlanan bir ifadedir. Bu yüzden Şahna Çimeni'nin Değirmen Dağı'nın güney yamacında veya Değirmen Suyu vadisinde aranması gerektiğini düşünüyorum.

Yol buradan Akşar Ovası ve Suşehri nahiyelerinden geçerek, Orçil Dağı ve Çimen Dağı arasındaki düzlüğün su çatalı üzerinden, tüm yol güzergâhlarında belirtilen ve önemli bir durak gibi görünen, ancak haritalarda nafiye yere aradığımız Yassıçimen'e gidiyordu. Bu yeri muhtemelen Çimen Dağı'nın yamacında bir yerde, Belki de Fırat Nehri'nin kollarının kaynağında aramalıyız. Buradan Erzincan'ın etrafından dolanan yol, Erzincan üzerinden geçen ana yoldan ayrılıyordu.

Anlaşıldığı kadarıyla eski ordu yolunun Erzincan- Erzurum kısmı, kervan trafiği tarafından devralınmış olup bugün kervan yolu olarak hizmet görmekte ve çok fazla zorluk çıkarmaktadır. Yol güzergâhında Çubukova diye geçen Erzincan düzlüğünden geçip, Cibice Boğazı'ndan itibaren dağları aşarak, Fırat Nehri yayını kesiyor ve Köttür

¹¹⁷ Franz Taeschner, Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, 2010, s. 11-46.

Köprüsü'nde Fırat Nehri'nden geçiyordu. Mamahatun'dan sonra 1473 yılındaki savaşa sahne olan Tercan üzerinden bugün de bilinen yol üzerinde dağları aşarak Erzurum'a gidiyordu. Burada, Kan köyünde veya Çermük'te(İlica) ordugâh kuruluyordu.

Erzincan-Erzurum yolunda birkaç kez yolculuk eden Evliya Çelebi, Erzurum-Mamahatun yolu için açık bilgiler verirken, Mamahatun'dan Erzincan'a giden yol hakkında yalnızca bir bütün olarak kullanılması zor, karışık ve çelişkili bilgiler vermektedir. Ayrıca R. Hartmann tarafından da yeterince takdir edildiğinden, daha fazla açıklama yapmaktan vazgeçiyorum.

Elimizde Erzincan-Erzurum yolunun kervan yolu olarak kullanımına ilişkin 16. Yüzyıldan kalma iki belge vardır. D'Aramon'un 1548 tarihli ve Newberie'nin 1581/82 Tarihli yol güzergâhları. Birincisi şöyledir: Erzincan(Arsingan) – bir köprü üzerinden Fırat Nehri'ne geçiş – Pekiç(Bettaric) – Dibligy – Chiobane – Portary – doğal ılıcalar(yani İlica) – Erzurum(Esdron). Newberie'nin yol güzergâhı ise ters yönde şöyledir: Erzurum(Arzerum) – Pretton- Shennar(= Cinis?) – Köttür?(Götter) – Gebesse – Pekiç(Backerreg) – Bettareg – Erzincan(Arsingan). Tüm bunlardan yalnızca tek bir sonuç çıkmaktadır, o da her iki güzergâhın Pekiç üzerinden geçtiğidir; bunun dışında ordu yolundan ne kadar saptıkları, tüm diğer isimler tam olarak yorumlanamadığından tespit edilememektedir. Yine de o dönemlerde kervan yolunun henüz daha sonra Hacı Kalfa ve Evliya Çelebi dönemlerinde katıldığı ordu yoluyla aynı olmadığını varsaymak zorundayız.

Ordu yolunun bir bütün olarak tarihi açısından 14. Yüzyıldan, Osmanlı öncesi dönemden, yolun esas olarak daha o dönemlerde mevcut olduğunu kanıtlayan bazı belgeler gösterebiliriz. İran Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki en uç noktası olan Sivas'ı Azerbaycan'da bulunan başkente bağlıyordu. Bu belgeler, Floransalı Francesco Balducci Pegolotti ve Moğol coğrafyacı Hamdullah Mustafî'dir. Pegalotti, şu güzergâhı vermektedir: Sivas(Salvastro) – Dudriago(Dodurga ve Dordurga Gölü ile karşılaştıran) – Greboco – Mughisar – Erzincan(Arzinga) – dağlarda kervansaray(Gavazera sulla montagna) – Ligurti – bir köprü(Ponte), muhtemelen Fırat Nehri üzerinde – kervansaray(Gavazera fuori d'Arzerone) – İlica(Bangni d'Arzerone) – Erzurum(Arzerone). Verilen bilgiler çoğunlukla fazla belirsiz olsa ve yolun ayrıntılarında o dönemlerde daha sonraki zamanlardakinden farklı bir güzergâha sahip olmuş olabilse de bütün olarak bakıldığında yine bizim ordu yolumuzu görüyoruz.

Aynı husus, Hamdullah Mustafî'nin güzergâhı için geçerlidir. Erzurum – 10 fersah – Esce? – Sircan'a(yani Tercan'a) bağlı – 10 fersah – bir tepenin eteğinde Human? Kulu' – 4 fersah – Erzincan – 5 fersah – Hoca Ahmed – 7 fersah – Erzencik – 8 fersah – Akşar – 5 fersah – Egersun – 8 fersah – Zara – 10 fersah – Rabat-ı Hoca Ahmed – 4 fersah – Sivas. Bu yol güzergâhından Erzincan-Sivas yolu için sabit birer nokta olan Aşkar Ovası ve Zara'yı ve artık gerçi mevcut olmayan, ancak Osmanlı'nın ilk dönemlerinde belgelenen Erzencik diye bir yerin varlığını öğreniyoruz. Bu yerin Suşehri nahiyesi olduğunu varsayabiliriz. Hacı Kalfa, bu yol güzergâhını oldukça bozarak Cihânnümâ'ya aktarmıştır.

Yavuz Sultan Selim'e kadar daha sonraki dönemle ilgili başka ayrıntılı belge yoktur.

Ana Yoldan Sapma

Yassıçimen ve Mamahatun arasında daha sonraki yol güzergâhları, yani Sultan IV. Murad'ın 1578 tarihli Gürcistan seferi ve buna uygun olarak Hacı Kalfa, Erzincan'ın kuzeyinden sapan bir güzergâh vermektedir. Başlangıçta, Balahor'un ve sonunda Çamur ve Tolos'un hepsinde birbirine uygun görüldüğü yerlerde, yol güzergâhı oldukça açıktır; ancak Sultan IV. Murad ve Hacı Kalfa'da farklı belirtilen ortadaki duraklar yine de büyük zorluklar çıkartmaktadır. Kısmen bulunamamakta, kısmen de Bayburt yönünde fazla kuzeye işaret etmektedirler. Ordu yolunun gerçekten kuzeye doğru bu kadar geniş bir yay çizip çizmediği, yoksa burada yabancı bir yol güzergâhının, örneğin Erzincan-Bayburt yolunun bir kısmının mı araya karıştığı açık değildir.

Buraya ait olan oldukça tuhaf bir yol güzergâhı kesimi, Sivas'tan Malatya'ya giden bir yol güzergâhına karışmış bir halde Cihânnümâda görülmektedir. Eksik anlatımında hiç şüphesiz Erzincan'ın etrafından dolanan bu ordu yolunun en yeni güzergâhını göstermektedir, ancak yeni bilgiler alınamamaktadır.

Kervan Yolları

Sivas-Erzincan-Erzurum ordu yolu tarafından güneyden ve Yavuz Sultan Selim'in Erzurum-Bayburt-Karahisar-Niksar yürüyüş yolu tarafından kuzeyden çevrili alan, kafa karıştıran birçok kervan yoluyla doludur. Ancak, bunlardan hiçbiri sanki örneğin Bolu'dan Amasya, Tokat ve Sivas'a giden büyük kuzey yolu gibi asıl kervan yolunun önemine sahip değildi. Bu arazi, ne kadar dağlık ve aşılması zor olursa olsun, neredeyse her yönden ortasında Koyluhisar'ın, daha doğrusu Enderes'in ve Akşar Ovası'nın karşısında, Kelkit kıyısındaki Hacı Murat Han'ın oluşturduğu yıldız şeklinde bir ağ oluşturan seyahat yollarıyla kesilmektedir. En önemli yollar şunlar olabilir: 1. Niksar'dan Erzincan'a giden ve burada ordu yoluna bağlanan yol 2. Tokat'dan Kelkit Çiftliği üzerinden geçen ve Mamahatun'da ordu yoluna bağlanan ya da Aşkale üzerinden Erzurum'a kendi yolunu çizen güzergâh. Her iki yol, Hacı Murat Han ve Akşar Ovası arasında bir parça birbirlerine bağlanmaktadır. Bu iki ana yolu ele alacağız, ancak kervan yollarının bu bölgede kullanabilecekleri değişik yollardan dolayı uzunluklarının kesin bir şekilde belirtilemeyeceğini ve yalnızca bu bölgedeki farklı güzergâh bilgilerine biraz olsun düzen getirmek amacıyla orta yolları temsil ettiklerini hatırlatmak isteriz. Bu iki ana yolu ele aldığımızda, daha az sık kullanılan sapaklar da ister istemez dâhil edilmektedir.

Niksar-Erzincan

Yol, Hacı Murat Han tarafından doğal iki kısma ayrılmaktadır.

Niksar-Hacı Murat Han you hakkındaki raporların aynı hattı kastedip etmedikleri tam belli değildir, ancak aradaki büyük farklılıklardan dolayı ayrıntılarda biraz şüpheli görünmektedir. Bu bölgeye dair eksik bilgimizden dolayı bu yol güzergâhlarındaki birçok bilgi yorumlanamamaktadır.

Kelkit kıyısında kervanlar için düzenli olarak kullanılan durak Koyluhisar değil, Hacı

Murad idi ki, bununla Kelkit'in güney kıyısındaki Sultan Murad kastedilmiş olmalıdır. Karşı kuzey kıyısında Uzun Hasan'ın Hacı Murad adında bir vezirinin vakfettiği bir yer olması sebebiyle Evliya Çelebi tarafından onun adıyla tanımlanan bir harabe(Hacı Murad Kalesi) bulunmaktadır. Koyluhisar, bu güzergâhın üzerinde olmamasına rağmen, raporlarda sıkça adı geçmektedir.

Yolun devamı(Hacı Murad Han-Erzincan) 16. Yüzyılda uzunluğu boyunca kullanılmış gibi görünürken bu yolu Evliya Çelebi'nin raporundan parça parça bir araya getirmek zorundayız ve o durumda bile güzergâhı hakkında tam bir resme ulaşamamaktayız. Başlangıcı sanki ordu yoluyla aynıdır. En azından burada kısmen diğeriinde bulunan duraklar belirlemektedir, ta ki Çobanlı Tekke'ye kadar. Erzincan'a devam eden yol için, ordu yoluyla aynı olup olmadığı şüphelidir. Hamdullah Mustafî'den bildiğimiz Erzencik'in d'Aramon ve Newberie'de ortaya çıkması da bizi ileri götürmemektedir, zira bu yer savaş ruznâmelerinde görünmemektedir. Lâkin bundan, ordu yolu üzerinde olmadığı anlamı çıkartılamaz. Görünüşe göre daha sonraki zamanlarda yok olduğundan, yaklaşık yeri hakkında yalnızca tahminler yürütebiliriz; ancak Evliya Çelebi'nin güzergâhıyla yukarda adı geçen iki Avrupalı seyyahın güzergâhının aynı olup olmadığını kesin olarak söyleyemeyiz. Evliya Çelebi'nin güzergâhının ordu yolundan farklı olduğuna, yani ordu yolunun aksine Orçil ve Çimen Dağı arasından değil, Orçil Dağı'nın güneyinden, yaklaşık olarak bugünkü yol hattından geçtiğine dair yalnızca tek bir kanıt ileri sürebilirim ki, bu da Gercanis Suyu'nun bir yan kolunun ovasıyla bağdaştırdığım Bulgarçayı'nın belirtilmiş olmasıdır.

Hacı Kalfa'nın yol güzergâhının devamı, Hacı Murad'dan Akşar Ovası ve Gercanis üzerinden Kemah'a gidiyordu.¹¹⁸

44. Ali Kemali, Erzincan Tarihî, Coğrafi, İçtimaî, Etnoğrafi, İdarî, İhsâî Tetkikat Tecrübesi, 1932.

Ali Kemali Bey(Aksüt/1884-1963), Türk bürokrasi tarihinde iz bırakmış, idari hayatının yanında, edebi, sosyal, kültürel çalışmaların içerisinde bulunmuş, târihe âit yazıları ve tercemeleriyle de tanınmış devlet-fikir adamlarımızdandır. Erzincan tarihi üzerine yazmış olduğu "Erzincan Tarihî, Coğrafi, İçtimaî, Etnoğrafi, İdarî, İhsâî Tetkikat Tecrübesi" adlı eseri, şehir tarihinin ortaya çıkarılması ve anlaşılması noktasında tarihsel manada yeterli bilgi, belge ve tarihî yapıtlara sahip olmayan şehrin, tarihinin ortaya çıkarılmasında ve yorumlanmasında önemli bir kaynak teşkil etmektedir.¹¹⁹

Ali Kemali Bey'in eserinde Erzincan'a dair tetkik ve gözlemleri şu şekildedir:

Birinci Bab

Erzincan ovası şimalden cenuba 10-15, garpten şarka 45 kilometre imtidadında, gözü yoracak kadar uzun bir araziden ibaretti. Yüksek ve çıplak dağlarla üç derbendin arasında kalan rengârenk çiçeklerle bezenmiş bu vasî ziraat yeri, galiba tabiatın

¹¹⁸ Franz Taeschner, a.g.e., s. 9-26.

¹¹⁹ Ali Çankaya Mücellitoğlu, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Ankara, 1954, s. 597; Turgut Akpınar, "Aksüt, Ali Kemali", DİA, cilt 2, s. 297-298.

füyuzatından da çok müstefit olduğu için, hemen bütün milletlerin matmahı nazarı olmuştur.¹²⁰

Kürtlerin Tarih Nokta-i Nazarından Mutaleası-Edebiyat

Bu derece iptidaî, bu mertebe noksan bir lisanında, efradı kâmilen cahil bir halkın lisanında –en dar manasıyla dahi- bir edebiyat aramak beyhudedir. Maderzat bir şairin bile yetişerek milletin iptidaî ve vustaî hayatını, yine noksan ve iptidaî bir şekilde olsun, terennüm ettiğini bilen yoktur.

Millî şarkılarının neden ibaret olduğunu sorduğum bir ihtiyar, sualimi bile anlamadı: Ne şarkısı? Kürtler yalnız halay çekerler dedi. Filvaki bütün Kürtler arasında, belki hiçbir tefavüt göstermeksizin, davul ve zurna ile çalınan bir takım musuki havaları vardır ve Kürtler davul ve zurnanın, kulak zarını patlatan sesleri karşısında, el ele tutuşarak, mutarrit ve aheste, hora teperler. Millî hisleri ifade eden bir şarkıları bile yoktur. Halay yalnız davul ve zurnanın gümbürtüsü içinde çekilir, halaya iştirak edenlerin zaman zaman derin bir şehik ile inledikleri işitilir.

Aşk ve muhabbete, şekavet vakalarına, bir serkerdenin medhü senasına dair bazı şarkılar mevcut ise de, bunlar gayet mevziîdir, millî Kürt hayatına ait değildir.

Hasat, av... gibi hayat safhalarına; çocuk oyunları, kız kaçırmaları, aile toplanışları... gibi aile hayatına; mersiyeler, ağıtlar... gibi mevzulara dair bir türkü, bir destan aramak hususunda aylarca devam eden musırrane seylerim, mahrumiyetle neticelenmiştir diyebilirim.

Vakıa son zamanlarda Hoybun namını taşıyan ve Kürt ittihat ve istiklâlini temin etmek hulyasiyle ifsadatta bulunan bir cemiyet, Kürt lisanı ve Kürt edebiyatı hakkında da, indî bir takım müddeâ ve mutalealar serdetmemiş değildir. Lakin bu mutalea ve müddealar ilmî ve mantıkî bir kıymet ve ehemmiyeti haiz olmaktan uzaktır. Kürtlerin bir devri tarihîleri olmadığı gibi, milletin dili demek olan bir edebiyatları ve bir millî hars-Culture leri yoktur.

Bu nokta-i nazardan da Kürtlerin asıl ve menşelerini tayin ve tesbite imkân bulunamıyor.¹²¹

Kürtlerin Tarih Nokta-i Nazarından Mutaleası-Din, Ayin, Hurafat

Bugünkü Kürtler, ekseriyetle İslâmiyeti kabul etmişlerdir. İslam Kürtlerde bugün iki mühim şube vardır: Sünnî, Şîî Kürtler. Erzincan ve havalisindeki kürtler, umumiyetle Kızılbaşlık tarikatine mensupturlar.

Kızılbaşlar, Hazreti Aliye, ülûhiyet isnad edecek derecede merbut(Erzincan müftüsü Sadık Efendiden işittim ki: Kızılbaşların “Dahil” namında manzum ve mensur bir kitapları vardır. İlk mısraı: “Ey gizlenen hakaiki eşyada ya Ali!” dir. Bu mısra Hazreti Ali’ye ülûhiyet atfolunduğu fikrini çok güzel ifade eder.) ve on iki imama pek ziyade hürmetkârdırlar. İslam akaidi ile bir münasebetleri yok gibidir. Sabahleyin erkenden, daha ilk ışıklar ufku aydınlatmadan kalkınca, elbiselerini giymezen evvel, şarka

¹²⁰ Ali Kemali, Erzincan Tarihî, Coğrafi, İçtimaî, Etnoğrafi, İdarî, İhsaî Tetkikat Tecrübesi, 1932, s. 9.

¹²¹ Ali Kemali, a.g.e., s. 179-180.

teveccüh ile güneşin ilk şuaı hangi taşın veya toprağın üzerine düşerse oraya karşı hürmet gösterirler, ellerini semaya kaldırarak(ne okudukları meçhuldür) dualar ederler. Bu itikat şu efsaneden kalmıştır: Hazreti Ali şehit edilince, güneşe kalboldu ve göklere çıktı, o mübarek şahsiyeti incitmemek için, güneşe karşı bazı merasim yapılmalıdır. Bilhassa Zazalar bu merasimi icra ederken ya Hızır diye çağırırlar. Hızır fevkalâde muhabbetleri vardır. Şubat içinde üç gün onun namına oruç tutarlar ki Caferî olanların hemen kâffesi bu vecibeye riayetkârdırlar.

Bütün iptidaî insanlar gibi, eşbah ve cemadata tapınırlar. Cesim ağaç diplerindeki iltimalarını bir harıka sanır, orayı ziyaret yeri tanırlar. Ezcümle Keştim köyünde büyük bir söğüt ağacı vardır ki beş altı asırlıktır. Dalları budakları etrafa kol salmış, birkaç yerinden filizlenerek başka birer ağaç meydana getirmiştir. Buna Keştim ocağı namı verilmektedir. Bu ocağa mukaddes nazarıyla bakarlar ve dibinde kurban kesip and içerler, burada verdikleri sözden –güya- dönmezler, toprağını –şifa verir diyerek- hastalara içirirler. Kezalik Esesi nahiyesinde Ali Cerrah namıyla anılan yer bazı aşiretlerin ziyaretgâhıdır, nazarlarında mukaddestir. Ermeniler, bunun bir kilise harabesi olduğu iddiasında idiler, nitekim buna benzeyen diğer yerlerle bütün eski harabelere, hep kendi tarihleri namına tasarruf ve Ermeniliğe ait isimlerle tevsim ediyorlar. Bu isimleri de -maalesef- Türklere dahi kabul ettiriyorlardı. Vank-Manastır namını izafetle yadettikleri mebaninin hemen cümlesi bu kabildendir. Ali Cerrah kulübesinin içinde bir kabir var; yatana Ali Cerrah denmekle beraber Hıristiyanlar dahi, tehcirde mukaddem, bunu mukaddes addiyle ziyaret ederlermiş.

Kızılbaşlar gülbank çekerler. Garip hatta dikkate şayandır ki, bu gülbankler arasında okunan şeyler hep Türkçedir. Alevilik milliyete –hiç olmazsa bu noktada- galebe edememiştir. Kızılbaşların Kürtçe gülbank okuyanı işitilmemiştir. Hatta erkek ve kadın Kürtçe bir isim bile yoktur, bilakis Pembe, Durmuş, Güllü, Gülbuçuk, Sümbül gibi isimlere çok tesadüf olunur.¹²²

Aşiretler, Vaziyetleri, Örfü adetleri

Her aşiret bir reise tabidir. Reis aşiret efradı indinde bir hükümdar, fevkalâde bir mevcudiyettir. Sözü her halde muta, etvar ve ef'ali vacibülittibadır. Reisin efrat üzerindeki nüfuzu müteaddit sebeplerin mahsülüdür: Dağlarda, yaylalarda çadır hayatı yaşayan aşiretler, pek tabii olarak bir otoriteye tebaiyet mecburiyetinde kalmışlar, bir nüfuz altına girmişlerdir. Hükümetin kanun ve adalet mefhumlarıyla telif edilemeyen indi hareketleri, cehalet içinde kalan ve kuvvete karşı bir müttekâ arama ihtiyacı duyan efradı, namü unvanı şayi ve meşhur bir şahsın etrafında toplamış, bir mümtazın zuhuruna, bir mütegalibenin tesisi nüfuzuna sebebiyet vermiştir. Dinin de müessir olduğu inkar edilemez. Filhakika teferrüd eden reislerin hepsi aşireti tahakkümleri altına almak için, yahut aldıktan sonra kendilerinin sülâleyi tahireye, yahut aşerei mübeşşire den bir zatın nesline mensup olduklarını işaa etmişler ve bu iddialarına bütün aşiret efradını inandırmışlardır.¹²³

Devlet ve Hükûmete Karşı Vaziyetleri

¹²² Ali Kemali, a.g.e., s.180-184.

¹²³ Ali Kemali, a.g.e., s. 196.

Erzincan, ihtiva ettiği Kürt manatıkı itibariyle, Garbi Kürdistan'da bulunuyor. Bu kısım kâmilen sarp dağlar, gözü karartan uçurumlar, dereler ve ormanlar –hiç değilse- kesif çalılıklarla doludur. Günün ancak birkaç saatında güneş yüzü gören yerler, manzarası bile yüreği hoplatan parlak ve yalçın kayalar, siyah birer ağız gibi açılmış mağaralar, yalnız yırtıcı hayvanlara mesken olduklarını fısıldayan geniş meşelikler... bu korkunç ve vahşi muhit, daima başıboş, daima avare her zaman itaatgeriz, avının arkasından koşan yırtıcı bir hayvanın cesaretini taşıyan, mutaarrız, yağmager, hülâsa tehlikeli bir halk yetiştirmiştir. Bu halk tabiatın haşin ve set müessiratiyle çarpışa çarpışa o kadar çevik, o mertebe vahşi ve –gıda ihtiyacına karşı şiddetli idman ettikleri için- o nisbette mütehammildir ki, en fena bir cılğadan adeta keçi hafifliğiyle, hiç korkmaksızın geçerler ve bir miktar dürümle günlerce geçinirler.

Dimağında vurup kırmaktan, çalıp çırpılmaktan başka belki hiç, hiçbir şey iz bırakmamış; tabiatın yarattığı iptidaî mahluktan pek az farklı; yalnız yaşamak için yemek ihtiyacını duyan bu zavallıların, nihayet bulabildikleri halâs yolu(!) şekavettir. Şekavet, bunu meşru gören ve örtebilecek olan aşiret reisine karşı mutlak bir teslimiyeti ve hükümete karşı da itaatsizliği intaç etmiştir. Bu itaatsizlikte cahillerin rehberi yine aşiret reisleridir.¹²⁴

Erzincan

Erzincan çok geniş bir saha işgal eder. Fakat ilk defa gördüğüm vakit söylediğim veçhile: Vali konağıyla vilâyet konağı arasındaki sahadan ibarettir. Şehir hissini, ancak buradan alabilirsiniz. Diğer taraflarında insan bir büyük köyde dolaşıyorum zannedebilir. Temizlikten eser yoktur. Çeşme ayaklarının adım başında husule getirdikleri pis su birikintileri, yer yer görülen çukurlardaki süprüntüler, sokaklara – her türlü kaydi ihrazdan âri olarak- atılan pislikler, evlerin avlularında –ilkbahar gelince tarlalara dökülmek üzere- biriktirilen ve ekseriya insan mevadı gaitesiyle de karıştırılan hayvan gübreleri... bütün bunlar iptidailiğin defaten göze çarpan nişaneleridir.

Erzincan'ın bir hususiyeti de sokaklarında kaldırım bulunmamasıdır. Yağmur veya kar yağdığı vakit kasabanın her tarafı bir çamur deryası; güneş çıkıp ta bu çamurlar kuruyunca, rüzgârın tesiriyle, bir toz kasırgası kesilir.

Vaktiyle yapılmış ve yapıldıkları devrin servet ve haşmetini bu gün de yaşatmakta bulunmuş olan bazı Konaklar, mahalle aralarında kaybolmuş gibidir. Eğer Nafia dairesi, Tütün inhisar idaresi gibi birer resmî müesseseye makar olmasalar, büsbütün yıkılıp mahvolacaklardı.

Kızıl Sultan(II. Abdülhamid), şirin fakat dediğimiz gibi dağlar arasında mahsur olan Erzincan'ı bahusus o devirde nakil vasıtaları at, deve, yaylı... gibi iptidaî vasıtalardan ibaret olduğu ve yollar da yapılmış bulunmadığı için, menfa(sürgün yeri) ittihaz etmişti. Asker, sivil birçok kimseler ömürlerinin bir kısmını burada geçirmişlerdir. Menfa hayatına ait menkibeler pek çok ve pek elimdir.

Erzincan 1200 metro rakamındadır. Şimal cihetini kaplayan yüce dağlar soğuk

¹²⁴ Ali Kemali, a.g.e., s. 203.

rüzgârlara hail oldukları için, aynı irtifada bulunan Sivas'tan, Uzun Yayla'dan farklı olmak üzere, burada her nevi meyva yetişir. Bataklıklar sebebiyle istifade edilemeyen şark ciheti istisna edilirse, Erzincan Ovası'nın her tarafı münbit ve mahsuldardır. Denilebilir. Bu ovada buğday, çavdar, yulaf, mısır, tütün ve hatta pamuk bile yetişir. Mültezimlerin şerrinden ahali bir müddet pamuk ziraatini terk etmişlerdir. Fakat bu mahzur mündefi olduğu için, artık şimdi tekrar ekmeğe başladılar.

Ovada hudayinabit olarak, envai otlar vardır ki birçokları sebze makamında kullanılmaktadır: Yemlik, Kuşekmeği, Kaz ayağı, Kenger, Mavimak, Işkın, Yarpuz "Yabani nane" Deve tabanı, Kuzu Kulağı(lezzeti mayhoştur), Çiriş... gibi. Hele ışkın pek mebzul olup Nardenk denilen şurubu da lezizdir.

Bu kadar geniş ve mahsuldar olan Erzincan'da, ahali, maalesef, refaha malik değildir, maişet tarzı da çok iptidaîdir. Yedikleri ekserya bulgur ve kuruttur. Kurut, ayranın süzülüp kurutulması yapılır. Ayranın süzülmemeyen kısmı, topak topak yapılarak güneşte kurutulur. Tağdiye hassasını zerre kadar haiz olmayan ve mikrop mecmayı olan bu topaklar sıcak suda eritilerek çorbaya katılır. Kelecoş dedikleri dedikleri yemek de bu kurut ile yapılır.

Süt her vakit mebzuldür. Yaylalardan başka, yeşil ovanın bol otları yazın koyun ve inekleri semirttiği ve memelerini şişirdiği gibi, depo edilen yığın yoncalar da kışın mükemmel ve kâfi bir gıda olur. Ne çare ki –hiçbir kuvvetin sökmeğe muvaffak olamadığı cahilâne bir kanaat ve anane sebebiyle- halis süt tedariki mümkün değildir. Süte mutlaka –nisbeti şahsa ve mahalle göre değişmek üzere- bir miktar su katarlar, katmazlarsa hayvanlarına göz değer zehabında bulunurlar da onun için.

Sütten alelâde yoğurt yapıp küplere koymak ve havanın nüfuz etmemesi için üzerine eritilmiş yağ dökerek, kış azığı olmak üzere, toprağa gömüp saklamak hemen umumi bir itiyattır.

Erzincan'ın şimdi kendine has bir kıyafeti yoktur. Meşhur seyyahımıza göre, vaktiyle kısa esvap giyiyorlardı, şöhrat afettir diyerek ipekli kumaş kullanmıyorlardı. Kadınlar çari garrar ile mestur idiler; ayaklarına çizme, başlarına diba sürü arakcın giyip geziyorlardı.

Hali hazırda erkeklerin kıyafeti, bukalemundur: Türkler başka, Kürtler başka, kasabalıların münevverleri başka, ümmileri başka türlü giyinirler. Kadın kısmında, senelerin husule getirdiği tahavvülât, hemen hiç mesabesindedir. Köy kadınları yine geniş bir şalvar üstünde üç etekli entari giyerler, başlarına geniş peştamal örterler. Ayaklarında bazen şekilsiz bir ayakkabı bulunur, ekseriya yalın ayak gezerler. Bu hal ile beraber köy hayatının en canlı, en esaslı rüknü bu kadınlardır. Hem sabahtan akşama kadar tarlada, bağda çalışırlar hem de usanmaksızın sevine sevine çocuk doğururlar. Şehir kadınlarının hariç kıyafeti de çok tebeddül etmiş değildir. Sarı çizme yerine siyah ve arkası açık topuklu terlik giyerler ve yerli mamulattan bir ihrama bürünürler. Hem öyle bürünürler ki, gözlerini bile görmek mümkün olmaz. Vaktile saiyane hayatın bir enmuzeci olan dokumacılığı, pek meşhur bir sanat haline sokacak derecede gayret ve maharet gösteren, memleketin servetini artıran, refah ve saadetin husulüne erkekler kadar ve belki onlardan ziyade çalışan Erzincan

kadınlarının, gitgide bu sahadan uzaklaşmış, yalnız ihram dokumakla ve pek iptidaî şekilde yünden çorap örmekle iktifa edecek bir seviyeye inmiş oldukları görülmektedir.¹²⁵

Kemah

Kemah şimdi küçük bir kasabadır. Sokakları inişli yokuşlu ve kâmilten bozuktur. Dikkati celbedecek hiçbir binası da kalmamıştır. Kalesinde Eviya Çelebi'nin özene özene tarif ve tavsif ettiği evlerin, yapıların izleri bile görünmüyor. O kocaman toprak ne olmuş? Kimler tarafından nereye götürülmüş? Hiç malûm değil! Kale bir harabe halinde, kasabanın omuzları üzerinden, hergün bir parça daha yıkılarak uful eden medeniyetlere hüznün ve fütür ile ağlıyor gibidir. Ne ateşperestlere, ne hıristiyanlara, ne Müslümanlara ait eski bir mabede veya mabet enkazına tesadüf olunamaz. Zaman hepsini nabut eylemiştir.

Ahali zeki ve çalışkandır. Ticarete istidatları ziyade olduğu, hatta Erzincan'da en mühim ticaret evlerini bunlar işlettiği için, bu havalinin Kayseriyelileri unvanını almışlardır.

Eski derebeyliklerinden nişan bile kalmamış hesapsız bir servetin ve büyük bir debdebenin enkazı gibi duran bir iki evden başka tetkika değer mebani de yoktur.¹²⁶

Kuruçay

Kuruçay'ın tarihi bir ismi yoktur. Bununla beraber akvamı salifeden bazılarının bu kaza dahilinde yaşamış oldukları, şurada burada tesadüf edilen eserlerden, istidlâl edilmektedir.

Kazada hiçbir sanat yoktur; ahali çok iptidaî bir tarzda ziraatle yaşar.

Bir mücadele tesisi mümkün olmadığından dolayı, maişetleri çarelerini taharri ve temin için ekseriyetle İstanbul'a ve diğer ticaret merkezlerine giderler.

İrfan cihetiyle çok geri olan kazada ilmî eser aramak tabiî beyhudedir.¹²⁷

Refahiye

Arazisi dağlık olmakla beraber ziraate çok elverişlidir. Onun için ahali umumiyetle rençberdir. Dağlarında ve bilhassa Kızıldağ ve Dumanlı Dağ'da kesif ormanlar vardır. Kaç hektar genişliğinde olduğuna dair kati ve mevsuk erkam bulamadım. Lâtif kokularıyla, bütün kazanın havasına ceyadet ve nefaset veren, güzel çamlar en mühim bir sevet membardır. Fakat ahali muannidane bir ısrarla ve çok cahilâne bir şekilde bunları kesip tahrip etmekte ve hükümetçe yapılan takibat ve mücazat, istenilen tesiri husule getirememektedir.¹²⁸

45. Seton Loyd, Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları, Ankara, 2000.

¹²⁵ Ali Kemali, a.g.e., s.305-308.

¹²⁶ Ali Kemali, a.g.e., s. 330-332.

¹²⁷ Ali Kemali, a.g.e., s. 347-351.

¹²⁸ Ali Kemali, a.g.e., s. 353.

Tanınmış İngiliz eski eser uzmanlarından Prof. Dr. Seton Loyd(1902-1996) önasya ve Anadolu'da yaptığı kazılarla tanınmış mimar ve arkeologtur. 1949'da Ankara'da kurulmakta olan İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün yöneticiliğine getirilmiştir. On iki yıl sürdürdüğü bu görevinde enstitünün bugünkü etkili konumuna ulaşmasını sağlamıştır. 1974'te Londra Üniversitesi Arkeoloji Bölümü başkanı, 1978'den sonra da Irak İngiliz Arkeoloji başkanı olmuştur. 1971'de ülkesinin Arkeolojiye Katkı Madalyası, 1973'de de Türkiye'nin verdiği Üstün Hizmet Sertifikası ile onurlandırılmıştır.¹²⁹

Seton Loyd Türkiye Medeniyetlerine ait eserinde Erzincan ve Altıntepe için şu bilgileri nakletmektedir.

Nicedir Unutulmuş Ulus Urartu

"Urartu topraklarının Erzincan ve Erzurum yaylalarına değin uzandığı görünüyor. Buradan ileride ülkelerinden "Geçitler Ülkesi" diye söz edilen "Diauehi" adında bir halk Karadeniz'e giden dağ yollarını tutuyor olmalı."¹³⁰

"Bugünkü Erzincan'ın doğusundaki ovaya bakan yalıtık tepenin üstündeki güçlü bir kale ile korunan kent, onun zamanında (II. Argiştı M.Ö. 714-685) kurulmuş olabilir. Bugünkü adı ile Altıntepe'de, Urartu'nun genel valisi otururdu. Raslantı sonucu demir saç ayağı üzerinde çok büyük bir tunç kazan bulundu. 1959'dan beri Altıntepe'de Türk arkeologlarının yaptığı kazılar çarpıcı sonuçlar verdi. Bu kazılarla, yarı kral soyundan Urartuların el değmemiş mezarları gün ışığına çıkarıldı. Tepenin yamacı derinlemesine kesilerek buraya dört köşe taşlardan yapılmış duvarları ile düz, damlı mezar odaları yapılmıştı. Mezar eşyası şimdi Ankara müzesindedir. Silahlar, zırh, at koşumları gibi... Birçoğu tunçtan olan eşya çok zengin bir kolleksiyonu oluşturuyor. Tepedeki kent mimari düzeni mezarların çekiciliğini artırıyordu. Urartuların alışlagelmiş kale-tapınağı burada sütunlu avlunun ortasında duruyordu. Avlunun bir köşesinden yukarıda da ikinci bir dönemde geniş sütunlu toplantı salonu yapılmıştı. Bu yapı kimi zaman hatalı olarak Akamenid terimi olan apadona ile tanımlanmıştır. Salonun duvarlarını süsleyen resimlerin modeli ile motifleri Asur sülalesinin tek düze örneklerine uymaktadır. Altıntepe, kazılması ile VII. Yüzyıl Urartu sanatı ve mimarlığına ilişkin bilgilerimizi çok zenginleştiren verimli birkaç yerleşmeden biridir."¹³¹

Netice

Erzincan tarihinin çeşitli dönemlerindeki gelişimi ve değişimi hakkında bir takım bilgilere sahibiz. Bu bilgiler, tahrir defterleri, evkaf defterleri, şeriye sicilleri, vekayinameler gibi çeşitli tarihi belgelerden elde edilmiştir. Ancak geçmiş zaman yolculuğunda Erzincan'ı çeşitli tarihlerde gelip görenlerin bilgileri tahlil edilmemiştir. Aslında bu durum bütün Anadolu kentleri için geçerlidir.

Tarihin çeşitli dönemlerinde Erzincan'a gelen seyyahlar-coğrafyacılar, aslında bir değişimi ve bunun doğal sonucu olan gelişimi izlemiş, bizlere aktarmışlardır. Tarihi

¹²⁹ Seton Loyd, Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları, Ankara, 2000.

¹³⁰ Seton Loyd, a.g.e., s. 110.

¹³¹ Seton Loyd, a.g.e. s. 116-117.

belgelerdeki gelişim ile ilgili eksik bilgileri seyahatnameler-coğrafi eserler vasıtasıyla tamamlamak mümkündür.

İbnü'l Ezrak'tan başlayarak, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar kente gelen seyyahları değerlendirdiğimizde, XIX. Yüzyılda Anadolu'ya gelen seyyahların ayrı birer misyonlarının olduğu görölmektedir. XIX. Yüzyıla kadar kente gelen seyyahların daha çok yeni yerler görmek ve tanımak için dolaşan gezginler olduğu görölmektedir. Bu tarihten sonra gelen seyyahların daha çok kendi ülkelerindeki bazı kurumların isteklerine göre siyasi vs. amaçlarının olduğu verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte bütün seyyahları bu kapsamda değerlendirmek de yanlıştır. Kent hakkında faydalı bilgiler veren, sosyal ve ekonomik yapıyı inceleyen seyyahları göz ardı etmemek gerekir.

KAYNAKÇA

AHMED EFLÂKÎ, Ariflerin Menkıbeleri, İstanbul, 2006.

AKPINAR, Turgut, "Aksüt, Ali Kemali", DİA, cilt 2, s. 297-298.

AKÜN, Ömer Faruk, "Şemseddin Sami", MEB İ.A., c. 11, Eskişehir, 2001.

ALİ CEVAD, Memaliki Osmaniyenin Tarih Ve Coğrafya Lügati, Dersaadet, 1313, Mahmut Bey Matbaası.

ALİ KEMALİ, Erzincan Tarihî, Coğrafi, İçtimaî, Etnoğrafi, İdarî, İhsaî Tetkikat Tecrübesi, 1932.

ALTINAY, Ahmed Refik Kafkas Yollarında Hatıralar Ve Tahassüsler, Ankara, 1981.

AŞIK MEHMED B. ÖMER, Menâzirü'l-Avâlim, Hazırlayan Mahmut Ak, Ankara, 2007.

AVCI, Casim, "Yâkut el-Hamevî", DİA, cilt 43, İstanbul, 2013, s. 288-290.

BARBARO, Josaphat, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, Tercüme ve Notlar Tufan Gündüz, İstanbul, 2016.

BARKLEY, Henry C., Anadolu Ve Ermenistan'a Yolculuk, Çeviren Nil Demir, İstanbul, 2007.

BORE, Par Eugene, Correspondances Et Memoires D'un Voyageur En Orient(Doğu'da Bir Seyyahın Anıları Ve Mektupları), Paris, 1840, Tome Premier.

BURNABY, Fred, At Sirtında Anadolu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

CEYLAN, Mehmet Akif, "Ali Cevad'ın Hayatı ve Türkiye Coğrafyasına Katkıları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 11, Sayı 61, Yıl 2018.

CHOLET, Le Comte De, Voyage En Turquie D'aasie, Ermenie Kurdistan Et Mesopotamie, Paris, 1892.

CLAVİJO, Ruy Gonzâles, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, çev: Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 2016.

CUÏNET, Par Vital, La Turquie D'asie Geographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'asie-Mineure, Paris 1892.

DİCTIONNAIRE DE BİOGRAPHİE FRANÇAİSE, publiée par M. PREVOSTR d'AMAT, Tome 6, Paris, 1954.

- ELHAC ZEYNELÂBİDİNİ ŞİRVANÎ, Büstânu's-Seyahat, Tahran, 1315.
- EVLİYA ÇELEBİ, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Türkçeştiren, Zuhuri Danışman, İstanbul, 1970.
- FELDMAREŞAL HELMUTH VON MOLTKE, Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar, Türkçesi Hayrullah Örs, Ankara, 1960.
- FERİDUN BEY, Münşeâtü's-Selâtin 1, İstanbul, 1274.
- HALİL PAŞA(KUT), Bitmeyen Savaş, Hazırlayan Taylan Sorgun, İstanbul, 1997.
- HAMDALLAH MUSTAWFÎ OF QAZWİN In 740(1340), The Geographical Part Of The Nuzhat-Al-Qulub, Translated By: G. Le Strange, London, 1919.
- İBN BİBİ(El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi), El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Selçukname, Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara, 2014.
- İBN-İ BATUTA(1304-1369), Büyük Dünya Seyahatnamesi (Tuhfetü'n-Nûzzar Fî Garâibi'l-Emsar Ve'l-Acâibi'l-Esfar), İstanbul, Tarihsiz.
- İBNU'L-EZRAK AHMED BİN YUSUF BİN ALİ, Meyyâfârikin ve Âmid Târihi, (Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren Ahmet Savran), Erzurum, 1992.
- İSLAM ANSİKOPEDİSİ, "Salnâme". Cilt 10, MEB, İstanbul, 1997, s.134.
- KANSU, Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara, 1997.
- KATİP ÇELEBİ, Cihannüma, Editör Said Öztürk, Metin sadeleştirme: Said Öztürk, Hüsnü Koyuncuoğlu, Hüseyin Yorulmaz, Dursun Küçükbaltaç, Ahmet Eryüksel, Ramazan Tuğ, Yılmaz Karaca, Yahya Okutan, İstanbul, 2013.
- KÂZİM KARABEKİR, Erzincan Ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars Ve Ötesi, Erzurum, 1990.
- KEMAH KİTABI, Bir Derkenar Yılmaz Kurt, Kaymakam, Ankara 1996.
- KEMAL ATATÜRK, Nutuk, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Cilt 1, 1919-1920, İstanbul, 1973.
- KONUĞU, Enver ve diğeleri, Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan, Ankara, 1998.
- LİŞŞEHÜ'L İMAM ŞİHABUDDİN EBİ ABDİLLAH YÂKUT BİN ABDİLLAH EL-HAMEVÎ ER-RÛMÎ EL-BAĞDADÎ, Mu'cemü'l Büldan, cildi evvel, Darsadır buyut, 1397/1977.
- LOYD, Seton, Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları, Ankara, 2000.f
- MAHİROĞULLARI, Adnan, Seyyahların Gözüyle Sivas, Sivas, 2016.
- MARCO, POLO, Marco Polo'nun Geziler Kitabı, Çeviren: Ömer Güngören, İstanbul, 2015.
- MARTIN, Par M. J. Saint, Mémoires Historiques Et Géographiques Sur L'armenie, Tome Premier, Paris, 1818.
- MÜCELLİTOĞLU, Ali Çankaya, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Ankara, 1954, s. 597; Turgut Akpınar, "Aksüt, Ali Kemali", DİA, cilt 2.
- NAMİQ MUSALI, Hacı Zeynel Abidin Şirvânî Seyahatnamelerinde Van Gölü ve Havzası, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Mayıs 2014, cilt 1, sayı 2.
- NASUHÜS-SİLAHİ (MATRAKÇI), Beyânı-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han, Hazırlayan Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara, 1976.

"NÉCROLOGIE: M. VITAL CUINET", Bulletin mensuel de la chambre de Constantinople, sayı 113, 1896, s. 86-88.

NUR, Dr. Rıza, Hayat ve Hatıratım, İstanbul, 1968.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Hamdullah el-Müstevfi", DİA, C. 15, s. 455.

ÖZCAN, Abdülkadir, Münşeatu's-Selâtin, DİA, cilt 32, İstanbul, 2006, s. 20.

PEGOLOTTI, Francesco Balducci, La Pratica Della Mercature, Edited By Allan Evans, Cambridge, 1936.

RUBRUK, Wilhem Von, Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255, Çev. Engin Ayan, İstanbul, 2001.

RUYSBROECKLİ WİLLEM, Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255, (Çev: Zülal Kılıç), İstanbul, 2010.

SALNÂME-I VİLÂYET-I ERZURUM 1288/1871, Erzurum Vilâyeti matba'sında tab' olunmuştur, Ketebehû Hurşîd Er-Rüşdî, Hazırlayan Naci Okçu-Hasan Akdağ, Erzurum 2010.

SCHEFF, P.V. Tschihat, Reise Nach Hoch-Armenian Im Jwahre 1858, Gotha 1867.

SCHILTBERGER, Johannes, Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427), Çev. Turgut Akpınar, İstanbul, 1997.

SERTOĞLU, Mithat, "Salnâme", Osmanlı Tarihi Lügatı, İstanbul, 1986.

SMITH E. and DWIGHT H. G. O., Research Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight In Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia, New York, 1833.

ŞEMSEDDİN SAMİ, Kamusu'l-A'lam, Tarih ve Coğrafya Lügatini ve Tabir Ashala Kaffe-i Esmâ-i Hassayı Camidir, İstanbul, 1306(1889).

TAESCHNER, Franz, Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, 2010.

TAVERNIER, Jean-Baptiste, Tavernier Seyahatnamesi, Çeviren Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2006.

TEXIER, C., Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi(Çeviren Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran K.Y. Kopruman, Sadeleştiren M. Yıldız), Ankara, 2002.

TOURNEFORT, Joseph de Tournefort Seyahatnamesi, Çeviren Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2013.

URFALI MATEOS, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi(952-1136) ve Papaz Grigorûn Zeyli(1136-1162), Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar Edouard Dulaurer, Prof. Dr. Halil Yınanç, Ankara, 2000.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi II, Ankara, 1995.

ZENO, Caterino ve CONTARİNİ, Ambrogio, Uzun Hasan Fatih Mücadelesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, Tercüme ve Notlar TufanGündüz, İstanbul, 2016.

Jean-BabtisteTavernier

Joseph Pitton de Tournefort

Feldmarschal Helmuth Von Moltke

Fred Burnaby

Halil Kut Paşa

Ambrogio Contarini

Seton Lloyd

Mazhar Müfit Kansu

Marco Polo

Matrakçı Nasuh

Ruy Gonzalez De Clavijo